

ISSN 1694-7452

e-ISSN 1694-8610

1939

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН
ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК
ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
of OSH STATE UNIVERSITY

№3 (2024)

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

Вестник Ошского государственного университета

Bulletin of Osh State University

ISSN: 1694-7452

e-ISSN: 1694-8610

ЖУРНАЛ ЖӨНҮНДӨ [kg]

“ОшМУнун жарчысы” эл аралык мультидисциплинардуу илимий журналы 2000-жылдан бери чыгат.

Журнал Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан табигый, гуманитардык, социалдык, экономикалык, социалдык жана башка тармактарда илимдин кандидаты жана доктору илимий даражасын алуу үчүн диссертациялардын негизги жыйынтыктарын жарыялоо үчүн, ошондой эле аспирантура, магистратурадагылар үчүн сунуш кылынган рецензияланган алдыңкы илимий журналдардын тизмесине киргизилген.

Журнал үч тилде – кыргыз, орус жана англис тилдеринде макалаларды кабыю алат. Материалдарды жарыялоо бекер. Журнал макалаларды жөнөтүү, аларды кароо жана жарыялоо үчүн акы албайт. Автордук сый акы төлөнбөйт.

Журнал жылына 4 жолу чыгат (кошумча атайын чыгарылыштар болушу мүмкүн).

Журнал 2014-жылдын 25-августунда Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинде GR сериясында №003782 менен кайра каттоодон өтүп, расмий түрдө “Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы” деп аталды. 2016-жылдын 13-октябрынан тартып журнал РИНЦтин илимий электрондук китепканасы (№564-10/2016) менен эки тараптуу келишимдин негизинде кызматташып келет.

Учурда журнал РИНЦте (Российский индекс научного цитирования) индекстелет.

Журналга чыккан макалалардын метамаалыматтары CrossRefте катталып ар бир автордун макаласына DOI – цитаталарды, шилтемелерди жана электрондук документтерге кирүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу үчүн колдонулган санарип объектинин идентификатору ыйгарылат.

“ОшМУнун Жарчысы” материалдарынын электрондук версиялары www.journal.oshsu.kg/index.php/vestnik жана www.e-library.ru сайттарында коомдук доменде жайгаштырылган.

Негиздөөчүсү

Ош мамлекеттик университети

ISSN 1694-7452 (басма версиясы)

e-ISSN 1694-8610 (электрондук версиясы)

Префикс DOI: 10.52754

О ЖУРНАЛЕ [ru]

Международный мультидисциплинарный научный журнал “Вестник ОшГУ” издается с 2000 года.

Журнал включен в перечень ведущих рецензируемых научных журналов, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Кыргызской Республики для публикации основных результатов диссертаций на соискание ученых степеней кандидата и доктора наук, а также аспирантов, магистрантов в области естественных, гуманитарных, социальных, экономических, общественных и других наук.

Журнал публикует статьи на трех языках – кыргызском, русском и английском, принимает материалы к публикации на безвозмездной основе. Журнал не взимает плату за подачу статей, их рецензирование и их публикацию. Авторские гонорары не выплачиваются.

Периодичность издания: 4 выпуска в год (возможны дополнительные специальные выпуски).

25 августа 2014 года издание прошло перерегистрацию в Министерстве юстиции КР под №003782, серии ГР и стал официально называться “Вестник ОшГУ”. С 13 октября 2016 года журнал на основе двухстороннего договора сотрудничает с научной электронной библиотекой РИНЦ (№564-10/2016).

В настоящее время журнал “Вестник ОшГУ” индексируется в РИНЦ (Российский индекс научного цитирования).

Метаданные статей регистрируются в CrossRef и к каждой авторской статье обязательно присваивается DOI – цифровой идентификатор объекта, который используется для обеспечения цитирования, ссылки и выхода на электронные документы.

Электронные версии материалов “Вестник ОшГУ” размещаются на сайтах www.journal.oshsu.kg/index.php/vestnik и www.e-library.ru в открытом доступе.

Учредитель

Ошский государственный университет

ISSN 1694-7452 (печатная версия)

e-ISSN 1694-8610 (электронная версия)

Префикс DOI: 10.52754

ABOUT THE JOURNAL [en]

The international multidisciplinary scientific journal “Bulletin of Osh State University” has been published since 2000.

The journal is included in the list of leading peer-reviewed scientific journals recommended by the Higher Attestation Commission of the Kyrgyz Republic for publishing the main results of dissertations for the degree of candidate and doctor of sciences, as well as postgraduates in the field of natural, humanitarian, social, economic, social and other sciences.

The journal publishes articles in three languages – Kyrgyz, Russian and English, accepts materials for publication free of charge. The journal does not charge for the submission of articles, their review and their publication. Author’s royalties are not paid.

Publication frequency: 4 issues per year (additional special issues are possible).

On August 25, 2014, the journal was re-registered in the Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic under No. 003782, GR series and became officially called the “Bulletin of Osh State University”. Since October 13, 2016, the journal has been cooperating on the basis of a bilateral agreement with the Russian Science Citation Index (RSCI) (No. 564-10/2016).

The journal is indexed in RSCI (Russian Science Citation Index).

Journal articles are registered in CrossRef and each author’s article must be assigned a DOI - a digital object identifier that is used to provide citations, links and access to electronic documents.

Electronic versions of the “Bulletin of Osh State University” materials are posted on the websites www.journal.oshsu.kg/index.php/vestnik and www.e-library.ru in the public domain.

Founder

Osh State University

ISSN 1694-7452 (print version)

e-ISSN 1694-8610 (electronic version)

DOI prefix: 10.52754

РЕДАКЦИЯ [kg]

Башкы редактор

Кожобеков Кудайберди Гапаралиевич - физика-математика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, rector@oshsu.kg

Башкы редактордун орун басары

Арапбаев Русланбек Нурмаатович - физика-математика илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети, rarapbaev@oshsu.kg

Жооптуу редактор

Жапаралиев Шербол Жапаралиевич - PhD, Ош мамлекеттик университети, shjaparaliev@oshsu.kg

Редакциялык коллегиянын мүчөлөрү

Абдурасулов Абдугани Халмурзаевич – айыл чарба илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, aabdurasulov@oshsu.kg

Асанканов Абылабек – тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б.Жамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтунун директору, asankanov@mail.ru

Асанов Авыт Асанович – физика-математика илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы, asanov@manas.edu.kg

Жумабаева Тасилкан Токтомаматовна – биология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, zhumol@oshsu.kg

Попкова Елена Геннадьевна – экономика илимдеринин доктору, профессор, Волгоград мамлекеттик техникалык университети, Россия, Волгоград, popkova@inno.mgimo.ru

Келдибекова Аида Осмоновна – педагогика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университетинин математика, информатиканы окутуунун технологиялары жана билим берүүдөгү менеджмент кафедрасынын башчысы (Кыргызстан, Ош); akeldibekova@oshsu.kg

Колесников Владимир Иванович – ветеринария илимдеринин доктору, профессор, Ставрополь мамлекеттик агрардык университети, Россия, kvi1149@mail.ru

Муминов Аширбек Курбанович – доктор исторических наук, Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан), muminov_ak@enu.kz

Алыбаев Курманбек Сарманович – физика-математика илимдеринин доктору, профессор, Жалал-Абад мамлекеттик университети, alybaevkurmanbek@rambler.ru

Обозов Алайбек Жумабекович – техника илимдеринин доктору, профессор, И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, obozov-a@mail.ru

Гулистан Оразимбетова – техника илимдеринин доктору, профессор, Анжиян машина куруу институту (Андижан, Ўзбекстан), gulistan_orazimbetova@andmiedu.uz

Рахимбаев Эркинбек Нурудинович – юридика илимдеринин доктору, профессор, Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Орус Славян университети, 23ren09@mail.ru

Режаи Доган – проф.др., Университет Анкары, Факультет теологии (Анкара, Турция), rdoğan@divinity.ankara.edu.tr

Сабирова Венера Кубатовна – филология илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, sabirova_venera@yandex.ru

Столповский Юрий Анатольевич – биология илимдеринин доктору, профессор, Н.И.Вавилов атындагы Жалпы генетика институту, Россия, Москва, stolpovsky@mail.ru

Турсунов Дилмурат Абдиллажанович – физика-математика илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, dtursunov@oshsu.kg

Узаков Орозалы Жаанбаевич – медицина илимдеринин доктору, профессор, УНПК «МУК» Эл аралык жогорку медициналык мектебинин профессору, oroz7@mail.ru

Ферхат Гёкче – Доц. Др., Анкарский университет им. Йылдырыма Бязыта, Факультет исламских наук (Анкара, Турция), ferhatgokce@aybu.edu.tr

Эшиев Абдрахман Молдалиевич – медицина илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети, eshiev-abdyrakhman@rambler.ru

Юлдашбаев Юсупжан Артыкович – профессор, Россия илимдер академиясынын академиги, К. Тимирязев атындагы Россия мамлекеттик агрардык университети-МСХА, Россия, zoo@rgau-msha.ru

Дуйсенов Эркин Эрманович – юридика илимдеринин доктору, Аль-Фараби атындагы Казак улуттук университетинин юридикалык факультетинин конституциялык жана административдик укук профессору, Казакстан

РЕДАКЦИЯ [ru]

Главный редактор

Кожобеков Кудайберди Гапаралиевич - доктор физико-математических наук, профессор, Ошский государственный университет, rector@oshsu.kg

Заместитель главного редактора

Арапбаев Русланбек Нурмаатович - кандидат физико-математических наук, доцент, Ошский государственный университет, rarapbaev@oshsu.kg

Ответственный редактор

Жапаралиев Шербол Жапаралиевич - PhD, Ошский государственный университет, shjaparaliev@oshsu.kg

Члены редакционной коллегии

Абдурасулов Абдугани Халмурзаевич – доктор сельскохозяйственных наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, abdurasulov@oshsu.kg

Асанканов Абылабек – доктор исторических наук, профессор, Директор института истории, археологии и этнологии имени Б. Джамгерчинова Национальной академии наук Кыргызской Республики, Кыргызстан, asankanov@mail.ru

Асанов Авыт Асанович – доктор физико-математических наук, профессор, Национальная академия наук Кыргызской Республики, asanov@manas.edu.kg

Жумабаева Тасилкан Токтомаматовна – доктор биологических наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, zhumol@oshsu.kg

Попкова Елена Геннадьевна – доктор экономических наук, профессор, Волгоградский государственный технический университет, Россия, Волгоград, popkova@inno.mgimo.ru

Келдибекова Аида Осковна – доктор педагогических наук, профессор, заведующая кафедрой технологии обучения математике, информатике и образовательного менеджмента, Ошский государственный университет (Кыргызстан, Ош); akeldibekova@oshsu.kg

Колесников Владимир Иванович – доктор ветеринарных наук, профессор, Ставропольский государственный аграрный университет, Россия, kvi1149@mail.ru

Муминов Аширбек Курбанович – доктор исторических наук, Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан), muminov_ak@enu.kz

Алыбаев Курманбек Сарманович – доктор физико-математических наук, профессор, Жалал-Абадский государственный университет, Кыргызстан, alybaevkurmanbek@rambler.ru

Обозов Алайбек Джумабекович – доктор технических наук, профессор, Кыргызский государственный технический университет им. И. Раззакова, Кыргызстан, obozov-a@mail.ru

Оразимбетова Гулистан – доктор технических наук, профессор, Андижанский машиностроительный институт (Андижан, Узбекистан), gulistan_orazimbetova@andmiedu.uz

Рахимбаев Эркинбек Нурудинович – доктор юридических наук, профессор, Кыргызско- Российский Славянский университет имени Б.Н. Ельцина, Кыргызстан, 23ren09@mail.ru

Режаи Доган – Проф. Др., Университет Анкары, Факультет теологии (Анкара, Турция), rdogan@divinity.ankara.edu.tr

Сабирова Венера Кубатовна – доктор филологических наук, профессор, Ошский государственный университет, sabirova_venera@yandex.ru

Столповский Юрий Анатольевич – доктор биологических наук, профессор, Институт общей генетики им. Н. И. Вавилова РАН, Россия, Москва, stolpovsky@mail.ru

Турсунов Дилмурат Абдиллажанович – доктор физико-математических наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, dtursunov@oshsu.kg

Узаков Орозалы Жаанбаевич – доктор медицинских наук, профессор Международной высшей школы медицины УНПК «МУК», Кыргызстан, oroz7@mail.ru

Ферхат Гёкче – Доц. Др., Анкарский университет им. Йылдырыма Бязыта, Факультет исламских наук (Анкара, Турция), ferhatgokce@aybu.edu.tr

Эшиев Абдрахман Молдалиевич – доктор медицинских наук, профессор, Ошский государственный университет, Кыргызстан, eshiev-abdyrakhman@rambler.ru

Юлдашбаев Юсупжан Артыкович – профессор, академик РАН, Российский государственный аграрный университет-МСХА имени К.А. Тимирязева, Россия, Москва, zoo@rgau-msha.ru

Дүйсенов Эркин Эрманович – доктор юридических наук, профессор конституционного и административного права Юридического факультета КазНУ им. Аль-Фараби, Казакстан

EDITORIAL TEAM [en]

Editor-in-chief

Kozhobekov Kudaiberdi Gaparalievich - Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Osh State University, rector@oshsu.kg

Deputy Editor-in-chief

Arapbaev Ruslanbek Nurmatovich - Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Osh State University, rarapbaev@oshsu.kg

Managing Editor

Zhaparaliev Sherbol Zhaparalievich - PhD, Osh State University, shjaparaliev@oshsu.kg

Members of the editorial board

Abdugani Abdurasulov, Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Osh State University, Kyrgyzstan, abdurasulov@oshsu.kg

Kurmanbek Alybaev, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Jalal-Abad State University, Kyrgyzstan, alybaevkurmanbek@rambler.ru

Ablabek Asankanov, Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History, Archeology and Ethnology named after B. Dzhangerchinov of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, asankanov@mail.ru

Avyt Asanov, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, asanov@manas.edu.kg

Recai Doğan, Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Theology, Turkey, rdogan@divinity.ankara.edu.tr

Erkin Duysenov, Doctor of Law, Professor, Kazakh National University named after Al-Farabi, Kazakhstan, e@mail.ru

Abdrakhman Eshiev, Doctor of Medical Sciences, Professor, Osh State University, Kyrgyzstan, eshiev-abdyrakhman@rambler.ru

Ferhat Gökçe, Associate Professor, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Turkey, ferhatgokce@aybu.edu.tr

Aida Keldibekova, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Osh State University, Kyrgyzstan, akeldibekova@oshsu.kg

Vladimir Kolesnikov, Doctor of Veterinary Sciences, Professor, Stavropol State Agrarian University, Russia, kvi1149@mail.ru

Ashirbek Muminov, Doctor of Historical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, muminov_ak@enu.kz

Alaibek Obozov, Doctor of Technical Sciences, Professor, Kyrgyz State Technical University named after I. Razzakov, Kyrgyzstan, obozov-a@mail.ru

Gulistan Orazimbetova, Doctor of Technical Sciences, Professor, Andijan Mechanical Engineering Institute, Uzbekistan, gulistan_orazimbetova@andmiedu.uz

Elena Popkova, Doctor of Economical Sciences, Professor, Volgograd State Technical University, Russia, popkova@inno.mgimo.ru

Erkinbek Rakimbaev, Doctor of Law, Professor, Kyrgyz-Russian Slavic University named after B.N. Yeltsin, Kyrgyzstan, 23ren09@mail.ru

Venera Sabirova, Doctor of Philological Sciences, Professor, Osh State University, Kyrgyzstan, sabirova_venera@yandex.ru

Yury Stolpovsky, Doctor of Biological Sciences, Professor, Institute of General Genetics named after N.I. Vavilov RAS, Russia, stolpovsky@mail.ru

Dilmurat Tursunov, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor, Osh State University, Kyrgyzstan, dtursunov@oshsu.kg

Orozaly Uzakov, Doctor of Medical Sciences, Professor, International Higher School of Medicine UNPK "MUK", Kyrgyzstan, oroz7@mail.ru

Yusupzhan Yuldashbaev, Professor, Academician of the Russian Academy of Sciences, Russia, zoo@rgau-msha.ru

Tasilkan Zhumabayeva, Doctor of Biological Sciences, Professor, Osh State University, Kyrgyzstan, zhumol@oshsu.kg

МАЗМУНУ
Содержание
Contents

МЕДИЦИНА / MEDICINE

Исраилова Д.К., Алдашукуров Ы.А., Боронбаев А., Кыдыршаева Ж.А., Борончиева З.А. Амбулатордук кабыл алуудагы терапиялык жардамдын сапатын жогорулатуунун багыттары.....	1
Ешиев А.М., Азимбаев Н.М. Открытая ринопластика при дефекте и деформации наружного носа.....	12
Мамаев Т.М., Муйдинов Ф.Ф., Гайназарова Р.Г., Туташева А.Т., Мамаев Н.Т., Аринбаев Б.С. Жаштардын туура тамактанууга жана сергек жашоого болгон мамилеси	20
Султанов Н.Э., Суюнов Н.Д. Возрастные и гендерные особенности диагностики, течения ишемической болезни сердца и медикаментозная терапия.....	34

ФИЛОСОФИЯ / PHILOSOPHY

Акматова Д.А., Асанахунова З., Бабакулова Р.Б. Философское осмысление соотношения менталитета и правового сознания.....	47
Naumov D.I. The Role of Social Memory in the Societal Transformations of Modern Belarusian Society: The Theoretical Aspect.....	56

ТАРЫХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Молдожунусов К. Орусия империясынын тушунда чүйдөгү Солто уруусунун болуштуктарга бөлүнүшү (1868-1891-жж.)	71
Сулайманов Ж.М. История развития хлопка в Кыргызстане: постколониальный аспект	85

ИНФОРМАТИКА / COMPUTER SCIENCE

Аркабаев Н.К., Назарбек кызы Т., Орозбаева А.С. Иллюстрацияланган үйрөткүчтөрдү колдонуу жана алардын заманбап санариптик технологиялардагы ролу	96
--	----

ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY

Абдиева К.А. “Манас” эпосун окутууда кептин монологдук түрү менен иштөө	107
Мурзакметов А.К. Кыргыздардын этноботаникалык билимдеринин макал-лакаптарда берилиши	116

Сейитбекова С.С.

Англис тилинин америкалык вариантын эл аралык мамилелердин каражаты катары
колдонуу 138

ТЕОЛОГИЯ / THEOLOGY

Зууридинов Ө.

Фараон менен Муса пайгамбардын байланышына салыштырма анализ..... 145

УДК: 614.25

DOI: [10.52754/16948610_2024_3_1](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_1)

АМБУЛАТОРДУК КАБЫЛ АЛУУДАГЫ ТЕРАПИЯЛЫК ЖАРДАМДЫН САПАТЫН
ЖОГОРУЛАТУУНУН БАГЫТТАРЫ

НАПРАВЛЕНИИ ПО ПОВЫШЕНИЮ КАЧЕСТВА ТЕРАПЕВТИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ В
АМБУЛАТОРНЫХ ПРИЕМАХ

DIRECTIONS FOR IMPROVING THE QUALITY OF THERAPEUTIC CARE IN
OUTPATIENT APPLICATIONS

Исраилова Дарыгул Кубанычбековна

Исраилова Дарыгул Кубанычбековна

Israilova Darygul Kubanychbekovna

аспирант, Ош мамлекеттик университети

аспирант, Ошский государственный университет

Graduate Student, Osh State University

disrailova2020@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2833-4267

Алдашукуров Ырысбек Абдыжапарович

Алдашукуров Ырысбек Абдыжапарович

Aldashukurov Yrysbek Abdyzharparovich

м.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.м.н., доцент, Ошский государственный университет

Associate Professor, Osh State University

aldashukurov@oshsu.kg

ORCID: 0000-0003-4922-4673

Боронбаев Адилет

Боронбаев Адилет

Boronbaev Adilet

аспирант, Ош мамлекеттик университети

аспирант, Ошский государственный университет

Graduate Student, Osh State University

1008adi@gmail.com

ORCID: 0009-0008-8519-2780

Кыдыршаева Жанара Ахмаджановна

Кыдыршаева Жанара Ахмаджановна

Kydyrshaeva Zhanara Akhmadjanovna

аспирант, Ош мамлекеттик университети

аспирант, Ошский государственный университет

Graduate Student, Osh State University

kydyrshaeva1979@mail.ru

ORCID: 0009-0008-8419-3841

Борончиева Зарема Асековна

Борончиева Зарема Асековна

Boronchieva Zarema Asekovna

аспирант, Ош мамлекеттик университети

аспирант, Ошский государственный университет

Graduate Student, Osh State University

boronchieva@oshsu.kg

ORCID: 0000-0002-7676-2043

АМБУЛАТОРДУК КАБЫЛ АЛУУДАГЫ ТЕРАПИЯЛЫК ЖАРДАМДЫН САПАТЫН ЖОГОРУЛАТУУНУН БАГЫТТАРЫ

Аннотация

Учурдагы үй-бүлөлүк дарыгерлердин жетишсиз саны, медайымдардын статусунун төмөндүгү, дарыгерлерди мотивациялоочу стимулдардын жоктугу, мониторинг оорулардын жана калк арасында майыштуулуктун көбөйүшү үй-бүлөлүк медицинанын кадыр-баркынын төмөн экендигин айгинелеп турат. Изилдөөнүн максаты үй-бүлөлүк дарыгерлер практикасындагы терапиялык жардамдын сапатын жогорулатууга багытталган иш-чараларды иштеп чыгуу. Изилдөөнүн милдети үй-бүлөлүк медицинадагы терапиялык жардамдын сапаты жана жеткиликтүүлүгүн жакшыртуу боюнча методологиялык ыкмаларды иштеп чыгуу жана аны практикалык медицинага сунуштоо. Изилдөөнүн максатына жана милдетине ылайык: статистикалык, клиникалык, эксперттик баалоо жана эксперименталдык методдор колдонулду. Макалада үй бүлөлүк медицинадагы дарыгердин ишинин технологиясы, жумуш убактысын рационалдуу пайдалануу, профилактикалык иштерин жакшыртуу, терапиялык бейтаптарга корсөтүлүүчү баштапкы медициналык-санитардык жардамдын сапатын жогорулатууга багытталган иш-чаралардын системасы сунушталган. Үй-бүлөлүк медицина жана жалпы практикалык дарыгерлер борборлорунда терапиялык оорулууларды кабыл алуу учурунда стандарттуу жолдомо; даяр рецепттер; диета, машыгуу терапиясы боюнча нускамалар; байланыш каражаттары; тиешелүү «кабыл алуунун эрежелерин» белгилөө; кабинетте дарыгердин кыймылынын графиктерин иштеп чыгуу аркылуу дарыгердин жумуш убактысы үнөмдөлөөрү далилденген.

Ачкыч сөздөр: дарыгер, бейтап, оорулуулук, терапия, сурамжылоо; пальпация, перкуссия, аускультация.

НАПРАВЛЕНИИ ПО ПОВЫШЕНИЮ КАЧЕСТВА ТЕРАПЕВТИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ В АМБУЛАТОРНЫХ ПРИЕМАХ

DIRECTIONS FOR IMPROVING THE QUALITY OF THERAPEUTIC CARE IN OUTPATIENT APPLICATIONS

Аннотация

Недостаточное количество семейных врачей, низкий статус медицинских сестер, отсутствие мотивационного стимулирования врачей, рост заболеваемости и инвалидности среди населения свидетельствуют о низком престиже семейной медицины. Цель исследования – разработка мероприятий, направленных на повышение качества терапевтической помощи в практике семейных врачей. Задача исследования – разработать методические методы повышения качества и доступности терапевтической помощи в семейной медицине и предложить их практической медицине. В соответствии с целью и задачей исследования использовались статистические, клинические, экспертно-оценочные и экспериментальные методы. В статье предложена система мероприятий, направленных на повышение качества первичной медико-санитарной помощи, оказываемой терапевтическим больным, включающая технологию работы врача семейной медицины, рациональное использование рабочего времени, совершенствование профилактической работы. Доказано, что использование стандартных направлений; готовые рецепты; инструкции по диете, ЛФК; средства связи; разработав графики работы кабинета, установление соответствующих «правил приема» при поступлении терапевтических больных в центры семейной медицины и в центры общей практики, экономить рабочее время врача.

Abstract

Insufficient number of family doctors, low status of nurses, lack of motivational stimulation of doctors, growth of morbidity and disability among the population indicate low prestige of family medicine. The purpose of the study is to develop measures aimed at improving the quality of therapeutic care in the practice of family doctors. The objective of the study is to develop methodological methods for improving the quality and availability of therapeutic care in family medicine and offer them to practical medicine. In accordance with the purpose and objective of the study, statistical, clinical, expert-evaluation and experimental methods were used. The article proposes a system of measures aimed at improving the quality of primary health care provided to medical patients, including the technology of the family doctor's work, rational use of working time, and improvement of preventive work. It has been proven that the use of standard directions; ready-made recipes; dietary instructions, exercise therapy; means of communication; having developed office work schedules, establishing appropriate "admission rules" upon admission of therapeutic patients to family medicine centers and general practice centers, saves the doctor's working time.

Ключевые слова: врач, пациент, болезнь, терапия, обследование; пальпация, перкуссия, аускультация.

Keywords: doctor, patient, disease, therapy, examination, palpation, percussion, auscultation.

Киришүү

Саламаттыкты сактоону өнүктүрүүдө Бүткүл дүйнө боюнча, анын ичинде КМШ өлкөлөрүндө үй-бүлөлүк медицина институтун ишке киргизүү менен стационардан амбулатордук б.а. профилактикалык иштерге басым жасоо болгон (Исраилова ж.б., 2022, б. 38-43).

Үй-бүлөлүк медицина салыштырмалуу жаш жана клиникалык дисциплина катары жалпы кабыл алынган аныктамага ээ эмес. Адатта, клиникалык медицинаны адистиктерге бөлүү анатомияга, жаш курагына же саламаттыкты сактоо кызматкерлери колдонгон технологияга негизделет. Үй-бүлөлүк медицина - бул үй-бүлө мүчөлөрүнүн жынысына жана жашына карабастан, ден-соолугуна байланыштуу көйгөйлөр жөнүндөгү илим.

Бримкуловдун изилдөөсүнө таянсак, Кыргыз республикасынын саламаттыкты сактоо министрлигинин аныктамасына ылайык, үй-бүлөлүк дарыгер - бул калкка жынысына жана жашына карабастан баштапкы медициналык жардам көрсөтүүчү жогорку медициналык билимдүү адис. Ушул эле документте орто медициналык билими бар үй-бүлөлүк медицина боюнча адисти тандоонун өбөлгөлөрү камтылган (Бримкулов, 2018, б.146-152).

Ж.В. Дороштун айтымында, үй-бүлөлүк медицина адиси туш болгон клиникалык көйгөйлөрдүн кендиги анын белгилүү бир психологиялык макетке ээ болушун талап кылат, бул кууш адистин бейтапка болгон мамилесинен кыйла айырмаланат.

Р.Тейлордун аныктамасы боюнча, үй-бүлөлүк медицина адистиги катары анда иштеген адистердин баалуулуктар тутуму менен мүнөздөлөт (Дорош, 2018, б.4-8). Бул, биринчиден, бейтаптын клиникалык көйгөйлөрү, үй-бүлөнүн контекстиндеги медициналык жардам, пациенттин ден-соолугуна жеке мамиле, коом үчүн үй-бүлөлүк адистин өзгөчө ролу жана мааниси жөнүндө кеңири көз караш. Көптөгөн эмгектердин авторлору үй-бүлөлүк медицинанын өзгөчөлүктөрүн талкуулап "Үй бүлөлүк медицинага" ар кандай аныктамаларды берип бул илим калыптануу процессинде экендигин тастыкташат.

Жакынкы убакка чейин, оору бул,- физиологиялык процесстердин бузулушунун кесепети деп б.а. адамдын жан дүйнөсү (психикасы) менен анын денеси ортосунда так чектер түзүлүп, адамдын ден-соолугу анын функцияларынын физиологиялык абалы катары гана аныкталган.

Кыргыз республикасында БМСЖДы (баштапкы медициналык санитардык жардам) өнүктүрүү стратегиясы алгач үй-бүлөлүк дарыгерлер тобун/үй-бүлөлүк медицина борборлорун уюштуруу аркылуу үй-бүлөлүк медицина институтун түзүүгө жана кымбат ресурсту талап кылган стационардык жардам секторун реорганизациялоого багытталган. (Канатова, 2023, б. 62-66).

Бирок, — калктын ден соолукту чыңдоо боюнча сабаттуулугунун төмөн деңгээли, туура эмес тамактануу, медициналык кеңештерди, көрсөтмөлөрдү аткарбоо, инъекцияларды колдонуу менен өзүн-өзү дарылоонун кеңири таралышы өлкөбүздөгү үй-бүлөлүк медицина институтунун учурдагы инсанга багытталган мамиленин жоктугун айгинелеп турат (Султаналиева ж.б., 2022, б. 77-84).

БМСЖ көрсөткөн дарыгерлердин иштөө убактысы мекемелерде (поликлиникада) төрт саат жана эки саат үймө-үй кыдыруу менен чектелген. Мындай график үй-бүлөлүк медицина

борборлорунда бейтаптардын узун кезектерин пайда кылат. Мындан тышкары айрыкча айыл жеринде кадрлардын жетишсиздиги оптималдуу жана өз убагында медициналык жардамды уюштуруунун жоктугун далилдеп турат (Борончиева жана Алдашукуров, 2022, б. 364-369).

Аталган көйгөйлөр БМСЖдагы терапиялык кызматты комплекстүү изилдөөнүн зарылдыгын аныктады жана ошонун негизинде Ош областынын мисалында терапиялык жардамды уюштуруунун артыкчылыктуу багыттарын аныктоого негиз болду.

Изилдөөнүн максаты: үй-бүлөлүк дарыгерлер практикасындагы терапиялык жардамдын сапатын жогорулатууга багытталган иш-чараларды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн милдети: үй-бүлөлүк медицинадагы терапиялык жардамдын сапаты жана жеткиликтүүлүгүн жакшыртуу боюнча методологиялык ыкмаларды иштеп чыгуу жана аны практикалык медицинага сунуштоо.

Изилдөөнүн методологиясы. Изилдөө иштери 2019-2023-жылдары 12 үй-бүлөлүк дарыгерлер топтору (ГСВ) бар Ош шаардык үй-бүлөлүк медицина жана, Кара-Суу, Ноокат, Өзгөн, Алай райондук жалпы дарыгерлер практикалык борборлорунда жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн максатына жана милдетине ылайык: статистикалык, клиникалык, эксперттик баалоо жана эксперименталдык методдор колдонулду.

Изилдөөнүн натыйжаларынын ишенимдүүлүгү статистикалык математика методдору менен чыгарылды (Герасимов, 2007, б. 480).

Топтордун ортосундагы айырмачылыктардын ишенимдүүлүгү Студенттин параметрдик тестинин жардамы менен аныкталды (t - ишенимдүүлүк критерийи же ишеним коэффициентин), репрезентативдик каталар ($\pm m$), "p" эсептөө - катасыз прогноздун ишенимдүүлүк критерийи $p < 0,05$; $p < 0,01$; $p < 0,001$ (95,0%; 99,0%; 99,9%) колдонулган. Ал эми статистикалык иштетүү Statistica 6.0 жана MS Excel 2003 программаларынын жардамы аркылуу ишке ашырылды (Реброва, 2006, б. 312).

Жыйынтыктар жана талкуулар

Изилдөөнүн материалдарынын негизинде, амбулаториялык шарттагы дарыгердин ишинин технологиясы; жумуш убактысын рационалдуу пайдалануу; дарыгерлердин ишин пландаштырууну жакшыртуу; дарыгерлерди үзгүлтүксүз окутуу; амбулатордук кабыл алууларда дарыгерлерди маалыматтык камсыздоо; профилактикалык иштерин жакшыртуу; медициналык жардамдын сапатын жогорулатуу; үй-бүлөлүк дарыгерлердин ишин баалоо көрсөткүчтөрүн камтыган методикага өзгөртүүлөрдү киргизүү менен терапиялык жардамдын сапатын жогорулатууга багытталган иш-чаралардын системасын иштеп чыктык.

Терапиялык оорулууларды кабыл алуудагы дарыгерлердин ишинин технологиясын өркүндөтүү. Клиникалык изилдөө ыкмасын колдонуунун мисалында амбулаториялык кабыл алууда терапиялык жардам көрсөтүүнүн колдонуудагы технологиясынын негизги кемчиликтери каралган. Бул кемчиликтер эмгекти уюштуруунун азыркы шартында анын бардык элементтерин аткаруунун мүмкүн эместигинен келип чыккан. Дарыгердин каалоосу боюнча клиникалык ыкманын айрым элементтерин калтыруу медициналык жардамдын сапатынын төмөндөшүнө алып келет.

Терапиялык жардамдын мындан аркы өнүгүшү диагностиканын, дарылоонун жана алдын алуунун кымбатыраак ыкмаларынын жана каражаттарынын пайда болушуна алып келет. Бул терс көрүнүштүн пайда болушуна жол бербөө жана медициналык жардамдын сапатын жогорулатуу үчүн иштин технологиясын өнүктүрүү максатка ылайыктуу.

Терапиялык жардамдын сапатын жогорулатуу боюнча *дарылоо жана диагностикалоо процессинин клиникалык технологиясынын, ооруну текшерүү картасын, жумуш убакытты рационалдуу пайдалануу сунуштарын, жалпы практикалык (үй-бүлөлүк) дарыгерлердин ишин баалоо критерийлерин* иштеп чыктык:

Дарылоо жана диагностикалоо процессинин клиникалык технологиясынын негизи бардык ооруларды аныктоо эрежелеринин жыйындысы, б.а. универсалдуу системасы болуп саналат. Терапияда: 1) сурамжылоо; 2) текшерүү; 3) пальпация; 4) перкуссия; 5) аускультация ыкмаларын камтыйт.

Бейтаптарды текшерүүнүн кандай гана жолу иштелип чыкпасын, ал дайыма сурамжылоо менен башталат. Сурамжылоо эң маанилүү жана татаал изилдөө ыкма болуп саналат, анын жардамы менен бардык оорулардын 60% га жакынын аныктоого болот.

Бейтаптарды сурамжылоо башка текшерүүлөр сыяктуу эле, объективдүү түрдө жүргүзүлүшү керек. Биз сурамжылоо жүргүзүүнүн белгилүү бир тартибин сунуштадык, бул дарыгерди ал эч нерсени өткөрүп жибербегендигин көзөмөлдөө зарылчылыгынан бошотот жана алынган маалыматка көңүл бурууга мүмкүндүк берет. Жалпы сурамжылоо схемасынын негизинде, дарыгерлердин диагностикалык маалыматка болгон муктаждыктарын жана медициналык байкоонун логикасын эске алуу менен биз байкоо жүргүзүү учуруна жараша сурамжылоо схеманы сунуш кылдык (1 таблица).

1-таблица. Амбулатордук кабыл алууда терапевтик бейтаптарды сурамжылоо схемасы

№	Сурамжылоо элементтери	Алгачкы		Кайталанган		Акыркы	
		Курч	Өнөкөт	Курч	Өнөкөт	Курч	Өнөкөт
1	Бейтаптын оорусу боюнча арызын угуу	+	+	+	+	-	+
2	Симптомдорду сурамжылоо	+	+	+	+		+
3	Оорунун узактыгы	+	-	-	-	-	-
4	Оорунун себептери	+	-	-	-	-	-
5	Симптомдордун пайда болуу убактысы, ырааттуулугу жана шарттары	+	+				
6	Дарылоо чараларын талкуулоо	+	+	+	+	+	+
7	Оорунун жүрүшүндө өзгөрүүлөр	-	-	+	+	-	+
8	Мурдагы изилдөөлөрдүн натыйжалары		+				

Эскертүү: "+" – зарыл болгон элемент "-" – зарыл эмес элемент

Өнөкөт оорулардан жапа чеккен бейтаптарга акыркы сурамжылоо жүргүзүүдө оорунун калдык симптомдорду жана алардын оордук даражасын аныктоо сунушталаарына көңүл буруш керек, бул оорунун динамикасын жакшыраак баалоого мүмкүндүк берет.

Бейтапты кароодо суроо берүүнүн уландысы болуп клиникалык ыкмаларды колдонууга негизделген кароо, пальпация, перкуссия жана аускультация деп аталган физикалык текшерүү болуп саналат. Сурамжылоо менен бирге физикалык текшерүүнүн жардамы менен 80% учурларда диагноз коюуга мүмкүн болду. Бирок, акыркы он жылдыктарда инструменталдык изилдөө методдорунун өнүгүшүнө байланыштуу, кээ бир дарыгерлер бул методдун диагностикалык мүмкүнчүлүктөрүнө кандайдыр бир ишенбөөчүлүк пайда болуп, ошондуктан керектүү көндүмдөрдү калыптандырууга көңүл бурулбай келет.

Физикалык текшерүүнүн артыкчылыктары да бар, ал кошумча изилдөөлөрдү талап кылбай туруп айрым бейтаптарды дарылоону сунуштоого мүмкүндүк берет. Толук текшерүүдөн өтүү зарылчылыгы оорулуу биринчи жолу дарыгердин көзөмөлүнө келгенде пайда болот. Мындай учурларда мындай текшерүүнү диспансердик кабыл алууда уюштуруу максатка ылайыктуу.

Диагностикалык процесстин ажырагыс бөлүгү *дарыгер менен бейтаптын ортосундагы сүйлөшүү* болуп саналат. Бир катар изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, жана биздин жеке изилдөөлөр көрсөткөндөй, байланыш кыска мөөнөттүү, мазмуну жок, психологиялык жана социалдык факторлордун бейтаптын инсандыгына жана оорунун жүрүшүнө тийгизген таасирин жетишсиз түрдө эсепке алган. Биздин байкоолорубуздун натыйжалары сүйлөшүүнүн жана аны жүргүзүү формасына биринчи кезекте тиешелуу болгон аныкталган кемчиликтерди четтеткен багытта сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүнү зарылдыгы аныкталды. Биз 2 таблицада бейтап менен сүйлөшүүнүн схемасын сунуштадык.

2-таблица. Амбулатордук кабыл алууда дарыгердин бейтап менен сүйлөшүү схемасы

№	Сурамжылоо элементтери	Алгачкы		Кайталанган		Акыркы	
		Курч	Өнөкөт	Курч			Курч
1	Диагноздун талкуулоо	+	+	+	+	-	+
2	Режим боюнча сунуштар	+	+	+	+	-	+
3	Диета боюнча сунуштар	+	+	+	+	-	+
4	Дарылоо боюнча сунуштар	+	+	+	+	-	+
5	Инструменталдык лабораториялык текшерүүлөрдү талкуулоо	+	+	+	+	+	+
6	Кошумча			+	+	+	+
7	Профилактикалык сүйлөшүү	+	-	-	-	+	+
8	Талкуу	+	+	+	+	+	+

Эскертүү: “+” элементинин болушу “-” жок

Оорулуу менен кайра-кайра байланышуу учурунда анын көңүлүн анын ден соолугундагы оң өзгөрүүлөргө буруп, мурда кабыл алынган сунуштарды туура түшүнгөндүгүн текшерип, жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжалары менен тааныштыруу керек. Акыркы күнкү сүйлөшүүдө профилактикалык сунуштар камтылууга тийиш. Бейтаптын

жеке көйгөйлөрүн талкуулоого, эгерде ал тарабынан демилге көрсөтүлгөн учурда гана жол берилет. Сүйлөшүү учурунда башка жумуш менен алектенбеш керек. Оорулуу менен маектешүү – бул амбулаториялык шартта медициналык жардам көрсөтүү технологиясынын акыркы этабы жана муну келечекте амбулатордук технология деп атаууну сунуштайбыз.

Терапиялык жардамдын кийинки этабы лабораториялык-инструменталдык ыкмаларды тандоону камтыйт. Бул ишти аткарууда биз, ишти уюштуруунун жана клиникалардын заманбап диагностикалык каражаттар менен жабдылышын эске алуу менен диагноз коюу үчүн маалыматтарды, эксперттик корутундуларды негиздөө, инструменталдык изилдөөлөрдү жүргүзүүнү, дарылоо-профилактикалык иш-чаралардын планын камтыган — *ооруну текшерүү картасын* сунуш кылдык.

Картада киргизиле турган маалыматтар алдын ала даярдалган. Анда: оорунун узактыгы, анын өнүгүшүнө шарт түзгөн себептер жана факторлор, өнөкөт оорунун болушу жөнүндө маалымат; анамнездеги оорулар; жалпы абалынын даттануулары; организмдин айрым органдарынын жана системаларынын дисфункциясы, алардын мүнөзү, интенсивдүүлүгү, узактыгы; дененин айрым органдары жана системалары боюнча белгилерди топтоо менен физикалык текшерүүнүн маалыматтары; кесиби, жашы, эмгек жана жашоо шарттары, жаман адаттары боюнча маалыматтар аныкталат.

Жумуш убакытты рационалдуу пайдалануу бул, — ишти уюштуруунун негизги элементи. Жалпы практикалык дарыгерлердин ишинде алардын негизги милдеттери болгон: ишти пландоо, профилактикалык иштер, медициналык кароодон өткөрүү, жаңы ыкмаларды киргизүү, дарылоо, жеке квалификациясын жогорулатуу менен бирге алардын иш убактысынын бир кыйла бөлүгү жазуу иштерине, чогулуштарга, конференцияларга катышууга жана башка чыгымдарга жумшалат. Мунун баары медициналык тейлөөнүн сапатына терс таасирин тийгизүүдө.

Дарыгердин медициналык документацияга кеткен убактысын кыскартуу үчүн изилдөөгө жана дарылоого жолдомолордун стандарттуу формаларын колдонуу маанилүү. Байкоолор көрсөткөндөй, ар бир 100 кайрылууга жолдомо берүү жыштыгы орто эсеп менен дарыгер тарабынан 26 жолу жана медайым тарабынан 48 жолу. Бир жолдомо берүү үчүн орто эсеп менен 1,5 мүнөт кетет.

Оорулууга кайда жана кайсы кабинетке келуу керек экендигин, текшерилүүгө кантип даярдануу керектигин түшүндүрүү зарыл экендигин эске алуу менен жумуш убактысынын сарамжалсыз чыгымдалышы бир кыйла көбөйөт.

Мындай терс көрүнүштордү жоюу максатында биз *стандарттык жолдомо формаларын колдонуу сунуштадык*. Ар бир жолдомо формасынын алдыңкы тарабы эки бөлүктөн турат.

Биринчи бөлүктө медайым бейтаптын фамилиясын, атын, медициналык картасынын номерин, дарегин, ошондой эле дарыгердин фамилиясын жана кабыл алынган күнүн жазат. *Экинчи бөлүк* көмөкчү диагностикалык кызматтарды изилдөөнүн жыйынтыктарын толтуруу үчүн арналган. Бланканын арткы бетинде изилдөөгө даярдануунун эрежелери, аны өткөрүү орду жана убактысы жөнүндө маалыматтарды камтыган пациент үчүн жазуу болот. Мындай формалардын болушу дарыгерди көрсөтмө жазуудан толугу менен бошотуп, медайымдын убактысын үнөмдөйт.

Дарыгерлердин ишин сарамжалдуу уюштуруу менен бейтаптарды кабыл алуу убактысынын орточо 35%ын түзгөн амбулатордук медициналык картаны жүргүзүүгө кеткен убакытты кыскартууну талап кылат. Бул үчүн медициналык китепчеге кошумчаларды колдонуу сунушталат, бул аларда көрсөтүлгөн белгилерге басым жасап, жетишпегендерин атайын бөлүнгөн саптарга киргизүү менен чыгымдарды олуттуу түрдө (20% га) кыскартууга мүмкүндүк берет.

Аймактык терапевтердин жумуш ордун рационалдуу уюштуруу —

медициналык жардамдын маанилуу багыттарынын бири болуп саналат, анткени дал ошол жумуш ордунда эмгек ишмердиги жүрүп, терапиялык жардамдын натыйжалуулугунун деңгээлин аныктоочу шарттар түзүлөт.

Амбулаториядагы бөлүмдөрдүн бири - бири менен байланышы ишти рационалдуу уюштуруунун маанилуу каражаты саналат. Бирок суралган дарыгерлердин жарымынан көбүнүн түзүмдүк бөлүктөрү менен байланышы жок экени аныкталган.

Жалпы практикалык дарыгердин (үй-бүлөлүк) кабинетинде төмөнкүдөй маалыматтык материалдар болушу зарыл:

- 1) жалпы практикалык дарыгер/үй-бүлөлүк дарыгер жөнүндө жобо;
- 2) жалпы практикалык (үй-бүлөлүк) дарыгердин квалификациялык мүнөздөмөлөрү;
- 3) жалпы практикалык медайым жөнүндө жобо;
- 4) жарандардын убактылуу эмгекке жарамсыздыгын күбөлөндүргөн документтерди берүүнүн тартиби жөнүндө нускама;
- 5) калкты медициналык кароодон өткөрүү жөнүндө жобо;
- 6) эпидемияга каршы иш-чараларды жүргүзүү жөнүндө жобо;
- 7) медициналык жардамдын стандарттары;
- 8) лабораториялык көрсөткүчтөр (нормалар);
- 9) жалпы клиникалык жана биохимиялык изилдөөлөр үчүн бактериологиялык материалды чогултуу эрежелери;
- 10) дары-дармек каражаттарына рецепттерди жазуу эрежелерин;
- 11) дары-дармек каражаттарынын эң жогорку бир жолку жана суткалык дозаларынын таблицасы;
- 12) бейтаптарга үй шартында жардам көрсөтүү үчүн дары-дармек каражаттарынын жана медициналык буюмдардын тизмеси;
- 13) химиялык жана физикалык жактан шайкеш келбеген дары-дармек каражаттарынын тизмеси;
- 14) диетанын кыскача баяндамасы;
- 15) оорунун диагнозун түзүүнүн принциптери жана мисалдары;
- 16) көп кездешүүчү оорулар боюнча убактылуу эмгекке жарамсыздыктын сунушталган мөөнөттөрү;
- 17) тейленген аймактын медициналык паспорту.

Мындай маалымдама материалынын жоктугу жалпы практикалык дарыгердин (үй-бүлөлүк) ишин кыйындатат, анын ишинин натыйжалуулугун төмөндөтүп, убакытты текке кетириүүгө алып келет.

Дарыгерлерди маалыматтык колдоо. Медициналык жардамдын сапатын камсыз кылууда маалымат системасын өркүндөтүү маанилүү. Бул пландуу тапшырмалардын, коюлган максаттардын, медициналык жардам көрсөтүү стандарттарынын аткарылышын көзөмөлдөөгө мүмкүндүк берет жана аныкталган кемчиликтерди өз убагында оңдоо үчүн шарттарды түзөт.

Биздин изилдөө көрсөткөндөй, дарыгерлердин 2/3төн ашыгы медициналык маалыматтын абалы менен канааттанбайт. Дарыгерлер тарабынан көрсөтүлүүчү медициналык жардамдын сапатын жогорулатууда зарыл болгон (айлык, кварталдык) оперативдүү маалымат алуу боюнча аны натыйжалуу пайдаланууга мүмкүндүк берүүчү көлөмүн аныктадык. Мындай ыкчам маалыматты киргизүү кошумча адистерди жана материалдык чыгымдарды талап кылбайт.

Ошентип, Мындай маалыматтык колдоо дарыгерлердин ишмердүүлүгүн башкарууда олуттуу жакшыртууга, дарылоо-диагностикалык процессти жакшыртуу боюнча чараларды көрүүгө, саламаттыкты сактоонун ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууга мүмкүндүк берет. Ал үчүн дарыгерлерге бейтаптар жөнүндө маалыматты, медициналык-демографиялык, уюштуруучулук, технологиялык, укуктук жактан керектүү маалымдама, ченемдик, билим берүү маалыматтарын алууга мүмкүндүк берүүчү программалык каражаттардын комплекси бар персоналдык компьютерге ээ болуу маанилүү.

Жалпы практикалык (үй-бүлөлүк) дарыгерлердин ишин баалоо критерийлери.

Колдонулуп жаткан статистикалык көрсөткүчтөр ар бир медицина кызматкеринин жана үй-бүлөлүк дарыгерлер топторунун айрым бөлүмдөрүнүн ишинин сапатын жана натыйжалуулугун баалоого мүмкүндүк бербей жаткандыгы белгилүү. Сандык көрсөткүчтөр боюнча дарыгердин натыйжалуулугун баалоо кыйын. Ошол себептен дарыгердин ишинин сапатын баалоо үчүн объективдүү критерийлер керек.

Жалпы кабыл алынган статистикалык көрсөткүчтөрдү жана маалыматтарды эске алуу менен биз жалпы практикалык (үй-бүлөлүк) дарыгерлердин ишинин сапатын жана натыйжалуулугун баалоо үчүн индикаторлорду иштеп чыктык. Алар 5 топко топтоштурулган:

I. Жалпы практикалык (үй-бүлөлүк) дарыгерлердин ишинин жалпы маселелерин мүнөздөгөн көрсөткүчтөр: тейлеген калктын орточо саны; жылдагы иш сапарынын планын ишке ашыруу; айына, жылына кабыл алуудагы орточо сааттык иш жүгү; үйдө кароо учурунда орточо сааттык иш жүгү;

II. Профилактикалык ишинин сапатын жана натыйжалуулугун мүнөздөгөн көрсөткүчтөр: 1) планга ылайык калкты профилактикалык текшерүүлөр менен камтуу (%); 2) калкты кургак учук жана онкологиялык оорулар боюнча профилактикалык текшерүүлөр менен камтуу (% менен); 3) кургак учук жана рак менен ооругандардын активдүү аныкталган пайызы; 4) диспансердик байкоо менен камтуу (1000 калкка); 5) бир дарыгерге диспансердик оорулуулардын орточо саны; 6) бейтаптарды клиникалык байкоонун үзгүлтүксүздүгү (% менен); 7) байкоо жүргүзүлгөн жыл ичинде дарылоо толуктугу (% менен); 8) убактылуу эмгекке жарамсыздык менен ооругандардын азайышы (оорулардын саны, 100 диспансердик пациентке күн).

III. Медициналык жардамдын сапатын мүнөздөгөн көрсөткүчтөр: 1) экспертизанын өз убагында жана толуктугу; 2) диагноздун өз убагында жана негиздүүлүгү; 3) дарылоонун өз

убагында жана сапаттуу болушу; 4) бейтапты дарылоонун орточо узактыгы; 5) оорулуунун медициналык жардамдын сапатына канааттануу көрсөткүчү; 6) эксперттик дарыгерлер тарабынан аныкталган бейтаптарды текшерүүдө, диагностикалоодо, дарылоодо жана реабилитациялоодо кемчиликтердин (медициналык жардам көрсөтүү стандарттарынан четтөөлөр) пайыздык көрсөткүчү (100 бейтапка); 7) бейтаптарды дарылоонун натыйжасы (айыгуу, жакшыруу, өзгөрүүсүз, майыптыкка өтүү ж.б.).

IV. Калктын ден соолугун мүнөздөгөн көрсөткүчтөр: 1) калктын биринчи оорулуу деңгээли (1000 адамга; 2) оорунун жалпы коэффициенти (1000 адамга; 3) убактылуу эмгекке жарамсыздык менен ооругандардын саны (100 жумушчуга карата); 4) эмгекке жарамсыздыктын көрсөткүчү (1000 адамга); 5) калктын жалпы өлүмү (1000 адамга) - 18-60 жаш.

V. Экономикалык көрсөткүчтөр: 1) дарыгердин иш ордунда бир бейтапты кабыл алуусу жана үйгө бир жолу баруунун баасы; 2) лабораториялык жана инструменталдык изилдөөлөрдүн саны; 3) медициналык тез жардам жана көрсөтүү үчүн тейлеген аймактан калктын кайрылууларынын санын кыскартуу; 4) 1000 калкка ооруканага жаткырылгандардын санын кыскартуу; 5) убактылуу эмгекке жарамсыздыкка чалдыккандардын азайышы (100 жумушчуга учурларда жана күндөр боюнча); 6) диагностикалык жана дарылоочу жабдууларды пайдалануу коэффициенти; 7) эмгекке жарамсыздыктын алгачкы учурларынын санын кыскартуу; 8) тейлеген аймакта онкологиялык жана кургак учук менен ооругандардын санын кыскартуу.

Корутунду. Ошентип, терапиялык оорулууларды кабыл алуу учурунда стандарттуу жолдомо, даяр рецепттер, диета, машыгуу терапиясы боюнча сунуштамалар, байланыш каражаттары, оорулуу чакыруу үчүн жарык сигналы, тиешелүү «кабыл алуунун эрежелерин» белгилөө, кабинетте дарыгердин кыймылынын графиктерин иштеп чыгуу аркылуу дарыгердин жумуш убактысы үнөмдөлөт.

Медициналык жардамдын сапатын камсыз кылууда маалымат системасын өркүндөтүү маанилүү. Бул пландуу тапшырмалардын, коюлган максаттардын, медициналык жардам көрсөтүү стандарттарынын аткарылышын көзөмөлдөөгө мүмкүндүк берет жана аныкталган кемчиликтерди өз убагында оңдоо үчүн шарттарды түзөт.

Ошентип, дарыгерлердин бейтаптар жөнүндө маалыматты, медициналык-демографиялык, уюштуруучулук, технологиялык, укуктук жактан керектүү маалымдама, ченемдик, билим берүү маалыматтарын алууга мүмкүндүк берүүчү программалык каражаттардын комплекси бар персоналдык компьютерге ээ болуусу - дарыгерлердин ишмердүүлүгүн башкарууга, дарылоо-диагностикалык процессти жакшыртуу боюнча чараларды көрүүгө, саламаттыкты сактоонун ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууга мүмкүндүк берет.

Жалпы практикалык (үй-бүлөлүк) дарыгерлердин ишин баалоо боюнча сунушталган 5 критерий медицина кызматкеринин жана үй-бүлөлүк дарыгерлер топторунун айрым бөлүмдөрүнүн ишинин сапатын жана натыйжалуулугун объективдүү баалоого мүмкүндүк берет.

Адабияттар

1. Борончиева, З. А. Особенности аллергических заболеваний в Ошской области / З. А. Борончиева, Ы. А. Алдашукуров // Бюллетень науки и практики. – 2022. – Т. 8, № 9. – С. 364-369. – DOI 10.33619/2414-2948/82/40. – EDN HBPXHP.
2. Бримкулов Н.Н. Астанинская декларация по ПМСП - видение мирового здравоохранения в XXI веке. [Текст]/ Бримкулов Н.Н., Касымов О.Т. // Здравоохранение Кыргызстана. - 2019. -№ 1. - С. 146-152.
3. Герасимов А.Н. Медицинская статистика. - М.: ООО «Медицинское информационное агентство». - 2007. - 480 с.
4. Дорош Ж.В. К 20-летию кафедры терапии и семейной медицины российского национального исследовательского университета имени Н. И. Пирогова [Текст] / Дорош Ж.В. // Справочник врача общей практики. – 2018. – № 5. – С. 4-8.
5. Исраилова Д. К. Жалпы (үй-бүлөлүк) дарыгерлер практикасына адистерди даярдоо / Д. К. Исраилова, Г. А. Аскарбекова, А. А. Шамшиев, Ы. А. Алдашукуров // Вестник Ошского государственного университета. – 2022. – № 3. – Р. 38-43. – DOI 10.52754/16947452_2022_3_38. – EDN FWPPPT.
6. Канатова, А. К. Новый метод диагностики ранней стадии болезни Альцгеймера / А. К. Канатова, А. Г. Кошмуратов // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – 2023. – Т. 23, № 1. – С. 62-66. – DOI 10.36979/1694-500X-2023-23-1-62-66. – EDN ZWPZDB.
7. Реброва О.Ю. Статистический анализ медицинских данных. Применение пакета прикладных программ STATISTICA. - М.: Медиа Сфера. -2006.-312 с.
8. Султаналиева, Р. Б. Контроль углеводного обмена у лиц с сахарным диабетом пожилого и старческого возраста в Центрах семейной медицины Г. Бишкека / Р. Б. Султаналиева, Н. К. Абылова // Научные исследования в Кыргызской Республике. – 2022. – № 3-1. – С. 77-84. – EDN BUMZCP.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№3/2024, 13-19

МЕДИЦИНА

УДК: 616.317

DOI: [10.52754/16948610_2024_3_2](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_2)

**ОТКРЫТАЯ РИНОПЛАСТИКА ПРИ ДЕФЕКТЕ И ДЕФОРМАЦИИ НАРУЖНОГО
НОСА**

**ТЫШКЫ МУРУНДУН КЕМТИГИНИН ЖАНА ДЕФОРМАЦИЯСЫНЫН АЧЫК
РИНОПЛАСТИКАСЫ**

OPEN RHINOPLASTY FOR DEFECTS AND DEFORMITIES OF THE EXTERNAL NOSE

Ешиев Абдыракман Молдалиевич

Ешиев Абдыракман Молдалиевич

Eshiev Abdyrakhman Moldalievich

д.м.н., профессор, Ошский государственный университет

м.и.д., профессор, Ош мамлекеттик университети

Doctor of Medical Sciences, Professor, Osh State University

eshiev-abdyrakhman@rambler.ru

ORCID: 0009-0003-0463-4481

Азимбаев Нурланбек Мухтаралиевич

Азимбаев Нурланбек Мухтаралиевич

Azimbaev Nurlanbek Mukhtaralievich

к.м.н., Ошский государственный университет

м.и.к., Ош мамлекеттик университети

Candidate of Medical Sciences, Osh State University

klyk@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4871-2619

ОТКРЫТАЯ РИНОПЛАСТИКА ПРИ ДЕФЕКТЕ И ДЕФОРМАЦИИ НАРУЖНОГО НОСА

Аннотация

В данной статье представлен опыт восстановления функциональности носовой перегородки при ринопластике у пациентов с врожденной деформацией крыла носа, перенесенных хейлопластику. В настоящее время у пластических хирургов существует три основных подхода к исправлению искривленной носовой перегородки: подслизистая резекция по Киллиану и её вариации, септопластика и экстракорпоральная септопластика. Цель исследования заключалась в повышении эффективности экстракорпоральных реконструктивных операций для пациентов с деформацией носовой перегородки и изменением формы носовых крыльев. В 2024 года в отделении челюстно-лицевой хирургии Ошской межобластной клинической больницы было проведено 11 повторных риносептопластик у пациентов с различными деформациями крыльев носа и искривлением носовой перегородки. В состав пациентов входили 4 женщины (36,3%) и 7 мужчин (63,7%) со средним возрастом 25,7 лет. Были выполнены открытые ринопластики для коррекции двух седловидных носов с использованием реберного аутохряща, а также операции по иссечению горба и укреплению носовой перегородки с применением собственного перегородочного хряща. Для коррекции деформации крыльев носа использовался ушной хрящ. Результаты показали, что использование открытого ринопластического доступа в сочетании с экстракорпоральной септопластикой способствует удовлетворительным и долговременным функциональным и эстетическим результатам в ринопластике.

Ключевые слова: ринопластика, септопластика, пластическая хирургия, реконструкция.

ТЫШКЫ МУРУНДУН КЕМИРЧЕГИНИН ЖАНА ДЕФОРМАЦИЯСЫНЫН АЧЫК РИНОПЛАСТИКАСЫ

OPEN RHINOPLASTY FOR DEFECTS AND DEFORMITIES OF THE EXTERNAL NOSE

Аннотация

Бул макалада мурун канатынын тубаса деформациясы бар пациенттерде ринопластика учурунда мурундун кемирчегинин функционалдуулугун калыбына келтирүү тажрыйбасы берилген. Учурда пластикалык хирургдар мурундун кемирчегин ондоонун үч негизги ыкмасына ээ: Киллиан субмукозалдык резекциясы жана анын вариациялары, септопластика жана экстракорпоралдык септопластика. Изилдөөнүн максаты мурун кемирчегинин деформацияланган жана мурун канаттарынын формасы өзгөргөн бейтаптар үчүн экстракорпоралдык реконструктивдүү операциялардын эффективдүүлүгүн жогорулатуу болгон. 2024-жылы Ош облустар аралык клиникалык ооруканасынын жаак-бет хирургиясы бөлүмүндө мурун канаттарынын ар кандай деформациясы жана мурундун кемирчегинин деформациясы бар 11 бейтаптарга кайталап ачык риносептопластика жасалган. Оорулуулардын арасында 4 аял (36,3%) жана 7 эркек (63,7%), орточо жашы 25,7 жаш болгон. Ачык ринопластика эки ээр мурунга озунун кабырга кемирчегинин жардамы менен ондоо ыкмасы жасалды, ошондой эле дөңгөчтү мурунга озунун кемирчегин колдонуу менен мурундун кемирчегин бекемдөө операциялары жасалды. Мурун канаттарынын деформациясын ондоо үчүн кулак кемирчегин колдонулган. Натыйжалар экстракорпоралдык септопластика менен бирге ачык ринопластика ыкмасын колдонуу ринопластикада канааттандыруу жана узак мөөнөттүү функционалдык жана эстетикалык натыйжаларга өбөлгө түзөрүн көрсөттү.

Ачык сөздөр: ринопластика, септопластика, пластикалык хирургия, реконструкция.

Abstract

This article discusses the experience of restoring nasal septum functionality during rhinoplasty in patients with congenital deformities of the nasal wing who have previously undergone cheiloplasty. Currently, plastic surgeons utilize three primary approaches for correcting a deviated nasal septum: submucous resection according to Killian and its variations, septoplasty, and extracorporeal septoplasty. The aim of this study was to enhance the effectiveness of extracorporeal reconstructive surgeries for patients with nasal septum deformities and altered nasal wing shapes. In 2024, 11 revision rhino-septoplasties were performed on patients with various nasal wing deformities and septal deviations at the Department of Maxillofacial Surgery of the Osh Interregional Clinical Hospital. The patient group included 4 women (36.3%) and 7 men (63.7%), with an average age of 25.7 years. Open rhinoplasties were conducted to correct two saddle noses using rib autografts, in addition to procedures for removing dorsal humps and reinforcing the nasal septum with the patient's own septal cartilage. Ear cartilage was utilized to correct nasal wing deformities. The results indicated that the combination of open rhinoplasty and extracorporeal septoplasty leads to satisfactory and long-lasting functional and aesthetic outcomes in rhinoplasty.

Keywords: rhinoplasty, septoplasty, plastic surgery, reconstruction.

Введение

На данный момент у хирургов существует три основных подхода к исправлению искривленной носовой перегородки: подслизистая резекция по Киллиану и её вариации, септопластика и экстракорпоральная септопластика. Среди них подслизистая резекция считается наиболее предпочтительной для коррекции искривлений. Главной целью этой операции является сохранение двухсторонних мукоперихондриальных лоскутов и хрящевой основы, которая должна иметь ширину не менее 8-10 мм в верхних и задних участках носовой перегородки [Пшениснов, 2010, с. 628].

Согласно статистическим исследованиям, проведенным зарубежными учеными, до 22% пациентов после первичной хирургии сталкиваются с деформациями носа, требующими дополнительной коррекции [Parkes et al., 1992, с. 691; Wright, 1980, с. 466]. Часто встречающиеся осложнения включают седловидную деформацию, опущение кончика носа, повторную девиацию как кончика, так и спинки носа, а также проблемы с носовым дыханием. Эти факторы являются основными причинами, по которым пациенты обращаются повторно для доработки после первичной процедуры [Vuuk, Langenhuijsen, 1997, с. 226; Rettinger, 2007, с. 6].

Подобные состояния возникают из-за утраты опорной способности носовой перегородки, что может быть вызвано чрезмерной резекцией или неудовлетворительной фиксацией в области срединной линии. Кроме того, потеря опорности может возникать после подслизистой резекции по методу Киллиана, если оставшиеся сегменты перегородочного хряща, имеющие ширину не менее 10 мм, оказываются неспособными выдерживать осевую нагрузку. Это происходит из-за недостаточной толщины и/или жесткости хряща, а также из-за его предрасположенности к посттравматической атрофии.

В последние годы экстракорпоральная реконструкция перегородки, предложенная King, Ashley и Perret, а затем усовершенствованная Gubish, набирает популярность. Этот метод является отличной альтернативой ранее упомянутым техникам, особенно в случаях значительного искривления носовой перегородки и для вторичных хирургических вмешательств [Gubisch, Sinha, 2008, с. 16; Gubisch, 2006, с. 230].

Комбинированные деформации носа представляют собой особенно сложные случаи для хирургической коррекции, так как они практически всегда связаны с заметными функциональными ухудшениями [Гюсан, 2000, с. 85].

Носовая перегородка может быть искривлена у населения в 22,3% до 96,5% случаев [Daykhes et al., 2015, с. 92]. Причины этого часто кроются в несоответствии роста костно-хрящевой основы перегородки носа, свода и дна носовой полости, что наблюдается в 28% случаев. В большинстве случаев (52%) деформации и искривления перегородки связаны с травматическими вывихами и переломами. Такие изменения могут приводить к затруднению носового дыхания, нарушению обоняния, закрытой гнусавости, кондуктивной тугоухости и другим осложнениям [Zavadskiy, 2009, с. 131]. Согласно исследованию, Ansu Sam и коллег (2011), в 67% случаев искривление перегородки сопровождается деформацией внешнего носа [Sam, 2012, с. 312]. Хирургическое вмешательство остается основным методом коррекции искривления носовой перегородки. Классический метод подслизистой резекции перегородки носа по R. Killian, который за последние десятилетия используется все реже. В настоящее

время предпочтение отдается септопластике и/или септоринопластике, целью которой является не только восстановление функции носа, но и улучшение его формы [Икромов и др., 2011, с. 29].

Проблема заключается в том, что аспекты клинической картины данных деформаций все еще недостаточно исследованы. В данной статье мы изложим наш опыт восстановления опороспособности носовой перегородки при ринопластике врожденной деформации крыло носа после хейлопластика.

Целью данного исследования было повышение эффективности экстракорпоральных реконструктивных операций, проводимых у пациентов с деформацией носовой перегородки и изменениями в форме крыла носа.

Материалы и методологии

В течение 2024 года в челюстно-лицевой хирургии Ошской межобластной клинической больницы Кыргызстана было проведено 11 повторных риносептопластик у пациентов, страдающих от различных деформаций крыльев носа и искривления носовой перегородки. Из общего числа пациентов 4 (36,3%) составили женщины и 7 (63,7%) — мужчины, средний возраст участников составил 25,7 лет. У всех пациентов были выявлены комбинированные деформации. Так, седловидная деформация встречалась в 18,2% случаев, горбатый нос — в 9,0%, отклонение спинки носа наблюдалось в 45,5% случаев, а деформации кончика и крыльев носа зафиксированы в 27,3% случаев. У 96% пациентов отмечалось осложнение, связанное с нарушением носового дыхания. Основными жалобами были затрудненное дыхание и эстетическая неудовлетворенность.

В нашей практике предоперационное обследование включает не только визуальный осмотр, пальпацию и риноскопию, но и обязательное проведение компьютерной томографии носа, что позволяет подробно оценить анатомические особенности костно-хрящевого скелета. Важно заранее определиться с выбором пластического материала и разработать хирургическую методику. Мы предпочитаем использовать хрящевую часть носовой перегородки в качестве пластикового материала, что позволяет эффективно восстановить поддержку перегородки через ремоделирование, укрепление отдельных участков или создание дубликата.

Результаты исследования и их обсуждения

Мы выполнили открытую ринопластику для коррекции двух седловидных носов с использованием аутохряща. Реберный хрящ имеет явные преимущества благодаря своей высокой прочности и доступности в достаточных объемах. Однако у этого материала есть и недостатки: после его забора пациенты могут испытывать болевые ощущения в послеоперационный период, а также образуется заметный рубец на переднелатеральной части грудной стенки, что особенно беспокоит женщин. С помощью реберного хряща была укреплена и полностью восстановлена носовая перегородка в форме L-образной распорки приставлена на рис. 1.

Рисунок 1. Вид L-образной распорки из реберного хряща

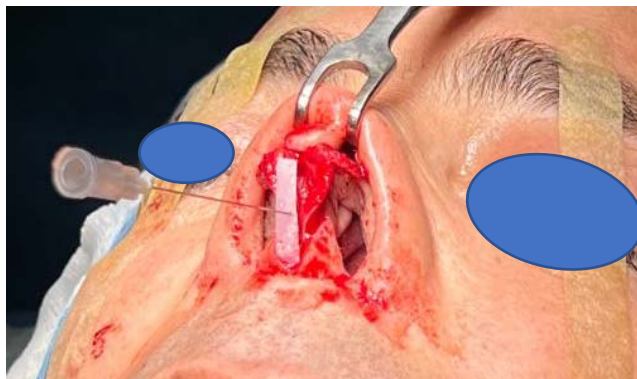

Рисунок 2. Вид L-образной распорки ауто-хряща во время установки

Рисунок 3. Пациент Н.Т., боковой проекции до операции

Рисунок 4. Пациент Н.Т., боковой проекции до операции

У одного пациента с горбатым носом была проведена открытая ринопластика с иссечением горба и укреплением носовой перегородки с использованием собственного перегородочного хряща. В дополнение к этому, у четырёх пациентов в качестве пластического материала также применялся собственный перегородочный хрящ приставлена на рис. 5-8.

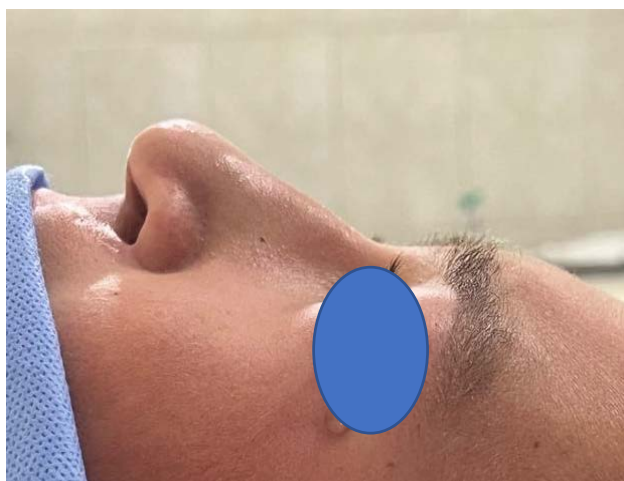

Рисунок 5. Пациент К.А., боковой проекции до операции

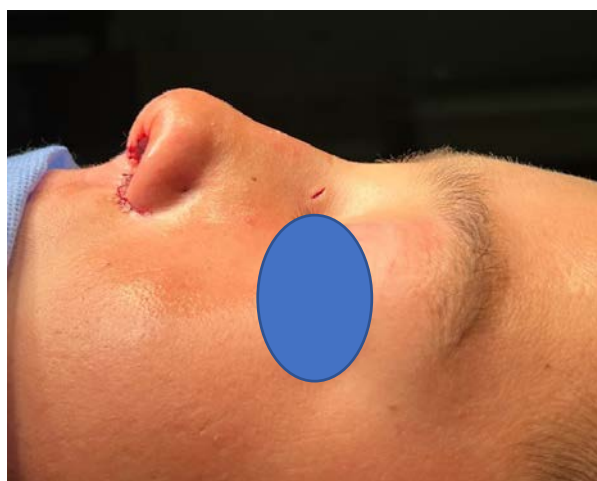

Рисунок 6. Пациент К.А., боковой проекции после операции

Рисунок 7. Пациент К.А., прямой проекции операции

Рисунок 8. Пациент К.А., прямой проекции до после операции

Три пациента получили ринопластику перегородочного хряща, при этом для коррекции деформации крыльев носа использовали ушной хрящ. Все операции выполнялись через открытый доступ, что обеспечивало отличный обзор операционного поля и позволило осуществлять тонкие манипуляции, особенно в случаях выраженных рубцовых и атрофических процессов.

Заключение: При проведении ринопластики открытый доступ и экстракорпоральная септопластика имеют ряд существенных преимуществ. Прежде всего, улучшенная визуализация анатомических структур носа обеспечивает более точное взаимодействие с глубокими элементами перегородки, что позволяет избежать повреждений слизистой оболочки и значительно уменьшить риск появления перфораций в будущем.

Кроме того, такая техника предоставляет возможность тщательно выделить хрящ перегородки, что позволяет точно оценить его сохранность, форму и функциональность. Это, в свою очередь, помогает выбрать оптимальный метод реконструкции. Также надежная фиксация перегородки к носовому отростку верхней челюсти и ее соединения с носовыми костями и верхними латеральными хрящами в верхней части гарантирует стабильное положение носовой перегородки, защищая ее от смещения в долгосрочной перспективе.

В результате, можно сделать вывод, что применение открытого ринопластического доступа совместно с экстракорпоральной септопластикой способствует достижению как удовлетворительного, так и долгосрочного функционального и эстетического результата в рамках ринопластики.

Список литературы

1. Пшениснов К. П. Курс пластической хирургии: Руководство для врачей. В 2 т. под ред. К. П. Пшениснова. Ярославль; Рыбинск: Изд-во ода «Рыбинский дом печати» 2010. т. 1: Общие вопросы. Кожа и ее поражения. Голова и шея. 2010. С. 628.
2. Parkes ML, Kanodia R, Machida BK. Revision rhinoplasty. An analysis of aesthetic deformities. Arch Otolaryngol Head Neck Surg., 1992. 118: 695-701.

3. Wright MR. Management of patient dissatisfaction with results of cosmetic procedures. Arch Otolaryngol., 1980. 106: 466-471.
4. Vuyk HD, Langenhuijsen KJ. Aesthetic sequelae of septoplasty. Clin. Otolaryngol., 1997. 22: 226-232.
5. Rettinger G. Risks and complications in rhinoplasty. GMS Curr Top Otorhinolaryngol Head Neck Surg., 2007. 6:
6. Doc08. Epub 2008 Mar 14. Gubisch W, Sinha V. Extracorporealseptoplasty-how we do it at marienhospitalstuttgartgermany. Indian J Otolaryngol Head Neck Surg., 2008. 60(1): 16-19. doi: 10.1007/s12070-008-0007-z. Epub 2008 Apr 3.;
7. Gubisch W. Twenty-five yearsexperience with extracorporeal septoplasty. Facial Plast Surg., 2006. 22(4): 230-9.
8. Гюсан А.О. Восстановительная рино-септопластика / А.О. Гюсан. - СПб.: Изд-во «Диалог», 2000. - 85 с.
9. Daykhes NO, Lipskiy KB, Sidorenkov DA, Aganesov GA, Pimanchev PV, Strelkova NK. Vosstanovlenie oporosposobnosti nosovoy peregorodki pri vtorichnoy rinoplastike [Restoration of nasal septum support in secondary rhinoplasty]. Meditsinskiy sovet. 2015;15:92-6.
10. Zavadskiy AV, Zavadskaya EA. Ob ob»yome operativnogo lecheniya pri iskrivlenii peregorodki nosa i soputstvuyushchey patologii [About volume of operative treatment on deviation of nasal septum and associated pathology]. Tavricheskiy mediko-biologicheskiy vestnik. 2009; 12:131-3.
11. Sam A, Deshmukh PT, Patil C, Jain S, Patil R. Nasal septal deviation and external nasal deformity: a correlative study of 100 cases. Indian Journal of Otolaryngology and Head and Neck Surgery. 2012; 64(4):312-8.
12. Икромов МК, Холматов ДИ, Махмудназаров МИ. Эстетические и функциональные аспекты риносептопластики при различных патологиях носа. Вестник Авиценны. 2011; 2:29-35.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№3/2024, 20-33

МЕДИЦИНА

УДК: 614.2

DOI: [10.52754/16948610_2024_3_3](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_3)

ЖАШТАРДЫН ТУУРА ТАМАКТАНУУГА ЖАНА СЕРГЕК ЖАШООГО БОЛГОН
МАМИЛЕСИ

ОТНОШЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ К ПРАВИЛЬНОМУ ПИТАНИЮ И
ЗДОРОВОМУ ОБРАЗУ ЖИЗНИ

MODERN YOUTH'S ATTITUDE TOWARD PROPER NUTRITION AND A HEALTHY
LIFESTYLE

Мамаев Туголбай Мамаевич

Мамаев Туголбай Мамаевич

Mamaev Tugolbay Mamaevich

м.и.д., профессор, Ош мамлекеттик университети

д.м.н., профессор, Ошский государственный университет

Doctor of Medical Sciences, Professor, Osh State University

tmamaev@oshsu.kg

ORCID: 0000-0002-8982

Муйдинов Фазлиддин Фаезидинович

Муйдинов Фазлиддин Фаезидинович

Muidinov Fazliddin Faezidinovich

м.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.м.н., доцент, Ошский государственный университет

PhD, Associate Professor, Osh State University

fmuidinov@oshsu.kg

Гайназарова Рахима Гайназаровна

Гайназарова Рахима Гайназаровна

Gaynazarova Rakhima Gaynazarovna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

rgainazarova@oshsu.kg

Туташева Айнур Токтомаматовна

Туташева Айнур Токтомаматовна

Tutasheva Ainur Toktomamatovna

улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

старший преподаватель, Ошский государственный университет

Senior Lecturer, Osh State University

tutasheva.ainura@gmail.com

Мамаев Нурдөөлөт Түгөлбаевич

Мамаев Нурдөөлөт Түгөлбаевич

Mamaev Nurdoolot Tugolbaivich

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

nmamaev@oshsu.kg

Аринбаев Бекболот Сапарбекович

Аринбаев Бекболот Сапарбекович

Arinbaev Bekbolot Saparbekovich

улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

старший преподаватель, Ошский государственный университет

Senior Lecturer, Osh State University

barimbaev@oshsu.kg

ЖАШТАРДЫН ТУУРА ТАМАКТАНУУГА ЖАНА СЕРГЕК ЖАШООГО БОЛГОН МАМИЛЕСИ

Аннотация

Бул макалада сергек жашоо образынын эң маанилүү аспекти катары жаштардын туура тамактанууга болгон мамилеси каралган. Жаштардын саламаттыгын сактоо — коомдун эң маанилүү милдеттеринин бири болгондуктан, алардын арасында сергек жашоо образын калыптандыруу максатында ден-соолукту чыңдоо, аны пропагандалоо жана мотивациялоо зарыл. Анткени, туура тамактануу организмдин жашоо активдүүлүгүнүн негизги булагы. Бул жаштардын эмгекке жөндөмдүүлүгүн аныктаган жана инсандын гармониялуу өнүгүшүн камсыз кылган эң маанилүү муктаждыктардын бири. Туура жана тең салмактуу тамактануу менен бирге, жаштар өздөрүнүн эмоционалдык жана физикалык саламаттыгын сактап кала алышат. Теманын актуалдуулугу - жаштар арасында туура эмес тамактануудан келип чыккан көйгөйлөрдүн арбындыгы жана алардын туура тамактанууга кайдыгер мамилеси. Азыркы күндө көпчүлүк жаштар өз рационунда мөмө-жемиштерди, жашылчаларды эт, балык жана ушул сыяктуу тамак-аштын түрлөрүн жетиштүү колдонушпайт. Тескерисинче, көп калориялуу, эркин канттарга жана туз/натрийге бай тамактарды көбүрөөк жешет (башкача айтканда - фастфуддарды тандашат). Макалада жаштардын сергек жашоо образын калыптандырууга болгон мамилеси талданып, социологиялык изилдөөлөрдүн маалыматтары келтирилген.

Ачык сөздөр: жаштар, туура тамактануу, сергек жашоо, жугуштуу жана жугуштуу эмес ооруулар, негизги тамак-аш компоненттери.

ОТНОШЕНИЕ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ К ПРАВИЛЬНОМУ ПИТАНИЮ И ЗДОРОВОМУ ОБРАЗУ ЖИЗНИ

MODERN YOUTH'S ATTITUDE TOWARD PROPER NUTRITION AND A HEALTHY LIFESTYLE

Аннотация

В данной статье рассматривается отношение молодежи к питанию как важнейшему аспекту здорового образа жизни. Сохранение здоровья молодежи является одной из важнейших задач общества. Необходимо формировать, укреплять и мотивировать здоровый образ жизни среди современной молодежи. Ведь правильное питание – главный источник жизнедеятельности организма. Это важнейшая потребность, определяющая трудоспособность человека и обеспечивающая гармоничное развитие личности. Соблюдая здоровую и сбалансированную диету, молодые люди могут поддерживать эмоциональное и физическое здоровье. Актуальность темы заключается в обилии проблем, вызванных неправильным питанием среди молодежи и ее безразличием к правильному питанию. Молодые люди теперь едят больше продуктов с высоким содержанием калорий, жиров, свободных сахаров и соли натрия, но при этом не потребляют достаточного количества фруктов, овощей и других видов продуктов питания, таких как мясо и рыба. В статье анализируется отношение молодежи к формированию здорового образа жизни, приводятся данные социологических исследований.

Ключевые слова: современная молодежь, правильное питание, здоровый образ жизни, инфекционные и неинфекционные заболевания, основные компоненты пищи.

Abstract

This article delves into the perspectives of today's youth regarding nutrition, a pivotal element of a wellness-oriented lifestyle. Ensuring the health and well-being of the younger generation stands as a crucial societal objective. There's an imperative need to cultivate, reinforce, and inspire a commitment to wellness among today's youth. Given that adequate nutrition is a fundamental pillar supporting the body's essential functions, it significantly influences an individual's productivity and fosters their holistic growth. By adopting a nutritious and balanced diet, young individuals can safeguard their mental and physical health. The urgency of addressing this issue is underscored by the rising concerns related to suboptimal dietary habits prevalent among the youth, coupled with a general apathy towards embracing a healthier dietary regime. Currently, there's a noticeable trend among young people to favor foods rich in calories, fats, added sugars, and sodium, while neglecting the intake of vital nutrients found in fruits, vegetables, and protein sources like meat and fish. This paper presents an analysis of young individuals' attitudes towards establishing a health-conscious lifestyle, supplemented by insights from sociological studies.

Keywords: modern youth, proper nutrition, healthy lifestyle, communicable and non-communicable diseases.

Киришүү

Коом кандай түзүлүштө болбосун, анда жашап жаткан атуулдардын сергектиги, саламаттыгы ошол коомдун байлыгы болуп эсептелет. Өткөөл мезгилдин шартында коомдук экономикалык абалдын турукташа албай жатышы, экологиялык кырдаалдын кескин өзгөрүшү, жаратылыштын тескери тийгизген таасирлери калктын, анын ичинен жаштардын социалдык - маданий турмуш деңгээлин кыйла төмөндөтүп, ар кандай оорулардын таркалышына себепкер болууда (А.Э. Камбарова, 2020, с.79., О.С. Кобякова и др., 2020. С. 403).

Баарына маалым болгондой, сергек жана жигердүү жашоо үчүн бүгүнкү күндүн эн негизги талабы – туура тамактануу жана сергек жашоо образын кармануу. Теманын актуалдуулугу жаштар үчүн өзгөчө маанилүү, анткени туура тамактануу жана сергек жашоо образын кармануу менен бирге өз саламаттыгын сактоого, жашоо сапатын жакшыртууга, жаштар арасындагы оорулардын санын азайтууга болот (Т.М. Мамаев и др. 2022. с.25., А.Т. Мамаева и др. 2024, 103, Н.В. Полунина и др. 2019., с.139).

Туура тамактанууда керек болгон бардык витаминдер жана микроэлементтер менен организмди камсыз кылуучу экологиялык жактан таза (биологиялык) тамак-аш азыктарын колдонуу зарыл. Кадимки тамак азыктары менен туура, рационалдуу тамактанууда колдонула турган азыктарды салыштыруу мүмкүн эмес. Анткени, кадимки тамак азыктардан организмге керектүү витаминдерди жана минералдык заттарды жетишээрлик өлчөмдө ала албайбыз. Ошондуктан, жаштарга учурдагы социалдык-экономикалык шартта тамактануу гигиенасынын жетишпегендиктери жана баалуулугу жөнүндөгү маалыматтарды билүүсү ашыкча болбойт, тескерисинче ага муктаж. Бул маселенин чечилишине ата-энелер, коомчулук жана мамлекет өзгөчө көңүл буруусу зарыл. (А.А. Антонова и др., 2021. С.80, А.Е. Сабиот и др., 2022, с.76; Тажибаева ж.б., 2024).

Азыркы учурда мамалекет тарабынан саламаттыкты сактоого жана чындоого, калктын жашоо сапатын жакшыртууга багытталган бир канча артыкчылыктуу программалар ишке ашырылууда. Буга мисал: «2019-2023- жылдарга Кыргыз Республикасындагы азык-түлүк коопсуздугу жана тамактануу программасы», Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүнүн 2019-2030 жылдарга калктын саламаттыгын сактоо жана саламаттыкты сактоо системасын өнүктүрүү жөнүндө “Дени сак адам – өнүккөн өлкө” деген программаларын атап өтсө болот.

Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюмунун маалыматы боюнча, адамдын саламаттыгынын абалы - 55% анын жашоо образына жана жашоо адатына, 20% генетикалык факторлорго, 20% айлана чөйрөнүн абалына жана 10% саламаттыкты сактоо кызматына көз каранды. Ошондуктан көптөгөн оорулардын өнүгүшүнө олуттуу факторлор катары туура эмес тамактанууну жана сергек жашоонун принциптерин колдонбоону айтсак болот (Д.Д. Корпикова и др. 2021., с.148, Н.В. Полинина и др. 2019. С.139). Медицина кызматкерлери жаштардын саламаттыгынын көрсөткүчүнүн төмөндөө тенденциясынын туруктуулугу байкалганын айтып келишет. Акыркы он жылдыктагы байкоолордун натыйжасы көрсөткөндөй, дени сак жаштардын санынын кескин азайышы жана тескерисинче өнөкөт ооруларга чалдыккандардын санынын көбөйүшүнүн, айрым оорулардын жашарышынын бирден бир себеби деп, туура эмес тамактанууну, зыяндуу адаттарга үйрөнүүнү, жашаган айлана-чөйрөнүн булгануусун айтууга болот. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, бардык уулуу

(токсикалык) заттардын 70 пайызы тамак аш аркылуу, 20 пайызы булганган абадан жана 10 пайызы суудан келери тастыкталууда (J. Verro, и др.2021. с.39, M.Mistura, др. 2019. с. 65).

Жаштардын тамактануу сапатынын төмөндөшүнүн дагы бир себептери болуп, калктын киреше деңгээлинин төмөндүгү, азык-түлүк рыногунда сапатсыз продукциялардын олуттуу көлөмдө болуусу, убакытты туура эмес пайдалануу саналат. Жаш муун көбүнчө туура эмес тамактануунун кесепеттери жөнүндө ойлонушпайт. Алардын рационунда эт, балык, сүт азыктары, жашылча-жемиштер аз колдонулуп, колбаса, макарон жана нан азыктарына көбүрөөк басым жасала тургандыгы аныкталган (А.А. Антонова и др., 2021. С.80, А.Е. Сабиот и др.,2022, с.76, Д.Д. Корпикова и др.2021., с.148, А.А. Михайлова и др. 2021. С.229).

Жогоруда аталган көйгөйлөрдү негиз кылып, биз Ош шаарында жашап, окуган жаштарыбыздын туура тамактанууга, сергек жашоого жана өзүнүн саламаттыгына канчалык деңгээлде кызыкдар экендигин жана кам көрөрүн аныктоо максатында социологиялык изилдөө жүргүзүүнү чечтик.

Изилдөөнүн максаты: жаштардын туура тамактанууга жана сергек жашоого болгон мамилесине гигиеналык баа берүү жана сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн милдеттери:

- жаштардын туура тамактанууга болгон мамилесин аныктоо;
- жаштардын сергек жашоого жана өз саламаттыгына болгон мамилесине гигиеналык баа берүү.

Материалдар жана изилдөө ыкмалары. Бул эмгектеги негизги изилдөөдө социологиялык-анкеталык сурамжылоо ыкмасы колдонулунган. Бул ыкма маалыматтарды иштеп чыгуу жана талдоо үчүн эң ыңгайлуу, ошол эле учурда маалыматты чогултуу убактысын бир кыйла кыскартууга мүмкүндүк берет. Изилдөөнүн материалдары болуп жаштардын туура тамактанууга болгон мамилеси, сергек жашоого жана өз саламаттыгына болгон мамилесине боюнча жүгүзүлгөн социалдык изилдөөнүнүн жыйынтыгы болуп саналат.

Студенттерди социалдык изилдөө максатында атайын сурамжылоо анкетасы иштеп чыгылган. Анкета негизинен 42ден ашык суроолорду камтыган, алардин ичинен туура тамактануу боюнча - 15, сергек жашоого мамиле - 14, өз саламаттыгына баа берүү -8 жана паспорттук маалымат -5 суроо. Социологиялык изилдөөгө Ош мамлекеттик университетинин медицина факультетинин «Стоматология», «Медицина-алдын алуу иши», «Дарылоо иши» адистигинде окуган 350 студент катышкан. Анкеталык изилдөө студенттердин өз каалосу менен жүргүзүлдү жана чогултулган маалыматтардын купуялык сырларынын сакталышына кепилдик берилген.

Изилдөөнүн жыйынтыктары жана талкуулор

Изилдөөдө жаштардын мисалында азыркы жашоодо туура тамактанууга, сергек жашоого болгон мамилесин билүүгө аракет кылдык. Изилдөөнүн жардамы менен азыркы жаштардын жашоо образына, туура жана туура эмес тамактануусуна таасир этүүчү факторлорду аныктоого болот. Ошол себептен улам, бул социологиялык изилдөө бүгүнкү күндө өзгөчө актуалдуу. Респонденттерге жоопту тандоодо толук эркиндик берилген. Бул

кырдаалда зарыл деп эсептеген пикирлерин өздөрү кошумчалай айтышты. Сурамжылоого катышкан 350 студенттердин ичинен 167 (47,6%) эркек жана 183 (52,3%) кыз балдар.

1-таблицада респонденттердин жаш курамы жана үй-бүлөлүк абалы жөнүндөгү маалыматтар көрсөтүлгөн.

1-таблица. Респонденттердин жаш курамы жана үй-бүлөлүк абалы

Респонденттердин жаш курамы		Үй-бүлөлүк абалы	
Жашы	Көрсөткүчү (%)	Жарандык статусу	Көрсөткүчү (%)
17-18	7,9	Никеле тургандар	11,08
19-20	57,9	Ажырашкандар	1,4
21-23	18,4	Бойдок (никеде турбагандар)	86,8
24-25	5,3		
26 ж жана андан улуулар	10,5		

1-таблицада көрсөтүлгөндөй, негизинен изилдөөгө 17 ден 25 жашка чейинкилер жана андан жогорку жаштагылар катышкан. Алардын ичинен 17-18 жаштагылар – 7,9%; 19-20 жаштагылар – 57,9%; 21-23 жаштагылар – 18,4%; 24-25 жаштагылар – 5,3%; 26 жана андан улуу жаштагылар – 10,5%ды түзөт. Студенттердин үй-бүлөлүк абалын талдаганда: бардык респонденттердин 11,8%ы никеге тургандар (үй-бүлөлүү), 1,4%ы ажырашкандар, ал эми 86,8%ы бойдоктор (никеге турбагандар).

Жаштардын сергек жашоого болгон муктаждыгы жана алардын саламаттыкты сактоо боюнча маалыматтуулугун билүү зарылчылыкты туудурат. Ошондуктан, студенттердин арасында бул маселер боюнча сурамжылоо жүргүзүлгөн.

Адамдын саламаттыгы аны курчап турган чөйрөдөн, жашоо образынан көз каранды. Сергек жашоо образын кармануу ар кандай курактагы ден соолуктун кепилдиги болуп саналат. Изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, респонденттердин көпчүлүгү – 82,4%ы сергек жашоо образын алып жүрүүнү зарыл деп эсептешет, ал эми 9,2% бул зарыл эмес деп жооп беришкен, 8,4%ы так жооп айталышпады. Ал эми респонденттердин 75 пайызынан көбү сергек жашоо образын болжол менен 50% дан 90-100 %га чейин карманышат, 20%ы 30-40%га алып жүрүүгө аракет кылышат, ал эми 6,1% дээрлик сергек жашоо образына кайдыгер мамиле жасашат.

«Сергек жашоо үчүн эмне керек?» деген суроого респонденттердин 38,7% тиешелүү билиминин жоктугун айтышса, 32,4% бул үчүнатайын каражаттардын жана тиешелүү жабдуулардын болушу керек деп эсептешет.

Сергек жашоонун маңызы жана түшүнүктөрү боюнча студенттердин маалыматын билүү максатында төмөндөгүдөй суроо коюлган: “Адамдын сергек жашоосунун компоненттерине эмнелер кирет?”. Сурамжылоонун негизинде төмөндөгүдөй жооптор алынган:

- туура тамактануу – 34.2 %;

- спорт менен алектенүү – 26,3%;
- өздүк гигиенаны сактоо – 28,6%;
- сергек жашоонун принциптерин колдонуу- 27,8 %;
- зыяндуу өнөкөттөрдөн арылуу – 13,9%;
- оорунун жоктугу – 13,8 %;
- оң эмоцияны кармоо – 5,6%;
- саламатта болуу – 5,6 5%.

Изилдөө көрсөткөндөй, студенттердин көпчүлүгү сергек жашоонун негизин туура тамактануу, спорт менен алектенүү, өздүк гигиенаны сактоо, сергек жашоонун принциптерин колдонуу, зыяндуу өнөкөттөрдөн арылуу, оорунун жоктугу деп эсептешет.

Жогорку окуу жайда окуган учурда студенттердин саламаттыгына ар кандай тескери факторлор таасир этиши мүмкүн. Ушуга байланыштуу студенттерге “Ден соолуктун абалына кандай тескери факторлор таасир этиши мүмкүн?” деген суроо коюлган. Сурамжылоого катышкан студенттердин 25,6% зыяндуу өнөкөттөр дешсе, 18,6% -материалдык жактан жетишпегендикти, 12,5% -экологиянын бузулушун, 9,4% -эмгек жана эс алуу режиминин сакталбаганын, 7,6% - физикалык аз кыймылдуулукту, 7,3% - тамак аштын сапатсыздыгын, 7,2% бүгүнкү күндөгү экономиканын абалын, 6,8% -жашоо-турмуштун шартын жана башкаларды байланыштырышкан.

Бирок, адамдын саламаттыгынын 50-55% жашоо образы жана тамактануу адатына көз каранды экендигин студенттердин көпчүлүгү биле бербестиги аныкталды.

Кийинки маселе студенттердин ден соолугуна байланыштуу суроолор болду. “Өзүңүздүн саламаттыгыңыздын чың болушуна эмнелер зарыл деп эсептейсиз?”(бир канча вариант жооптор көрсөтүлгөн) деген суроого студенттерден төмөндөгүдөй жооптор алынган. Сурамжылоого катышкан көпчүлүк студенттер саламаттыкты сактоодо жана чыңдоодо зыяндуу өнөкөттөрдөн баш тартуу (88%), сергек жашоо боюнча маалыматтарды билүү (82,0%), спорт жана дене - тарбия менен алектенүү (71,0%), медицина кызматынын жогорку денгээлде болушу (76,0%), экологиянын жакшырышы (47,0%), финансылык колдоо көрсөтүү (39,0%) деп жооп айтышкан. Көрсөтө кетчү нерсе, көпчүлүк студент-медиктер (76%) саламаттыкты жакшыртуу үчүн медицина кызматынын жакшыруусу зарыл деп белгилешкен. Бирок, илимий жана практика жактан далилденгендей адамдын ден соолугу саламаттыкты сактоо кызматына болгону 8-10% гана көз каранды болот.

Изилдөө көрсөткөндөй студенттердин үчтөн бири гана сергек жашоо мүнөзүн сакташат. Ошондуктан, сергек жашоонун принциптерин сактабаганга эмнелер себеп жана кандай тоскоолдуктар болушун билүү максатында студенттерге “Сергек жашоого эмнелер тоскоол болууда?”(бир канча вариант жооптор) деген суроо коюлган.

Изилдөө көрсөткөндөй, 53,8% студенттер убакыттын аздыгын жана окуу жүктөмдөрүнүн көптүгүн айтышкан, 42,3% суралгандар жалкоолукка шылташкан, 40,0% - каалабагандыкты, 18,9% - жашоо шартынын начардыгын, 8,8%- студенттик коллективде психологиялык климаттын таасирин жана 6,5%- студенттер окуудан сырткары иштешкендиктерин байланыштырышкан.

Азыркы учурда адамдын саламаттыгына тескери таасир берүү факторлорун орчундуулары болуп, жаштар арасындагы негативтүү жүрүм-турумдар, зыяндуу өнөкөттөр

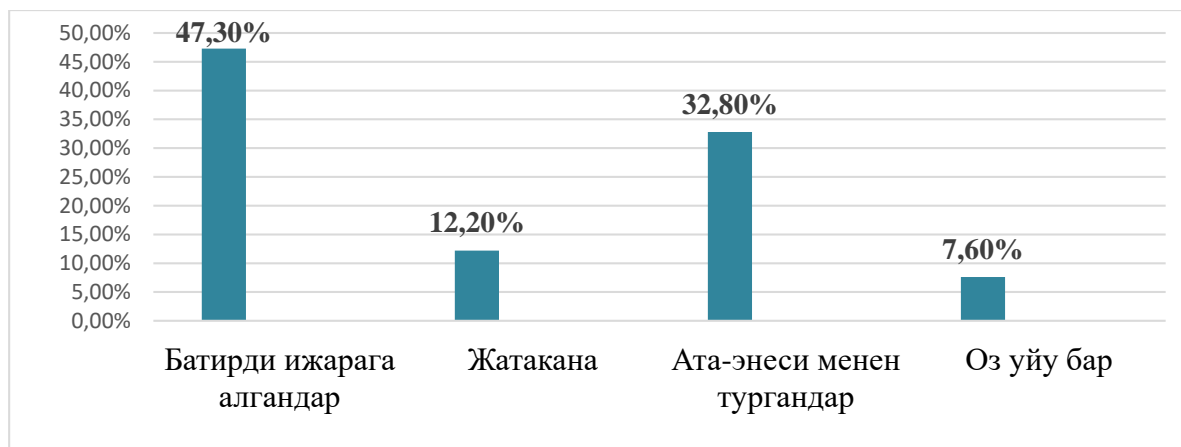
(адаттар) - алар тамеки тартуу, насвай колдонуу, спирттик ичимдиктерди жана банги заттарды пайдалануу болуп эсептелет. Ушуга байланыштуу, студенттердин тамекиге, насвайга, спирттик ичимдиктерге жана банги заттарга болгон мамилеси изилденилди. Сурамжылоо көрсөткөндөй, көпчүлүк студенттер спирт ичимдин колдонууга (86,3%), тамеки чегүүгө (84,0%) каршы мамиледе экенин айтышкан. Бирок, кээ бир студенттердин арасында зыяндуу өнөкөттөргө берилгендиктери бар экендиги байкалган. Сурамжылоого катышкан студенттердин арасынан 13,5% - спирт ичимдигин, 13,3% тамеки тарткандыгын жана 23,5% насвай колдонгондугун көрсөтүп кетишкен.

Коомдун маанилүү көйгөйлөрүнүн дагы бири болуп калктын арасындагы бангичилик (наркомания) жана банги заттарды колдонуу болуп саналат. Изилдөөгө катышкан студенттердин арасында банги затты колдонгондор жокко эсе. Бирок, суралган студенттердин 14,6%ы банги зат колдонгон адамдарды билээрин белгилешкен, 90,0% суралган студенттер бангичилике (наркоманияга) каршы экендигин, бул нерсе КИЖВ оруусун (ВИЧ инфекция), В жана С вирустук гепатитеринин таркалышынын коркунучтуу фактору болушун айтышкан.

Изилдөөлөр көрсөткөнөй, насвай колдонуу биринчи кезекте стоматологиялык саламаттыкка тескери таасирин тийгизгени тастыкталган. Насвай колдонгон адамдардын арасында кариес-пародонтологиялык индекси 1,3 эсе көп экендиги аныкталган. Насвай - адамдын ооз көңдөйүнүн былжыр кабыктарын жабырлантып, өздүк гигиенаны сактабаган учурда, кариес жана пародонта орууларынын көбөйүшүнө негиз түзүү мүмкүндүгү аныкталган.

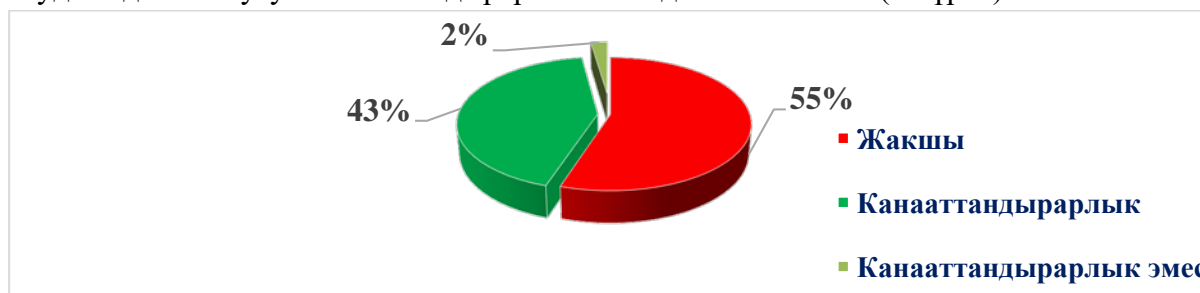
Сурамжылоого катышкан студенттердин көпчүлүгү (62,7%) окуп жаткан окуу жайда саламаттыкты сактоого жана сергек жашоону калыптандырууга толук шарт түзүлгөндүгүн көрсөтүшкөн. Бул жерде айта турган нерсе, студенттердин көз карашы боюнча, окуу жайда уюштурулуп, өткөрүлүп жаткан көнүмүш (традициалык) дене-тарбиялык жана спорттук иш-чаралардын болуп туруусу эсептелет. Ошондуктан, университеттин жетекчилиги тарабынан студенттердин арасында сергек жашоону калыптандырууга кошумча атайын багыттуу иш-чараларды иштеп чыгуусу талап кылынат.

Турак жай маселеси да жаштардын тамактануу жана жашоо образына, саламаттыгынын калыптанышына олуттуу таасирин тийгизет. Респонденттердин 59,5 пайызы өлкөнүн башка аймактарынан жана коңшу өлкөлөрдөн келгендер, алардын 47,3 пайызы батирди ижарага алып жашагандар, 12,2 пайызы жатаканада жашагандар. Жергиликтүү жаштардын 32,8% шаарда төрөлүп, ата-энелери менен чогуу жашашат, 7,6%ынын жеке үйү бар (3-сүрөт).

3 сүрөт. Жашоо шарты (% менен).

“Сиз өз саламаттыгыңызга кандай баа бересиз?” деген суроого, респонденттердин көпчүлүгү –55%– “жакшы” деген баага, 43% респондент “канааттандырырлык” жана 2% студент ден соолугун канааттандырырлык эмес деп баалашкан. (4-сүрөт).

4- сүрөт. Ден соолук абалына баа берүү.

Алынган изилдөөлөрдүн натыйжалары башка окумуштуулардын изилдөөлөрү менен айкалыш келишүүдө, жана алар маалымдагандай, көпчүлүк жаштар өздөрүнүн саламаттыгына “жакшы” деген баа беришкен (А.Э. Камбарова, 2020, О.С. Кобякова и др.,2020.).

Бирок, бул тыянак студенттер тарабынан өздөрүнүн саламаттыгына берген субъективтүү баа болуп эсептелет. Сурамжылоо убагында 50,0%га жакын студенттер өздөрүндө ичеги-карын оорусунун белгилери бар экендигин көрсөтүшүп, бул оорунун негизги себептери катары тамактануунун режими бузулгандыгын белгилешкен. Студенттердин көрсөтмөсү боюнча кездешкен оорулардын бирден бир себеби болуп окуу жүктөмдөрүнүн көптүгү (61,5%), жашоо шарттардын начарлыгы (27,3%), туура эмес ирээтсиз тамактануусу (11,2%) болуп эсептелет. Саламаттыктын начарлашын сурамжылоого катышкан студенттердин 20,0% тукум куучулук, ал эми 10,0% - зыяндуу адаттар, 5,0% - тамак-аштын туура эместиги, 15,0% студенттер экологиянын бузулушу менен байланыштырат.

Азыркы учурда тамак аш менен камсыздоо глобалдык көйгөйлөрдүн бири болуп эсептелет. Адамдардын сергек жашоосунун бирден бир негизи болуп рационалдуу жана ар түрдүү тамактануу. Студенттерге мүнөздүү болгон тамак аштар – тез татымдар, фасфуттар, газдалган ичимдик суулар, туура эмес тамактануу көп оорулардын пайда булуусуна алып келген коркунучтуу факторлор болуп саналат.

Туура, рационалдуу тамактануу студенттердин саламаттыгын, алардын ишке жөндөмдүүлүгүн, физикалык жактан өнүгүүсүн жана өсүшүн камсыз кылат. Бүткүл дүйнөлүк

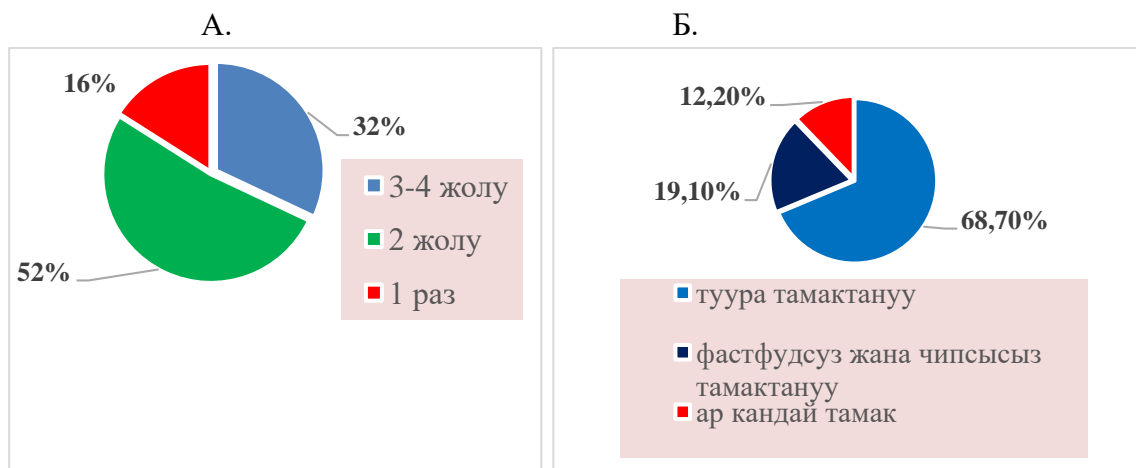
саламаттыкты сактоо уюмунун (2004) көрсөтүүсү боюнча туура эмес тамактануунун кесепетинен көп паталогиялык абал келип чыгуусу белгиленген.

ОшМУда окутуучуларды жана студенттерди тейлөө үчүн окуу корпустарында жана жатаканаларында жайгашкан 1517 м² жакын аянты бар 15 тамактануу жайлары бар. Медицина факультетинин студенттери негизинен кампуста (45,2%) жана “Бизнес жана менеджмент” факультетиндеги ашканада (35,6%), ошондой эле жакын жайгашкан тамак-аш жайларынан (15,2%) тамактанышат. Ал эми кээ бир студенттер (4,0%) тамакты өздөрү менен кошо алып келишет.

Студенттерге берилген эн биринчи эле суроо болуп “Университетке келгенден кийин тамактануунун сапаты жана мүнөзү өзгөрүлдүбү” деген суроо коюлган. Суралган студенттердин жарымынан көбү (58,6%) “тамактануунун начарлашын” айтышкан, ал эми 24,6% суралгандар тескеринче “тамактануунун жакшырганын” көрсөтүшкөн. Сурамжылоого катышкан 16,8% студент бул суроого жооп берген эмес.

Катышуучулардан: «Туура тамактануу жана сергек жашоо образын кандай түшүнөсүз?» деп сураганда - туура тамактанууну (34,2%), өздүк гигиенаны (28,6%), сергек жашоо образын (27,8%) сактоону, физикалык активдүүлүктү (26,3%) биринчи орунга коюшарын аныктадык. Ошол эле учурда зыяндуу адаттардан алыс болууну (13,9%), эмгек жана эс алуу тартибин (14,2%), оорунун жоктугун ж.б.у.с. атап өтүштү.

Респонденттердин туура тамактанууга болгон көз карашын тактоо, туура эмес тамактануу менен байланышкан оорулардын бар экендигин аныктоо максатында: “Сиз күнүнө канча жолу тамактанасыз?” деген суроону киргизип, ага төмөнкүдөй жооп ала алдык: күнүнө “3-4 жолу» - 67 респондент (32,0%), “2 жолу” – 109 респондент (52,0%); жана «бир жолу» – 34 (16%) тамактанышат. Белгилей кетчү нерсе, туура эмес тамактангандардан тез-тез баш ооруну, уйкунун бузулушун, тырмактардын жана чачтардын морттугун, безеткилерди, көңүл буруу жана аткаруу көйгөйлөрүнүн байкалгандыгын белгилешкен (5-сүрөт А,Б).

5- сүрөт. Тамактануунун саны (күнүнө) жана «Туура тамактануу» түшүнүгү

Ал эми "Сиз эрте менен тамактанасызбы?" деген суроого: респонденттердин 56,5% - «Эрте менен тамакка табитим жок» же «Андан көрө уктап алгым келет» ж.б.у.с. жоопторду айтышкан.

Көпчүлүк убакыттын жетишсиздигинен, убакытты туура эмес пайдаланганынан, каражаттын жана билимдин жетишсиздигинен тамактануусун канааттандыралык эмес деп эсептешет. Бул көрүнүш жаштарыбыздын учурдагы жашоо-тиричиликтин жаңы темпине, башкача айтканда азыркы кырдаалга ыңгайлашуу керек экени жөнүндө ойлонууга түрткү берет.

«Туура тамактануу» түшүнүгү эмнени камтыйт?, - деген суроого: «фастфудсуз жана чипсысыз тамактануу» - 19,1%ы; «Организмдин жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен туура жана тең салмактуу тамактануу» - 68,7%ы; «Рахаттануу менен жеген ар кандай тамак» - 12,2%ы жооп беришти (5-сүрөт). Жаш организм үчүн сүт жана сүт азыктарынын менюда эң маанилүү экени түшүнүктүү. Ошол себептен сүт жана сүт азыктарын колдонуусу тууралуу суроо узатканда, респонденттердин 5,6 пайызы гана сүт жана сүт азыктарынын (сүт, быштак, сыр, айран) мезгил-мезгили менен керектээри аныкталган. Сурамжылоого катышкандардан тамактануу жана анын оорулар менен байланышын сураганда: алардын рационунда кант (80,8%), нан (96,5%) жана макарон азыктарынын (57%) басымдуулук кылышын белгилей кетишти. Ооруулардын ичинен көбүнчө суук тийүү (37%) жана салмак көйгөйлөрүн (20%) тамактануу менен байланыштырышкан. Пайда болгон ооруулардан азыраак болсо да ашказан, ичеги-карын жолдорунун (5%) жана таяныч-кыймыл аппаратынын (4%) оорууларын жана алардын тамактануу менен байланышын айтышты.

Андан соң респонденттердин финансылык каражатынын, айлык кирешесинин канча пайызы тамак-ашка жумшалаарын сурадык. Жооптун 4 варианты алынган: «40%дан аз» «40%дан 60% га чейин», «60%дан 80%га чейин» жана «80%дан ашык». Жооптордун басымдуулугу «40% - 60% ортосунда» туура келет - 61% студент. Алардын 9% кирешесинин 40% азын гана тамак-ашка жумшай турганын көрсөтүшкөн, ал эми 18,5% суралгандар - «60%дан 80%га чейин», калган 12% кирешесинин 80%дан ашыгын тамак-ашка жумшашат (6-сүрөт). Ошондой эле ата-энелеринен каржылык колдоо алар, албасын сураганда төмөнкүдөй жооп алдык; дайыма алуучулар -67,1%, мезгил-мезгили менен – 23,3%, албоочулар – 6,1% жана таптакыр албоочулар 3,3% (6-сүрөт А.Б).

А.

6-сүрөт. Сурамжылоонун натыйжалары

Б.

Физикалык кыймыл аракет жана физикалык активтүүлүк адамдын саламаттыгына жана сергек жашоого оң таасир берүүчү факторлордун бирине кирет. Бирок, азыркы заманда, калктын арасында, анын ичинде студент жаштардын арасында физикалык аз кыймылдоо (гиподинамия) адатка айланууда.

Физиологиялык көз караш менен алганда, организмдин нормалдуу иштеши үчүн бир жумада балдар 8-12 саат, кыздар 6-10 саат кыймыл аракеттерде болушу зарыл.

Биздин социологиялык изилдөөлөр тастыктагандай, студенттердин бош убактысында физикалык көнүгүүлөр менен машыккандар: күн сайын -10,8%, жумасына 2-3 жолу -28,3%, бир жолудан көп эмес -30,8%, ал эми 30,1% студенттер такыр көнүгүү жасабагандыктарын билдирген.

Респонденттерге төмөнкү сурамжылоо суроолоруна жооп берүү сунушталды: сиз спорт менен машыгасызбы?; бош убактыңызды кантип өткөрөсүз?; сиз сыртта/шаардын сыртында убакыт өткөргүңүз келеби?; канчалык тез-тез эс алууга/каникулда кызыктуу жактарга барууга/досторуңуз менен эс алууга чыгасыз?; ден соолугуңузга канчалык көп көңүл бурасыз?. Алынган жооптордун негизинде: гиперактивдүү (жумасына бир нече жолу жаратылышка эс алганы чыккан, негизинен дем алыш күндөрү, шаардын сыртына жана башка оюн-зоокторго баргандар) жана пассивдүү (тышкы ызы-чуу же, тескерисинче, активдүү оюн-зооктордон өздөрүн обочолоого аракет кылгандар) жаштар бирдей санды, болжол менен 15–20% түзө тургандыгын аныктадык. Эң көп сандагы, тагыраак айтканда, жаштардын болжол менен 40% активдүү деп атоого болот. Ал эми, болжол менен 30%, өздөрүнүн көңүл ачуулары боюнча орточо мамиледе. Алар кандайдыр бир иш-чараларды ишке ашырууда активдүү кадамдарды жасашпаганы айкындалды. Спорт менен алектенишпейт, анда-санда гана саламаттыгына байланыштуу дарыгерлерге кайрылышат.

Эгерде жалпы жаштардын активдүүлүгүнө баа бере турган болсок: бүгүнкү күндө үйдө отурууну каалабагандар аз эмес деп ишенимдүү айта алабыз. Муну абдан жакшы көрсөткүч деп айтсак да болот. Бул физикалык да, моралдык да жактан алып караганда, бугунку жашоодо күчөп жаткан экологиялык терс фактордун шартында абдан маанилүү.

Корутунду

1. Сурамжылоодо студенттердин көпчүлүгү (82,4%) сергек жашоо образын жүргүзүү зарыл деп эсептешет, ал эми 9,2% бул зарыл эмес деп жооп беришсе, 8,4%ы так жооп айталышпаганы аныкталды. Негизинен студенттер сергек жашоосунун негизин туура тамактануу, спорт менен алектенүү, өздүк гигиенаны сактоо, сергек жашоонун принциптерин колдонуу, заяндуу өнөкөттөрдөн кутулуу, оорунун жоктугу деп эсептешет.

2 Студенттердин ою боюнча ден соолукту сактоодо жана аны чың болушуна зыяндуу өнөкөттөрдөн баш тартуу (88%), сергек жашоо боюнча маалыматтарды билүү (82,0%), спорт жана физкультура менен алектенүү (71,0%), медицина кызматынын жогорку денгелде болушу (76,0%), экологиянын жакшырышы (47,0%), финансылык колдоо көрсөтүү (39,0%) белгилешкен.

3. Сурамжылоо көрсөткөндөй, көпчүлүк студенттер спирт ичимдинин колдонууга (86,3%), сигарет чегүүгө (84,0%) тескери мамиледе экенин айтышкан. Бирок, кээ бир студенттердин арасында зыяндуу өнөкөттөр бар экендиги байкалган. Сурамжылоого катышкан студенттердин арасынан 13,5% - спирт ичимдигин, 13,3% тамеки тарткандыгын жана 23,5% насвай колдонгондугун көрсөтүшкөн.

4. Студенттердин тамак-ашы туура тамактануунун талаптарына жооп бербегендиги аныкталды, белоктуу тамак-аш азыктарынын жетишсиздиги аныкталган: эт, балык, сүт азыктары, жумуртка аз колдонулуп, ашыкча жеңил сиңүүчү углеводдор басымдуулук кылат,

туура тамактануу менен байланышкан ооруулардын өнөкөт түрүнө өтүп кетүү коркунучу туулат.

5. Респонденттердин көпчүлүгү (55,0%) өздөрүнүн ден соолугун – “жакшы” деген баага, 43% респондент “канааттандырырлык” жана 2% студент ден соолугун канааттандырырлык эмес деп баалашкан. Жаштар арасында сергек жашоо образы жана туура тамактануу жөнүндө билимдерди кеңири жайылтуу зарылчылыгы негизделген;

Сунуштар

1. Күнүнө 3-4 маал тамактанууну адатка киргизүү
2. Күнүмдүк рационду негизги тамак-аш компоненттери менен камсыздоо (белокторго, майларга, углеводдорго, витаминдерге жана минералдарга бай)
3. Рационуңузга жашылчаларды, мөмөлөрдү, эт жана сүт азыктарын көбүрөөк кошуңуз
4. Чыгымдарыңызды эсепке алууну жана бюджетинизди пландаштырууда рационалдуу мамиле жасоону үйрөнүңүз
5. Жаштар арасында туура тамактанууну жана сергек жашоо образын пропагандалоону күчөтүү.

Колдонулган адабияттар

1. Антонова, А.А., Яманова Г.А., Бурлакова И.С (2021) Особенности питания студентов медицинского вуза// Международный научно-исследовательский журнал, № 4-2 (106). сс. 78-81. DOI: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2021.106.4.039>
2. Сабит А.Е. , Ибраева С.С. , Сатыбалдиева Н.М. , Мурзанова Д.А. , Жумашов С.Н. (2022). Физиологические особенности питания студентов медицинского ВУЗА в современных условиях // Вестник фундаментальной и клинической медицины. № 6, сс. 74-78. <https://bsmi.uz/ru/articles/fiziologicheskie-osobennosti-pitaniya-studentov-medicinskogo-vuza-v-sovremennyh-usloviyah>
3. Камбаров, А.Э. (2020) Формирование здорового образа жизни у учащейся молодежи - основа благополучия в обществе // European science. №3 (52), сс. 78-80. <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-zdorovogo-obraza-zhizni-u-uchascheysya-molodezhi-osnova-blagopoluchiya-v-obschestve-1/viewer>
4. Кобякова, О.С., Деев И.А, Куликов Е.С., Файзулина Н.М. (2020). Сравнительный анализ частоты факторов риска хронических неинфекционных заболеваний и качества жизни у студентов -первокурсников высших и средних специальных учебных заведений.Т. 26, № 4. 400-409. <https://www.mediasphera.ru/issues/profilakticheskaya-meditcina/2020/4/1230549482020041061>
5. Кирпикова, Д.Д., Лескова М.А. (2021). Особенности и характер питания студентов-медиков, обучающихся на территории российской федерации, в зависимости от курса обучения. Смоленский медицинский альманах, №1, сс.147-149. <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-i-harakter-pitaniya-studentov-medikov-obuchayuschih-sya-na-territorii-rossiyskoy-federatsii-v-zavisimosti-ot-kursa-obucheniya>
6. Мамаев Т.М., Аринбаев Б.С., Ибраим у. М., Шарипов Ж.М., Мамаев Н.Т. (2022). Состояние заболеваемости и уровень информированности студентов по вопросам

- сохранения здоровья и профилактики заболеваний . Вестник ОшГУ. №4, сс.20-28. DOI: 10.52754/16947452_2022_4_20. EDN: PQYBYV.
7. Мамаева А.Т., Ешиев А.М., Молдалиев Ж.Т.(2024) Насвай и его влияние на полости рта. Вестник ОшГУ. № 2, сс..97-105. https://doi.org/10.52754/16948610_2024_2_10
 8. Михайлова, А.А., Гилмуллин И.Р., Мустафина Э.Э., Савельев В.Н.(2021) Исследование здоровья городских и сельских студентов высших учебных заведений города Ижевска. Modern Science, № 10-1, сс. 226-230. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46701814>
 9. Полунина, Н.В., В.С. Полунин В.С., Буслаева Г.Н. (2019) Здоровый образ жизни - важнейший фактор, определяющий здоровье индивидуума и общества в целом. Современные проблемы здравоохранения и медицинской статистики. - № 5. сс.136-137. <https://cyberleninka.ru/article/n/zdorovyy-obraz-zhizni-vazhneyshiy-faktor-opredelyayuschiy-zdorovie-individu>
 10. Тажибаева Ф.Р., Имаров А., Кальшева А.А., Маматова С.М. (2024). Роль энергетических напитков в жизни студентов медицинского факультета 3-курса Ошского государственного университета: вред или польза. Вестник Ошского государственного университета. Медицина, №1(3). сс. 93-101. DOI: 10.52754/16948831_2024_1(3)_12. EDN: LPOETS.
 11. Berro, J. Akel M., Hallit S.(2021). Obeid Relationships between inappropriate eating habits and problematic alcohol use, cigarette and waterpipe dependence among male adolescents in Lebanon. BMC Public Health.Vol. 21. pp. 37-47. <https://bmcpublichealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12889-021-10184-2>
 12. Mistura, M. Fetterly N, Rhodes R.E., Tomlin D.(2019) Nay Examining the efficacy of a 'feasible' nudge intervention to increase the purchase of vegetables by first year university students (17-19 years of age) in British Columbia: A pilot study / Nutrients. - Vol. 11. Pp. 63-75. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/31382395/>

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№3/2024, 34-46

МЕДИЦИНА

УДК: 615.224

DOI: [10.52754/16948610_2024_3_4](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_4)

**ВОЗРАСТНЫЕ И ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДИАГНОСТИКИ, ТЕЧЕНИЯ
ИШЕМИЧЕСКОЙ БОЛЕЗНИ СЕРДЦА И МЕДИКАМЕНТОЗНАЯ ТЕРАПИЯ**

КУРАКТЫК ЖАНА ГЕНДЕРЛИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР ДИАГНОСТИКАСЫ, ЖҮРӨКТҮН
ИШЕМИЯЛЫК ООРУЛАРЫНЫН АГЫМЫ ЖАНА АНЫ ДАРЫЛООДОГУ ДАРЫ
ДАРМЕК ТЕРАПИЯСЫ

AGE AND GENDER FEATURES OF DIAGNOSIS, COURSE OF CORONARY HEART
DISEASE AND DRUG THERAPY FOR ITS TREATMENT

Султанов Нурсултан Эркинович

Султанов Нурсултан Эркинович

Sultanov Nursultan Erkinovich

Ошский государственный университет

Ош мамлекеттик университети

Osh State University

posittiff@bk.ru

Суюнов Низом Давурович

Суюнов Низом Давурович

Suyunov Nizom Davurovich

доктор фармацевтических наук, Ташкенский фармацевтический институт

фармацевтика илимдеринин доктору, Ташкент фармацевтикалык институту

Doctor of Pharmaceutical Sciences, Tashkent Pharmaceutical Institute

suyunovn.d.5555@gmail.com

ВОЗРАСТНЫЕ И ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДИАГНОСТИКИ, ТЕЧЕНИЯ ИШЕМИЧЕСКОЙ БОЛЕЗНИ СЕРДЦА И МЕДИКАМЕНТОЗНАЯ ТЕРАПИЯ

Аннотация

В наших исследованиях рассматриваются возрастные и гендерные особенности диагностики и течения ишемической болезни сердца и медикаментозная терапия. Целью исследования является литературный обзор и статистическая обработка данных о возрастных и гендерных особенностях диагностики, течения ишемической болезни сердца и их медикаментозной терапии. При изучении также было установлена высоко-эффективность лечения пожилых больных с ишемической болезнью сердца, осложненной хронической сердечной недостаточностью и кардиогенной энцефалопатией. Изучены причины осложнений состояния и летальных исходов больных с ишемической болезнью сердца. Полученные результаты исследований могут быть предложены для разработки рациональной лекарственной терапии больных с ишемической болезнью сердца.

Ключевые слова: возрастные особенности, гендерные особенности, диагностика, ишемическая болезнь сердца, пациент пожилого и старческого возраста.

**КУРАКТЫК ЖАНА ГЕНДЕРЛИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР
ДИАГНОСТИКАСЫ, ЖҮРӨКТҮН ИШЕМИЯЛЫК
ООРУЛАРЫНЫН АГЫМЫ ЖАНА АНЫ
ДАРЫЛООДОГУ ДАРЫ ДАРМЕК ТЕРАПИЯСЫ**

**AGE AND GENDER FEATURES OF DIAGNOSIS, COURSE
OF CORONARY HEART DISEASE AND DRUG THERAPY
FOR ITS TREATMENT**

Аннотация

Биздин изилдөөлөр жүрөктүн ишемиялык оорусунун жана дары-дармек терапиясынын диагностикасынын жана курсунун жаш жана гендердик өзгөчөлүктөрүн изилдейт. Изилдөөнүн максаты адабияттарды карап чыгуу жана диагностиканын жаш жана гендердик өзгөчөлүктөрү, жүрөктүн ишемиялык оорусунун жүрүшү жана алардын дары-дармек терапиясы боюнча маалыматтарды статистикалык иштеп чыгуу болуп саналат. Изилдөө ошондой эле өнөкөт жүрөк жетишсиздиги жана кардиогендик энцефалопатия менен татаалданган жүрөктүн ишемиялык оорусу менен ооруган улгайган пациенттерди жогорку натыйжалуу дарылоону аныктады. Жүрөктүн ишемиялык оорусу менен ооругандардын татаалдашып кетүүсүнүн жана өлүмүнүн себептери изилденген. Алынган изилдөө натыйжалары жүрөктүн ишемиялык оорусу бар бейтаптар үчүн рационалдуу дары-дармек терапиясын иштеп чыгуу үчүн сунушталышы мүмкүн.

Abstract

Our studies examine age and gender characteristics of the diagnosis and course of coronary heart disease and drug therapy. The purpose of the study is a literature review and statistical processing of data on age and gender characteristics of diagnosis, the course of coronary heart disease and their drug therapy. The study also established the highly effective treatment of elderly patients with coronary heart disease complicated by chronic heart failure and cardiogenic encephalopathy. The causes of complications and deaths in patients with coronary heart disease were studied. The obtained research results can be proposed for the development of rational drug therapy for patients with coronary heart disease.

Ачык сөздөр: курактык өзгөчөлүктөр, гендердик мүнөздөмөлөр, диагностика, жүрөктүн ишемиялык оорусу, улгайган пациент.

Keywords: age characteristics, gender characteristics, diagnosis, coronary heart disease, elderly and senile patient.

Введение

Риск развития ишемической болезни сердца у женщин часто недооценивают из-за существующего мнения о гормональной «защищенности» их от сердечно-сосудистых заболеваний. Гендерные особенности диагностики, течения и лечения ишемической болезни сердца. По данным обзора National Health and Nutrition Examination Survey (Национальный обзор экспертизы здоровья и питания), за последние два десятилетия распространенность инфаркта миокарда у женщин в возрасте 35–54 лет увеличилась, в то время как у мужчин того же возраста она снизилась. Результаты Фремингемского исследования свидетельствуют о том, что 40% всех коронарных событий у женщин заканчиваются фатально, причем в 67% случаев внезапной коронарной смерти не предшествует коронарный анамнез. Эпидемиологические исследования Американской ассоциации сердца показали, что половина всех случаев смерти женщин обусловлена ишемической болезнью сердца, что вдвое превышает средние показатели смертности от онкологических заболеваний (Бугаенко, 2015, с. 100).

С увеличением возраста населения терапевтам все чаще приходится сталкиваться с наличием у больного нескольких хронических заболеваний. Распространенность коморбидности неуклонно растет в развитых странах. Поскольку сердечно-сосудистые заболевания занимают ведущее место среди причин смерти, то и проблеме коморбидности у данной категории больных уделяется повышенное внимание. Однако ситуация осложняется тем, что рандомизированные клинические исследования, на основе которых разрабатывают стандарты диагностики и лечения, как правило, не включают больных с множественной сопутствующей патологией. В реальной клинической практике, наоборот, такие пациенты преобладают, прежде всего, в старших возрастных группах, в которых и распространенность сердечно-сосудистой патологии наиболее высока. Поэтому не совсем понятно, какими должны быть оптимальные терапевтические подходы к пациентам с полиморбидностью, поскольку традиционная модель научных исследований не включает такую категорию больных. Данную проблему пытаются решить при изучении кардиальной патологии в сочетании с каким-то одним сопутствующим заболеванием, но не при комплексном подходе с учетом всей имеющейся коморбидности. Среди факторов полиморбидности выделяют социальные условия, место проживания, возраст (с возрастом коморбидность увеличивается), однако влияние пола на данный показатель изучено значительно меньше. Результаты исследования факторов, ассоциированных с высоким уровнем коморбидности у мужчин и женщин с ишемической болезнью сердца (Сумин и др., 2018, с. 43; Залова, Цой и Рысмадова, 2018).

Рассматривается сохраняющееся гендерное различие и ослабление возрастных различий в употреблении сердечно-сосудистых препаратов для профилактики и лечения ишемической болезни сердца (Коорман и др., 2013, с. 3198).

Возрастные особенности лечения ишемической болезни сердца. При лечении пожилых больных ишемической болезнью сердца следует учитывать преобладание тех или иных механизмов формирования этого заболевания. В настоящее время существует значительное количество препаратов, применяющихся пожилыми больными с ишемической болезнью сердца. Поэтому у практикующих врачей часто возникает вопрос, какому препарату отдать предпочтение. Главной задачей лечения таких пациентов является максимальное снижение общего риска осложнений, смертности от этих заболеваний и улучшение прогноза. Это

предполагает не только адекватное лечение ишемической болезни сердца, но и коррекцию других модифицируемых факторов риска, таких как курение, гиперхолестеринемия, сахарный диабет, гипертрофия левого желудочка, а также лечение сопутствующих сердечно-сосудистых заболеваний. Следовательно, при лечении ишемической болезни сердца в каждом конкретном случае необходимо учитывать сопутствующие заболевания, возраст, метаболические нарушения (наличие сахарного диабета, гиперхолестеринемии и др.). Чрезвычайно важный аспект в лечении ишемической болезнью сердца у пожилых – влияние на качество жизни. Важность этой задачи обусловлена тем, что лица этой возрастной категории, как правило испробовали на себе большое количество препаратов и уже успели убедиться в их не очень значительном влиянии именно на этот показатель (Конев, 2016, с. 60).

Влияние стареющего населения на ишемическую болезнь сердца в Соединённых штатах Америки (Odden и др., 2011, с. 1).

Население развитых стран с каждым годом становится старше. По прогнозам Организации Объединенных Наций, к 2050 г. ожидается увеличение количества лиц старше 65 лет в два раза, в то время как общая популяция людей на Земле может возрасти лишь на 34%. Похожая тенденция прослеживается и в Российской Федерации. Так, по данным Росстата, с 2006 по 2015 г. доля пожилого населения Российской Федерации выросла на 20%, а общая численность населения за этот период увеличилась только на 2%. К 2031 году в России доля пожилого населения может достичь почти трети общей популяции. Известно, что пожилые люди – более уязвимая категория пациентов, нуждающихся в особых подходах к оказанию квалифицированной медицинской помощи по сравнению с лицами молодого и среднего возраста, поскольку с увеличением возраста повышается частота не только хронических неинфекционных заболеваний, но и различных гериатрических синдромов, наличие которых ухудшает качество жизни, повышает риск неблагоприятного исхода комплекса заболеваний. Освещается, какие вопросы необходимо решить медработнику при лечении пациентов пожилого возраста с ишемической болезнью сердца (Барбараш и др., 2021, с. 8).

Как отмечалось, демографические изменения в последние годы характеризуются увеличением числа лиц пожилого и старческого возраста. Одной из актуальных проблем современной медицины являются лечение и профилактика ишемической болезни сердца, значительно снижающей качество жизни пациентов пожилого возраста, приводящей к дальнейшей инвалидизации и летальному исходу. В исследовании (Андреева и Болотнова, 2014, с. 10). рассматриваются особенности клинических проявлений ишемической болезни сердца в пожилом и старческом возрасте. Отмечается, что в структуре заболеваемости болезней системы кровообращения ишемическая болезнь сердца занимает первое место, а у людей старше 60 лет встречается значительно чаще, чем в молодом возрасте.

Следует отметить, что на пациентов в возрасте 65 лет и старше приходится больше половины всех случаев госпитализации по поводу сердечно-сосудистых заболеваний, которые также являются основной причиной потери самостоятельности и ухудшения качества жизни у данной категории больных. Оценка приверженности к фармакотерапии у пожилых пациентов с ишемической болезнью сердца в условиях первичного амбулаторного звена. Большинство рекомендаций по лечению стабильной ишемической болезни сердца у пациентов пожилого и особенно старческого возраста базируется на данных, полученных в

рандомизированных контролируемых исследованиях с участием более молодых пациентов. Однако польза фармакотерапии, а также важность достижения целевых уровней холестерина липопротеинов низкой плотности и артериального давления у пожилых больных не вызывает сомнений у экспертов. Говоря об эффективности фармакотерапии, нельзя забывать о такой важной ее детерминанте, как приверженность пациентов (Зырянов и др., 2021, с. 178).

Согласно эпидемиологическим данным, распространенность стенокардии, инфаркта миокарда, сердечной недостаточности, артериальной гипертонии и без болевой ишемии миокарда повышается с возрастом. Стабильная стенокардия встречается у 15–25% людей старше 70 лет. Показатели смертности при остром инфаркте миокарда, нестабильной стенокардии, сердечной недостаточности и нарушениях ритма значительно выше в популяции пожилых людей. Более чем в 50% случаев смерть лиц после 65 лет наступает от осложнений ишемической болезни сердца. Сердечно-сосудистые заболевания у людей пожилого возраста протекают тяжелее, чаще ведут к осложнениям, к смертельному исходу, в каждом последующем пятилетии возраста смертность увеличивается на 100 тыс. населения в 2–2,5 раза. В работе (Комиссаренко, 2013, с. 4). анализируется тактика ведения пожилых больных с ишемической болезнью сердца и артериальной гипертензией.

Снижение риска развития тромботических осложнений у больных сердечно-сосудистыми заболеваниями остаётся актуальной задачей современной фармакотерапии. Препаратом первого ряда, сохраняющим лидирующее положение во всех рекомендациях по лечению больных ишемической болезнью сердца, остаётся ацетилсалициловая кислота. В 2002 г. «Antithrombotic Trialists' Collaboration» опубликовало крупнейший мета-анализ рандомизированных клинических исследований о преимуществах ацетилсалициловой кислоты у пациентов с высоким риском развития сердечно-сосудистых осложнений. По данным этого мета-анализа, ежедневное применение ацетилсалициловой кислоты в низкой дозе может уменьшить число серьёзных сосудистых осложнений у 40 из 1000 пролеченных больных в год. Эти и другие исследования позволили включить ацетилсалициловую кислоту во все современные международные, в том числе и российские рекомендации по лечению инфаркта миокарда, ишемического инсульта, атеросклероза периферических сосудов с уровнем доказательности класса I A. Результаты анализа минимизации затрат применения препаратов ацетилсалициловой кислоты у кардиологических пациентов пожилого возраста (Белоусов и Афанасьева, 2015, с. 4).

В последние годы увеличился интерес к метаболической терапии миокардиальными и церебральными цитопротекторами. На основании результатов клинических исследований, посвященных изучению левокарнитина, уточняются показания к применению и определяется терапевтическая ниша этого препарата у пациентов, страдающих ишемической болезнью сердца и хронической сердечной недостаточностью с кардиогенной энцефалопатией. Изучены эффективность и безопасность метаболического препарата левокарнитина при лечении больных с ишемической болезнью сердца, осложненной хронической сердечной недостаточностью с сохраненной фракцией выброса и кардиогенной энцефалопатией (Можейко и др., 2019, с. 106).

Преждевременной (premature) считают ишемическую болезнь сердца, возникшую в возрасте до 55 лет у мужчин и до 65 лет у женщин. Однако в различных исследованиях используется и другая терминология (ишемическая болезнь сердца в молодом возрасте,

ишемическая болезнь сердца в очень молодом возрасте, преждевременное развитие ишемическая болезнь сердца), а возрастной предел изучаемых больных варьирует от 35 до 65 лет, что затрудняет сопоставление полученных результатов. Как отмечается в работе (Андреевко и др., 2018, с. 53). в последние десятилетия частота развития ишемической болезни сердца у лиц молодого возраста увеличивается, что представляет собой важную социально-экономическую проблему из-за ранней утраты трудоспособности и ранней смертности. Больные, у которых ишемическая болезнь сердца манифестировала в молодом возрасте, отличаются от пожилых по структуре факторов риска, клиническим проявлениям и прогнозу заболевания. В последнее время, помимо традиционных факторов риска развития сердечно-сосудистых заболеваний, рассматривается более широкий спектр признаков, ассоциированных с ранним развитием ишемической болезни сердца. Обзорный характер, проанализированы изменяющиеся эпидемиологические тенденции, роль традиционных и дополнительных факторов риска, особенности патогенеза, клинического течения и прогноза у больных с ишемической болезнью сердца в молодом возрасте.

В связи с «омоложением» ишемической болезни сердца в последние годы все чаще умирают трудоспособные и наиболее подготовленные в профессиональном отношении лица, что существенно отражается на экономике всей страны. Наиболее эффективными операциями лечения ишемической болезни сердца является аортокоронарное шунтирование и стентирование коронарных артерий. Современные крупные исследования позволили определить основные причины развития ишемической болезни сердца в молодом возрасте: различные формы нарушения липидного обмена (в том числе наследственная дислипидемия), генная модификация VII фактора свертывания крови, негативное влияние на эндотелий, влияние никотина и оксида углерода при курении, снижение уровня эстрогена в постменопаузальном периоде у женщин и пр. В публикации (Сохавон, 2014, с. 1). рассматриваются этиология, диагностика и лечение ишемической болезни сердца у молодых пациентов. Анализ клиники острого инфаркта миокарда выявил резкое возрастание риска внезапной смерти и развития тяжелых осложнений именно в молодом возрасте. Развитие в качестве осложнения постинфарктной аневризмы левого желудочка с быстрым формированием сердечной недостаточности на сегодняшний день делает медикаментозное лечение малоэффективным и заставляет совершенствовать такие методы прямой реваскуляризации миокарда, как аортокоронарное шунтирование и стентирование коронарных артерий.

В работе (Colquhoun и др., 2013, с. 1.) анализируется депрессия у пациентов с ишемической болезнью сердца.

Широкая распространенность сердечно-сосудистых заболеваний и значительные затраты системы здравоохранения на лечение данной категории больных обуславливают особую актуальность анализа фармакотерапии пациентов кардиохирургического профиля для выработки предложений по оптимизации использования лекарственных препаратов при ведении таких больных. Медикаментозное лечение больных ишемической болезнью сердца после коронарного шунтирования за период с 2000 по 2009 г. Применение лекарственных препаратов, доказавших свою эффективность в качественных контролируемых исследованиях, играет важную роль в снижении частоты жизнеугрожающих, инвалидизирующих осложнений и смертности от сердечно-сосудистых заболеваний, в том числе после хирургического лечения ишемической болезни сердца. Сокращение

использования лекарственных препаратов с недоказанной эффективностью позволяет оптимально перераспределять финансовые ресурсы в пользу жизненно необходимых препаратов и сократить расходы на вызовы скорой помощи, госпитализацию, повторные вмешательства. Пожизненная медикаментозная коррекция факторов риска сердечно-сосудистых осложнений необходима для предотвращения прогрессирования атеросклероза и его клинически значимых проявлений, а после реваскуляризации – также и предотвращения эндотелиальной дисфункции и развития тромбозов шунтов (Эфрос, 2013, с. 59).

В соответствии с современными рекомендациями по лечению больных ишемической болезнью сердца работа врача с пациентами включает два основных направления: 1) устранение симптомов и улучшение качества жизни; 2) предотвращение осложнений и улучшение прогноза заболевания. Неотъемлемой частью вторичной профилактики у пациентов с ишемической болезнью сердца является фармакотерапия, которая нацелена как на медикаментозную коррекцию имеющихся факторов риска – артериальной гипертензии, дислипидемии, курения, сахарного диабета, так и на назначение препаратов с доказанной способностью снижать риск повторных сердечно-сосудистых осложнений за счет иных механизмов (например, антиагрегантов). Поскольку получение пациентами лекарственных препаратов тех или иных классов относительно легко зафиксировать (при анализе эпикризов и другой медицинской документации, баз данных медицинского страхования или опросе пациентов) схемы медикаментозной терапии часто используются как индикаторы качества оказания медицинской помощи при тех или иных нозологиях. Проанализировано медикаментозная терапия у пациентов с ишемической болезнью сердца в России и Европе. В этой связи изучение особенностей, рекомендованной пациентам фармакотерапии является важной целью регистровых и мониторинговых исследований, которые реализуются как на национальном, так и на международном уровнях (Погосова и др., 2016, с. 11).

Роль медицинской терапии во вторичной профилактике и долгосрочного исхода у пациентов с инфарктом миокарда с необструктивным заболеванием коронарных артерий (Lindahl и др., 2017, с. 1481).

Основными целями лечения ишемической болезни сердца являются снижение смертности и риска возникновения осложнений: инфаркта миокарда, сердечной недостаточности и улучшения качества жизни. Для достижения этих целей доказанной эффективностью обладают медикаментозная терапия и хирургические методы лечения: реваскуляризация миокарда – аортокоронарное шунтирование и чрескожные коронарные вмешательства со стентированием коронарных артерий. В работе (Бокерия и др., 2015, с. 5). анализируется оптимальная медикаментозная терапия больных со стабильной ишемической болезнью сердца и после операций реваскуляризации миокарда. Дается оценка эффективности альтернативных методов лечения ишемической болезни сердца (трансмиокардиальная лазерная реваскуляризация, генная терапия и использование стволовых клеток), хотя широкое применение их в клинической практике остается пока нерешенным вопросом.

Вопрос о бета-блокаторной терапии и сердечных явлениях у пациентов с недавно диагностированной ишемической болезнью сердца (Andersson и др., 2014, с. 247).

Оценка новых американских рекомендаций по диагностике и лечению стабильной ишемической болезни сердца. В декабре 2012 г. в периодическом издании «Journal of the American College of Cardiology» были опубликованы новые практические рекомендации по

диагностике и лечению больных стабильной ишемической болезнью сердца. Установлено, что рекомендации по лечению стабильной ишемической болезни сердца должны помочь практическим врачам принять правильные решения в различных клинических ситуациях. Для этого важно ориентироваться в классе рекомендаций (I, II, III) и уровнях доказательности (A, B, C) каждого из рекомендуемых вмешательств (Лупанов, 2013, с. 170).

В реальной клинической практике выполнение реваскуляризации миокарда при стабильной ишемической болезни сердца в большинстве случаев направлено на улучшение качества жизни пациентов. В научной публикации (Посненкова, 2019, с. 813). рассматривается медикаментозная терапия стабильной ишемической болезни сердца в свете рекомендаций по реваскуляризации миокарда. По данным российского многоцентрового регистра больных с артериальной гипертензией, ишемической болезнью сердца, хронической сердечной недостаточностью, более 70% пациентов подверглись инвазивному лечению в связи с наличием любого коронарного стеноза, более 50% – в сочетании с лимитирующей стенокардией или ее эквивалентами, не отвечающими на терапию. Согласно европейским рекомендациям по стабильной ишемической болезни сердца 2013 г., данное показание обладает классом доказательств I, уровнем A для уменьшения симптомов ишемической болезни сердца. Полноценная лекарственная терапия для контроля симптомов ишемической болезни сердца является обязательным условием и должна предшествовать выполнению вмешательства на коронарных артериях. Однако, несмотря на это, в реальной клинической практике не выявлено ассоциации между параметрами медикаментозного лечения и выполнением чрескожного коронарного вмешательства.

Уже на протяжении 10 лет в научной литературе и изданиях для практических врачей используется термин «оптимальная медикаментозная терапия», которая должна применяться у больных со стабильной ишемической болезнью сердца. Однако, что следует понимать под этим термином? Если исходить из действующих в настоящее время Европейских рекомендаций по диагностике и лечению стабильной ишемической болезни сердца, принятых в 2013 г., то к препаратам первого ряда с этой целью следует отнести короткодействующие нитраты, бета-адреноблокаторы и блокаторы кальциевых каналов. Уровень доказательности эффективности их применения был оценен как IA. Остальные препараты (ивабрадин, длительно действующие нитраты, статины, дезагреганты, триметазидин, ранолазин, никорандил, ингибиторы ренин-ангиотензин-альдостероновой системы) были рекомендованы как дополнительные, и доказательность их применения оценена как II A – II B. Дифференцированный подход к применению оптимальной медикаментозной терапии у больных с различными клиническими формами стабильной ишемической болезни сердца (Шапошник и др., 2018, с. 24).

Основой консервативного лечения стабильной ишемической болезни сердца являются устранение модифицируемых факторов риска и комплексная медикаментозная терапия артериальной гипертензии, сахарного диабета, дислипидемии. Результаты научных исследований демонстрируют возможность эффективного лечения и улучшения прогноза при сердечно-сосудистых заболеваниях, но у значительной части больных наблюдается низкая приверженность к лечению. В повседневной практике врача недостаточное внимание уделяется таким вопросам, как предоставление индивидуальных рекомендаций для улучшения понимания пациентом целей профилактики, поощрение к изменению образа жизни и приверженность к медикаментозной терапии. Для артериальной гипертензии ведущим

фактором риска является ишемическая болезнь сердца. У пациентов с артериальной гипертензией распространенность тех или иных форм ишемической болезни сердца составляет 67%. Несмотря на то, что анти гипертензивную терапию получают ~ 70 %, у > 50 % пациентов регистрируется артериальное давление $\geq 140/90$ миллиметр ртутного столба, что свидетельствует о неадекватности терапии (Галявич и др., 2022, с. 91).

Результаты опросов пациентов с ишемической болезнью сердца из 24 европейских стран после проведения им липидно-медикаментозной терапии (Reiner и др., 2016, с. 243).

Одним из регионов в России, где в 2014 г. было зарегистрировано наименьшее число больных ишемической болезнью сердца, являлась Ивановская область (2268,8 на 100 тысяч населения). Данный показатель является самым низким в Центральном федеральном округе и одним из самых низких в Российской Федерации. В настоящее время в Ивановской области совершенствуется система оказания медицинской помощи больным с сердечно-сосудистой патологией (созданы первичные сосудистые отделения, работает региональный сосудистый центр, растет количество процедур реваскуляризации миокарда). Кроме того, в лечебно-профилактических учреждениях области внедрена практика ведения регистра больных артериальной гипертензией, ишемической болезнью сердца, хронической сердечной недостаточностью, что позволяет получать актуальную информацию о качестве оказания медицинской помощи данным категориям больных. Рассмотрен контроль медикаментозного лечения хронической ишемической болезни сердца с учетом возможности регионального регистра. На сегодняшний день регистр содержит сведения о 8% больных стабильной ишемической болезнью сердца в регионе. Регистр позволяет не только хранить клинические данные больных, но и получать информацию о качестве оказываемой им медицинской помощи, в частности, медикаментозной терапии. Так, улучшение прогноза у больных стабильной ишемической болезнью сердца на сегодняшний день является одной из главных целей лечения данного заболевания (Рачкова и др., 2016, с. 1).

Как отмечалось, наиболее частой причиной смерти и инвалидизации пациентов является ишемическая болезнь сердца. Несмотря на активное использование инвазивных методов, основой ее лечения по-прежнему остается медикаментозная терапия. Для улучшения прогноза заболевания и качества жизни пациентов со стабильной ишемической болезнью сердца клиническими рекомендациями определен прием основных групп лекарственных препаратов и алгоритмы их использования. Оценка качества медикаментозной терапии при лечении ишемической болезни сердца. Установлено, что современные клинические рекомендации дают практикующему врачу возможность в полной мере использовать данные доказательной медицины и предложить больному терапию, обеспечивающую максимальное снижение рисков осложнений заболевания и улучшение клинического состояния. Недостаточное качество проводимой терапии в сочетании с низкой приверженностью больного рекомендованному лечению, нередко наблюдаемые в клинической практике, могут приводить к ухудшению прогноза заболевания и качества жизни, в то время как строгий прием лекарственных препаратов пациентом и соответствие качества проводимого лечения клиническими рекомендациями вместе позволяют достичь улучшения клинического состояния и значимого снижения риска осложнений (Жаркова и др., 2022, с. 306).

Недостаточная приверженность медикаментозной терапии у больных с хронической ишемической болезнью сердца является не менее важным компонентом, влияющим на исходы

лечения, чем такие методы лечения, как реваскуляризация коронарных артерий. По данным зарубежных и российских исследований, от 1/3 до 1/2 пациентов нарушают назначения врача. Принято считать, что основными факторами, влияющими на приверженность, являются: возраст пациентов, цена препарата, длительность заболевания, наличие осложнений в анамнезе, выраженность симптомов болезни, количество применяемых препаратов (Гапон и др., 2020, с. 69).

Чрескожное коронарное вмешательство против оптимальной медицинской терапии в стабильной коронарной артерии (Pursnani и др., 2012, с. 476).

Воздушные шары с лекарственным покрытием для лечения ишемической болезни сердца. Даны обновленные рекомендации консенсусных групп (Kleber и др., 2013, с. 786).

Обзор освещения состояния вопроса о возрастных и гендерных особенностях диагностики и течения ишемической болезни сердца, а также медикаментозной терапии ее лечения указывает на недооценку риска развития этого заболевания из-за сложившегося мнения о гормональной защищенности.

Выводы

1. В исследовании соотношений субъектов мужского и женского пола, особенностями заблования сердца у женщин показали, что половина всех случаев смерти женщин обусловлена ишемической болезнью сердца, что вдвое превышает средние показатели смертности от онкологических заболеваний. Распространенность коморбидности неуклонно растет в развитых странах также как имеет не косвенный рост и в нашей республике которому требуется особое внимание и совокупность тактик лечения для данной сердечной патологии;

2. По результатам исследования снижение смертности и риска возникновения осложнений, рекомендуется применения доказанной эффективностью медикаментозной терапии и хирургические методы лечения; реваскуляризация миокарда – аортокоронарное шунтирование и чрескожные коронарные вмешательства со стентированием коронарных артерий также рациональный анализ оптимальной лекарственной терапии;

3. Выявлено что, недостаточность приверженности к медикаментозной терапии у больших часть больных с ишемической болезнью сердца, которая является не менее важным компонентом, влияющим на исходы лечения. Рекомендуется разработать коммуникативные виды консультирования для данной категории с совместной взаимностью с учетом их повседневной деятельности.

Литература

1. Бугаенко В.В. Гендерные особенности диагностики, течения и лечения ишемической болезни сердца // Український кардіологічний журнал. Украина, 2015. – № 6. – С. 100.
2. Сумин А.Н., Корок Е.В., Щеглова А.В., Барбараш О.Л. Гендерные особенности коморбидности у пациентов с ишемической болезнью сердца // Терапевтический архив. Кемерово. Россия, 2018. – № 4. – Т. 9. – С. 43.

3. Koopman Carla, Vaartjes Ilonca, Heintjes Edith M., Spiering Wilko, Dis Ineke van, Herings Ron M.C., Bots Michiel L. Persisting gender differences and attenuating age differences in cardiovascular drug use for prevention and treatment of coronary heart disease, 1998–2010 // *European Heart Journal*. Vol. 34. – 2013. – Issue 41. – P. 3198.
4. Конев Ю.В. Возрастные особенности лечения ишемической болезни сердца // Журнал «Поликлиника». Москва. Российская Федерация, 2016. – № 1–2. – С. 60.
5. Odden M.C., Coxson P.G., Moran A., Lightwood J.M., Goldman L., Bibbins-Domingo K. The impact of the aging population on coronary heart disease in the United States // *Am J Med*. Vol.124. – 2011. – №9. – P.1.
6. Барбараш О.Л., Кашталап В.В., Кривошапова К.Е. Пациент с ишемической болезнью сердца пожилого возраста. Какие вопросы предстоит решить? // Медицинский алфавит. Кемерово. Российская Федерация, 2021. – № 11. – С. 8.
7. Андреева О.В., Болотнова Т.В. Особенности клинических проявлений ишемической болезни сердца в пожилом и старческом возрасте // Медицинская наука и образование Урала. Тюмень. Россия, 2014. – № 1 (77). – Т. 15. – С. 10.
8. Залова Т.Б., Цой Л.Г., Рысмазова Ф.Т. Состояние эндотелиальной функции у больных ишемической болезнью сердца пожилого возраста, осложненной хронической сердечной недостаточностью // Вестник Ошского государственного университета, 2018, №1, сс. 51-54. EDN: NUVQSL.
9. Зырянов С.К., Фитилев С.Б., Возжаев А.В., Шкробнева И.И., Шиндряева Н.Н., Ключев Д.А., Степанян Л.Н., Луценко А.М., Цай А.Т., Данилова А.А. Приверженность к фармакотерапии у пожилых пациентов с ишемической болезнью сердца в условиях первичного амбулаторного звена // Рациональная фармакотерапия в кардиологии. Российская Федерация, 2021.–№ 2.–Т. 17.–С. 178.
10. Комиссаренко И.А. Тактика ведения пожилых больных с ишемической болезнью сердца и артериальной гипертонией // Клиническая геронтология. Российская Федерация, 2013. – № 5–6. – Т. 19. – С. 4.
11. Белоусов Д.Ю., Афанасьева Е.В. Анализ «минимизации затрат» применения препаратов ацетилсалициловой кислоты у кардиологических пациентов пожилого возраста // Качественная клиническая практика. Российская Федерация, 2015. – №1. – С. 4.
12. Можейко М.Е., Бушуева Е.В., Потанина М.В., Рябихин Е.А. Может ли добавление метаболического препарата левокарнитина к оптимальной медикаментозной терапии улучшить эффективность лечения у пожилых больных с ишемической болезнью сердца, осложненной хронической сердечной недостаточностью и кардиогенной энцефалопатией? // *Consilium Medicum*. Ярославль. Россия, 2019. – №12. – Т. 21. – С. 106.
13. Андреев Е.Ю., Явелов И.С., Лукьянов М.М., Вернохаева А.Н., Драпкина О.М., Бойцов С.А. Ишемическая болезнь сердца у лиц молодого возраста: Распространенность и сердечно-сосудистые факторы риска // Кардиология. Российская Федерация, 2018. – № 58 (10). – С. 53.
14. Сохавон М.Р. Этиология, диагностика и лечение ишемической болезни сердца у молодых пациентов // Современные проблемы науки и образования. Российская Федерация, 2014. – № 2. – С. 1.

15. Colquhoun David M., Bunker Stephen J., Clarke David M., Glozier Nick, Hare David L., Hickie Ian B., Tatoulis James, Thompson David R., Tofler Geoffrey H., Wilson Alison, Branagan Maree G. Screening, referral and treatment for depression in patients with coronary heart disease: A consensus statement from the national heart foundation of Australia // *Medical Journal of Australia*. Vol. 198. – 2005. – №9. – P. 1.
16. Эфрос Л.А., Самородская И.В. Медикаментозное лечение больных ишемической болезнью сердца после коронарного шунтирования за период с 2000 по 2009 годы // *Бюллетень НЦССХ им. А. Н. Бакулева РАМН. Российская Федерация*, 2013. – № 5. – Т. 14. – С. 59.
17. Погосова Н.В., Оганов Р.Г., Бойцов С.А., Аушева А.К., Соколова О.Ю., Курсаков А.А., Поздняков Ю.М., Салбиева А.О., Лельчук И.Н., Гусарова Т.А., Гомыранова Н.В., Сказин Н.А., Елисеева Н.А., Ахмедова Э.Б., Бедейникова К.К., Ковригина М.Н. Медикаментозная терапия у пациентов с ишемической болезнью сердца в России и Европе: результаты российской части международного многоцентрового исследования EUROASPIRE IV // *Кардиология (KARDIOLOGIJA)*. Российская Федерация, 2016. – № 12 (56). – С. 11.
18. Lindahl Bertil, Baron Tomasz, Erlinge David, Hadziosmanovic Nermin, Nordenskjöld Anna, Gard Anton, Jernberg Tomas. Medical Therapy for Secondary Prevention and Long-Term Outcome in Patients with Myocardial Infarction with Nonobstructive Coronary Artery Disease // *Circulation*. Vol. 135. – 2017. – P. 1481.
19. Бокерия О.Л., Кудзоева З.Ф., Канаметов Т.Н. Оптимальная медикаментозная терапия больных со стабильной ишемической болезнью сердца и после операций реваскуляризации миокарда // *Кардиологический вестник. Российская Федерация*, 2015. – № 4. – Т. 16. – С. 5.
20. Andersson C., Shilane D., Go A.S. et al. Beta-blocker therapy and cardiac events among patients with newly diagnosed coronary heart disease // *Journal of the American College of Cardiology*. Vol.64. – 2014. – № 3. – P. 247.
21. Лупанов В.П. Современное медикаментозное лечение стабильной ишемической болезни сердца (новые американские рекомендации по диагностике и лечению стабильной ишемической болезни сердца, 2012 г.) // «Русский медицинский журнал». Российская Федерация, 2013. – №4. – С. 170.
22. Посненкова О.М. Медикаментозная терапия стабильной ишемической болезни сердца в свете рекомендаций по реваскуляризации миокарда // *Саратовский научно-медицинский журнал. Российская Федерация*, 2019. – № 3. – Т. 15. – С. 813.
23. Шапошник И.И., Карнот В.И., Карандасова Т.М., Банникова О.Ф., Бочарова О.Г., Белолипецкая Л.В., Лебедев Е.В., Салашенко А.О. Дифференцированный подход к применению оптимальной медикаментозной терапии у больных с различными клиническими формами стабильной ишемической болезни сердца // *Медицинский совет. Российская Федерация*, 2018. – №21. – С. 24.
24. Галявич А.С., Балеева Л.В., Галеева З.М., Сабирзянова А.А. Эффективная медикаментозная коррекция факторов риска у пациента с ишемической болезнью сердца // *Клинический случай. Кардиоваскулярная терапия и профилактика. Российская Федерация*, 2022. – №21 (8). – С. 91.
25. Reiner Ž., Backer G. De, Fras Z., Kotseva o K., Tokgözoğlu L., Wood D., Vascquer D. De. Lipid lowering drug therapy in patients with coronary heart disease from 24 European

- countries – findings from the EUROASPIRE IV survey // ATHEROSCLEROSIS. Vol. 246. – 2016. – P. 243.
26. Рачкова С.А., Белова О.А., Шутемова Е.А., Романчук С.В. Контроль медикаментозного лечения хронической ишемической болезни сердца: возможности регионального регистра // Кардио-ИТ. Российская Федерация, 2016. – № 1. – Т. 3. – С. 1–2.
27. Жаркова Е.Д., Марцевич С.Ю., Лукина Ю.В., Кутишенко Н.П., Драпкина О.М. Оценка качества медикаментозной терапии у пациентов со стабильно протекающей ишемической болезнью сердца в рамках второго этапа исследования ALIGN // Рациональная фармакотерапия в кардиологии. Российская Федерация, 2022. – №18 (3). – С. 306.
28. Гапон Л.И., Самойлова Е.П., Бессонов И.С. Приверженность медикаментозной терапии пациентов с хронической ишемической болезнью сердца после чрескожных коронарных вмешательств // Consilium Medicum. Тюмень. Россия, 2020. – №10. – Т. 22. – С. 69.
29. Pursnani Seema, Korley Frederick, Gopaul Ravindra, Kanade Pushkar, Chandra Newry, Shaw Richard E., Bangalore Sripal. Percutaneous Coronary Intervention Versus Optimal Medical Therapy in Stable Coronary Artery Disease A Systematic Review and Meta-Analysis of Randomized Clinical Trials // Cardiovascular Interventions. 2012. – №4. – P. 476.
30. Kleber Franz X., Rittger Harald, Bonaventura Klaus, Zeymer Uwe, Wo'hrlle Jochen, Jeger Raban, Levenson Benny, Mo'bius-Winkler Sven, Bruch Leonhard, Fischer Dieter, Hengstenberg Christian, Po'rner Tudor, Mathey Detlef, Scheller Bruno. Drug-coated balloons for treatment of coronary artery disease: updated recommendations from a consensus group // Clinical Research in Cardiology. Vol. 102. – 2013. – P. 786.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№3/2024, 47-55

ФИЛОСОФИЯ

УДК: 340.11

DOI: [10.52754/16948610_2024_3_5](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_5)

**ФИЛОСОФСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ СООТНОШЕНИЯ МЕНТАЛИТЕТА И
ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ**

МЕНТАЛИТЕТ ЖАНА УКУКТУК АҢ-СЕЗИМДИН БАЙЛАНЫШЫНА
ФИЛОСОФИЯЛЫК ОЙ ТОЛГОО

PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF THE RELATIONSHIP BETWEEN MENTALITY
AND LEGAL CONSCIOUSNESS

Акматова Дамира Абдыкалыковна

Акматова Дамира Абдыкалыковна

Akmatova Damira Abdykalykovna

к.ф.н., доцент, Ошский государственный университет

ф.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

Candidate of Philosophical Sciences., Associate Professor, Osh State University

dakmatova03@gmail.com

Асанахунова Зарина

Асанахунова Зарина

Asanahunova Zarina

преподаватель, Ошский государственный университет

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

Lecturer, Osh State University

zasanahunova@oshsu.kg

Бабакулова Рая Байназаровна

Бабакулова Рая Байназаровна

Babakulova Raya Bainazarovna

старший преподаватель, Ошский государственный университет

улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

Senior Lecturer, Osh State University

rbabakulova@oshsu.kg

ФИЛОСОФСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ СООТНОШЕНИЯ МЕНТАЛИТЕТА И ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ

Аннотация

В статье рассматривается взаимосвязь менталитета и правового сознания, а также факторы, влияющие на формирования как менталитета, так и правового сознания. В соответствии с собственным определением, правовое сознание является одной из форм общественного сознания. Однако наиболее полным образом сущность и особенности правового сознания той или иной общности могут быть раскрыты через такой сложный и многогранный культурный, духовный и социально-психологический феномен, как менталитет, что объясняется тем, что правовое сознание является органической частью менталитета, а кроме того, оба они формируются под воздействием одних и тех же факторов, которые выявляются в данной статье.

Ключевые слова: правовое сознание, общественное сознание, менталитет, факторы, формирующие менталитет и правовое сознание.

МЕНТАЛИТЕТ ЖАНА УКУКТУК АҢ-СЕЗИМДИН БАЙЛАНЫШЫНА ФИЛОСОФИЯЛЫК ОЙ ТОЛГОО

Аннотация

Макалада менталитет менен укуктук аң-сезимдин өз ара байланышы, ошондой эле менталитеттин да, укуктук аң-сезимдин калыптанышына таасир этүүчү факторлор каралат. Өзүнүн аныктамасына ылайык, укуктук аң-сезим коомдук аң-сезимдин формаларынын бири болуп саналат. Бирок, конкреттүү бир жамааттын укуктук аң-сезиминин маңызын жана өзгөчөлүктөрүн менталитет сыяктуу татаал жана көп кырдуу маданий, руханий жана социалдык-психологиялык кубулуш аркылуу ачуунун эң толук жолу укуктук аң-сезимдин органикалык мүнөзү менен түшүндүрүлөт.

Ачык сөздөр: укуктук аң-сезим, коомдук аң-сезим, менталитет, менталитетти калыптандыруучу факторлор жана укуктук аң-сезим.

PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF THE RELATIONSHIP BETWEEN MENTALITY AND LEGAL CONSCIOUSNESS

Abstract

The article examines the relationship between mentality and right consciousness, as well as factors affecting the formation of both mentality and right consciousness. According to its own definition, legal consciousness is one of the forms of public consciousness. However, the essence and features of the legal consciousness of a particular community can be revealed in the most complete way through such a complex and multifaceted cultural, spiritual and socio-psychological phenomenon as mentality, which is explained by the fact that legal consciousness is an organic part of mentality, and in addition, both of them are formed under the influence of the same factors, which are revealed in this article.

Keywords: legal consciousness; public consciousness; mentality; factors forming mentality and legal consciousness.

Вступление

Еще до обретения Кыргызстаном суверенитета, практически с началом так называемой перестройки в нашей стране, как и во всех советских республиках, начался процесс глубоких и масштабных реформ, который продолжается и в настоящее время. Успех данных реформ, как, впрочем, и их неуспех, в значительной мере зависит, в частности, от таких явлений, как менталитет и правовое сознание народа, осуществляющего данные народы. Данные феномены выступают в статье в качестве объектов исследования, целью которого является выявление взаимосвязи менталитета и правового сознания и факторов, влияющих на их формирование.

Согласно собственному определению, правовое сознание является одной из форм общественного сознания, которая на деле представляет собой систему либо совокупность правовых представлений, оценок, чувств, убеждений, настроений, идей, взглядов и теорий, которые выражают и отражают отношение конкретных людей, социальных групп и общества в целом к наличному и желаемому праву, к различным правовым явлениям, к правовому поведению, или, другими словами, это восприятие комплекса правовых явлений людьми, которое так или иначе сводится на уровень субъекта.¹

В свою очередь общественное сознание определяется как отражение общественного бытия и совокупность общественных представлений, свойственных конкретному сообществу, отражающих его конкретное состояние в определенной исторической эпохе, период существования.²

Если правовое сознание сводится в конечном счете к индивидуальному сознанию, то общественное сознание, напротив, часто противопоставляется индивидуальному, но не как-то, что определенным образом противопоставлено ему, а в качестве того общего, что наличествует в сознании каждого индивида, являющегося членом общества. Будучи частью надстройки, общественное сознание выражает ее духовную сторону. Характерно, что в советский период истории в официальной философии делался особый упор на то, что общественное сознание имеет свойство активно отражать общественное бытие или, другими словами, преобразовывать его. Общественное сознание, фактически состоя из множества сознаний индивидов, составляющих общество, тем не менее не является простой его совокупностью, а имеет определенные системные черты, которые не являются и не сводятся к свойствам индивидуального сознания.

Принято считать, что имеются всего шесть форм общественного сознания, каковыми являются мораль, идеология, наука, религия, искусство и правосознание. При более внимательном взгляде легко обнаружить, что ко всем вышеуказанным формам имеет отношение и такой исторический, культурный, духовный и социально-психологический феномен, как менталитет, что подталкивает к тому, чтобы рассмотреть характер его воздействия на правосознание.

Поведение и деятельность как отдельных лиц, так и социальных групп, и общества в целом определяются не только экономической и политической мотивацией, причинами, но

¹ Правосознание. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Правосознание> (дата использования: 08.08.2024).

² Общественное сознание. https://ru.wikipedia.org/wiki/Общественное_сознание (дата использования: 08.08.2024).

имеют под собой духовные основания. В данной связи в рамках анализа духовных и социально-психологических причин и оснований человеческой деятельности специалисты, включая философов, все чаще обращаются к проблемам, связанным с менталитетом. Следует, однако, иметь в виду, использование данной категории, как и характера его воздействия на поведение и деятельность людей, как и на правовое сознание, серьезным образом затруднено вследствие неясностей, которые возникают в связи с наличием достаточно большого количества различных трактовок менталитета, его сущности.

Материалы и методы

Методологические и теоретические основы исследования составляют труды, идеи и положения представителей зарубежной философской, политической и социологической мысли по проблемам правосознания, а также по проблемам менталитета. В процессе исследования были использованы системный, формально-логический, исторический методы научного познания. Методология исследования основывается на признании существования объективного и субъективного, на наличии объективных законов общественного развития.

Результаты и обсуждение

Как указывает российский исследователь Н.Н. Губанов, к настоящему времени существует по крайней мере три основных подхода в трактовке менталитета: во-первых, когда он отождествляется с индивидуальным либо общественным сознанием или психикой индивида; во-вторых, когда менталитет практически приравнивается к некоторым составляющим, сферами либо уровнями сознания или бессознательного; и, наконец, в-третьих, когда менталитет связывают или отождествляют с определенными особенностями сознания либо психики (Губанов, 2006, с. 125-141).

Категория «менталитет» возникла и стала частью современной научной парадигмы сравнительно недавно, а именно последние два-три десятилетия, и до сегодняшнего дня в научной среде не существует, как уже было сказано выше, общепринятого мнения относительно того, что считать менталитетом, и общепринятого термина. Те, кто представляет различные научные направления и дисциплины, естественным и неизбежным образом понимают под данным феноменом то, что представляет для них больший интерес и отражает их понимание различных явлений, связанных с менталитетом.

Следует подчеркнуть, что категория «менталитет» возникла не по чьей-либо прихоти, а в силу действительной потребности и необходимости охватить наиболее широким образом и передать суть целого комплекса явлений, существующих в социальной реальности и объединенных единой их природой, формальной и сущностной близостью, тесно связанных между собой. Суть в том, что категория «сознание», несмотря на ее значительную емкость и многогранность, уже не было в состоянии охватить собой множество достаточно специфичных явлений как общественной, так и индивидуальной жизни. Выработка новых научных терминов если не всегда, то во всяком случае часто обусловлена заметным возрастанием знаний в какой-либо области, когда прежних терминов уже недостаточно для описания объяснения реальности. Очевидно, что одним из таких терминов является «менталитет», который, однако, характеризуется к настоящему моменту, с одной стороны,

смысловым разнообразием, а с другой – некоторой смысловой неопределенностью, обусловленной этим разнообразием. Проблема состоит в том, что рассматриваемая нами категория все еще находится в процессе становления со всеми вытекающими отсюда последствиями.

В обыденной, повседневной речи под менталитетом, в соответствии со словарем русского языка под редакцией С.И. Ожегова, понимается «мировосприятие, умонастроение» (Ожегов, 1992, с. 960).

В «Большом толковом словаре русского языка» под редакцией С.А. Кузнецова дано более подробное и емкое определение, согласно которому менталитет представляет собой «совокупность психических, интеллектуальных, идеологических, религиозных, эстетических и т.п. особенностей мышления народа, социальной группы или индивида, проявляющихся в культуре, языке, поведении и т.д. (БТСРЯ, 1998, с. 1536).

Приведенные С.А. Кузнецовым примеры употребления термина – *«Русский менталитет. Армейский менталитет. Менталитет правительства»* – свидетельствуют о популярности и степени проникновения слова в самые различные сферы общественной жизни и знаний. Следует, однако, обратить внимание в приведенном нами определении на то, что менталитет определяется как особенности мышления. Выше мы приводили суждение Н.Н. Губанова о том, что третью группу подхода в трактовке менталитета составляют мнения, что менталитетом являются определенные особенности сознания либо психики.

Согласно другому определению, не только более емкому по сравнению с вышеприведенными, но и имеющим научный характер, менталитетом является «склад ума, совокупность умственных, эмоциональных, культурных особенностей, ценностных ориентаций и установок, присущих социальной или этнической группе, народности, нации, народу» (Большой толковый словарь по культурологии, 2003, с. 511).

В связи с менталитетом представляет несомненный интерес мнение этнологов, которые считают, что ментальность – это, по сути, совокупность бессознательных комплексов, возникающих и эволюционирующих в процессе адаптации, приспособления определенного сообщества (этноса) к окружающей природной среде и другим сообществам и выполняющих роль механизмов, регулирующих и ответственных за психологическую адаптацию этноса к данной среде. По мере того, как происходит адаптация, вырабатываются определенные бессознательные представления и образы, часть которых обретают форму этнических констант, постоянных величин, образующих подсознательное, архетипическое, которое определяет характер и особенности действий индивида в мире. Естественно, данный характер в значительной мере определяется спецификой этнической культуры, которая охватывает всю жизнь и деятельность индивида. Таким образом, ментальность, как считают представители этнологической науки, представляет собой определенную совокупность этнических констант, образующих своего рода призму, через которую индивид смотрит на мир (Лурье, 1997, с. 448).

Среди этнологов существуют и другие мнения относительно менталитета. Так, согласно Р.А. Ханаху, менталитет представляет собой «специфические, культурно определенные и социально закрепленные стереотипы поведения, существенным образом отличающие одни модели поведения и мышления от других; система иерархически

соподчиненных приоритетов и ценностей, способная преобразоваться в культурно-психологические и культурно-поведенческие автоматизмы» (Хамаху, 2001, с. 190).

Следует обратить внимание на то, что в большинстве из существующих к сегодняшнему времени трактовок менталитета упор делается на психологические особенности и основания, поэтому будет интересным привести суждения представителей собственно психологической науки. Менталитет, по их мнению, – это характерные для определенной культуры особенности психической жизни людей, являющихся продуктом данной культуры, которая формируется в историческом процессе и детерминированы экономическими и политическими условиями жизни. Формальным выражением менталитета является та или иная совокупность взглядов, оценок и норм, основанием которых в свою очередь служат знания и верования, характерные для конкретной общности, и которые, наряду с основными потребностями и архетипами, определяют иерархию ценностей и связанных с ними убеждений, идеалов и социальных установок (Ментальность россиян, 1997, с. 475).

Что касается философской трактовки менталитета, то в соответствии с одним из его определений – это «выражение на уровне культуры народа исторических судеб страны, некое единство характера исторических задач и способов их решения, закрепившихся в народном сознании, в культурных стереотипах» (Российская ментальность, 1994, с. 30-34).

Таким образом, такое изобилие и разнообразие толкований менталитета, с одной стороны, свидетельствует о том, что на сегодняшний день еще не сложилась научная парадигма, касающаяся менталитета, а с другой – о сложности и многогранности явления, которое определяется словом, понятием «менталитет». Различие в понимании и, в дальнейшем, в трактовке одних и тех фактов и явлений в разных сферах знаний обусловлено, как известно, целым комплексом факторов, в частности, особенностями, спецификой научных дисциплин, задающим соответствующий угол зрения, методологию, цели и задачи, понятийный аппарат и т.д. Но поскольку речь рассмотрению подвергаются одни и те же факты и явления, то существующие различия во взглядах следует объяснять не только углом зрения и всем прочим, а тем, что каждая из дисциплин вскрывает новую грань явления. Очевидно, что каждая из научных дисциплин, пытающаяся описать и интерпретировать тем или иным образом менталитет, рассматривая его под своим специфичным углом, вносит нечто новое в его понимание. И как бы не различались между собой все существующие в настоящее время определения и, соответственно, понимания менталитета, все они, взятые в совокупности, дают нам основание считать, что правовое сознание является, по сути, частью менталитета, как оно является частью общественного сознания. Более того, оно является его производной или, другими словами, правовое сознание зависит от менталитета и его характер, особенности определяются, в целом, последним. Из сказанного следует, в частности, что факторы, формирующие менталитет того или иного народа, формируют параллельно, одновременно и правовое сознание. Данное утверждение носит аксиоматический характер. Следовательно, факторы, формирующие менталитет, и факторы, формирующие правовое сознание, одни и те же. В строгом смысле в реальной жизни все, что имеет отношение к этой жизни, тем или иным образом формирует менталитет, и бессмысленно рассматривать все факторы. Однако их можно объединить в основные группы и уже затем рассматривать сами эти группы. Первую такую группу, по нашему мнению, составляют расово-этнические черты общности (этнуса), вторую – географические условия

существования общности, и третью группу составляют результаты, последствия, итоги взаимодействия общности со всем комплексом условий ее существования, которые в историческом процессе складываются в образ жизни. Отдельным важным фактором является количество людей, составляющих общность. Очевидно, что все три указанные группы состоят из множества подгрупп, пересекающихся между собой или накладывающихся друг на друга. Так, образ жизни включает в себя то, что принято определять как культуру, а географические условия – почвенно-климатические условия, соседство и взаимодействие с другими народами, и т.д.

Расово-этнический фактор можно иначе определять, как природные свойства общности, которые образуют основу бессознательного, архетипического в человеке. Одним из первых, кто обратил внимание на важность данного фактора в жизни народа, был известный французский психолог, социолог, историк и антрополог Г. Лебон, который писал: «Явления бессознательного играют выдающуюся роль не только в органической жизни, но и в отправлениях ума. Наши сознательные поступки вытекают из субстрата бессознательного, создаваемого в особенности влияниями наследственности. Большинство наших действий вызывается скрытыми двигателями» (Лебон, 1995, с. 54). «Субстрат бессознательного», создаваемый «влиянием наследственности» Г. Лебон определил иначе «душой расы» или «психический склад народа», которая в настоящее время принято отчасти определять этнические архетипические черты человека. «Психический склад народа», как считал Г. Лебон, определяет в конечном счете характер его истории, а психология имеет своей основу биологию и, следовательно, биология является тем, что определяет поведение индивида. Г. Лебон с необходимой определенностью писал: «Если перевести на язык механики влияния, которым подвергается индивидуум и которые руководят его поведением, то можно сказать, что они бывают троякого рода. Первое, и вероятно, самое важное – влияние предков. Второе влияние – непосредственных родителей. Третье, которое обыкновенно считают самым могущественным и которое, однако, есть самое слабое – влияние среды» (Лебон, 1995, с. 57). «Самое прочное в каждой расе, – настаивал Г. Лебон, – это наследственные основы ее мысли» (Лебон, 1995, с. 90).

Несмотря на то, что Г. Лебон преувеличивал, как нам представляется, наследственные основы мысли расы и, соответственно, преуменьшал роль других факторов, тем не менее было бы также ошибочным недооценивать или игнорировать влияние расово-этнического фактора на менталитет общности.

Что касается географического фактора, то в конце XIX века на основе влияния географических условий существования народов возникла такая научная дисциплина, как геополитика, которая в настоящее время пользуется особой популярностью не только в сфере политики, но политической философии. Г. Гегель был одним из первых, кто попытался проанализировать воздействие географических условий существований на «дух народа». «Мы интересуемся не изучением почвы как внешнего места, – писал Г. Гегель, – а изучением естественного типа местности, который находится в тесной связи с типом и характером народа, являвшегося сыном этой почвы. Этот характер обнаруживается именно в том, каким образом народы выступают во всемирной истории и, какое место, и положение они в ней занимают» (Гегель, 1993, с. 480).

Географический фактор состоит, как мы указывали ранее, из множество факторов, среди которых и почвенно-климатические условия существования, и соседство с другими народами, и размеры территории, на которых обитает общность, и характерный ландшафт, и др. Хорошо известно выражение Наполеона, что география – это судьба.

Третья группа факторов, оказывающих существенное воздействие на менталитет, составляют последствия, итоги взаимодействия общности со всем комплексом условий ее существования, которые в историческом процессе складываются в образ жизни. Данное взаимодействие, как и его результаты, являются фундаментом, на котором формируются более или менее устойчивые социально-экономические формы жизнедеятельности, к примеру, такие, как кочевой и оседлый, и, соответственно, кочевой и оседлый образ жизни и культура, кочевая и оседлая ментальность

Среди прочих факторов мы выделили такой отдельный фактор, как количественный. Влияние данного фактора на менталитет с необходимой очевидностью можно увидеть, сравнив, к примеру, менталитет китайцев с менталитетом чукчей. От количества людей, составляющих ту или иную общность, изменяются, например, исторические задачи, стоящие перед народом, и то, каким именно образом он решает эти задачи.

Нет необходимости в том, чтобы доказывать, что те же факторы влияют на формирование и правового сознания народа.

Выводы

Таким образом, все вышесказанное позволяет сделать следующие выводы.

1. Согласно собственному определению, правовое сознание является одной из форм общественного сознания. Однако категория «сознание», несмотря ее значительную емкость и многогранность, не в состоянии охватить собой множество достаточно специфичных явлений как общественной, так и индивидуальной жизни.

2. Выработка новых научных терминов обусловлена заметным возрастанием знаний в какой-либо области, когда прежних терминов уже недостаточно для описания объяснения реальности. Одним из таких терминов является «менталитет», который, однако, характеризуется к настоящему моменту, с одной стороны, смысловым разнообразием, а с другой – некоторой смысловой неопределенностью, обусловленной этим разнообразием.

3. Категория «менталитет» возникла и стала частью современной научной парадигмы сравнительно недавно и до сегодняшнего дня в научной среде не существует общепринятого мнения относительно того, что считать менталитетом, и общепринятого термина. Те, кто представляет различные научные направления и дисциплины, понимают под данным феноменом то, что представляет для них больший интерес и отражает их понимание различных явлений, связанных с менталитетом.

4. Изобилие и разнообразие толкований менталитета, с одной стороны, свидетельствует о том, что на сегодняшний день еще не сложилась научная парадигма, касающаяся менталитета, а с другой – о сложности и многогранности явления, которое определяется словом, понятием «менталитет». Различие в понимании и, в дальнейшем, в трактовке одних и тех фактов и явлений в разных сферах знаний обусловлено целым комплексом факторов, в

частности, особенностями, спецификой научных дисциплин, задающим соответствующий угол зрения, методологию, цели и задачи, понятийный аппарат и т.д.

5. Существующие различия во взглядах на менталитет следует объяснять не только углом зрения и всем прочим, а тем, что каждая из дисциплин вскрывает новую грань явления. И как бы не разнились между собой все существующие в настоящее время определения и понимания менталитета, все они, взятые в совокупности, дают нам основание считать, что правовое сознание является, по сути, частью менталитета. Более того, оно является его производной или, другими словами, правовое сознание зависит от менталитета и его характер, особенности определяются, в целом, последним.

6. Факторы, формирующие менталитет того или иного народа, формируют параллельно и правовое сознание. Существует три основные группы таких факторов, первую из которых составляют расово-этнические черты общности (этноса), вторую – географические условия существования общности, и третью группу составляют результаты, последствия, итоги взаимодействия общности со всем комплексом условий ее существования, которые в историческом процессе складываются в образ жизни. Отдельным важным фактором является количество людей, составляющих общность.

Литература

1. *Большой толковый словарь русского языка.* (1998). Сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов. Санкт-Петербург: Норинт.
2. Гегель, Г.В.Ф. (1993) *Лекции по философии истории.* СПб.: Наука.
3. Губанов, Н.Н. (2006). “Менталитет и его функционирование в обществе”. *Философия и общество*, №4, с. 125–141.
4. Кононенко, Б.И. (2003). *Большой толковый словарь по культурологии.* Москва: Вече: АСТ.
5. Лебон, Г. (1995). *Психология народов и масс.* СПб.: Макет.
6. Лурье, С.В. (1997). *Историческая этнология.* Москва: Аспект Пресс.
7. *Ментальность россиян : специфика сознания больших групп населения России* (1997). Ред. И.Г. Дубов. Москва: Имидж-контакт.
8. Ожегов, С.И., Шведова Н.Ю. (1992) *Толковый словарь русского языка.* Москва: Азъ.
9. *Российская ментальность (материалы «круглого стола»)* (1994). Вопросы философии. № 1, с. 30-34.
10. Ханаху Р.А. (1997). *Традиционная культура Северного Кавказа: вызовы времени (социальнофилософский анализ).* Майкоп: Сев.-Кавк. центр высш. шк., Адыг. респ. ин-т гуманитар. исслед.

Материалы из интернета

1. Правосознание. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Правосознание> (дата использования: 08.08.2024).
2. Общественное сознание. https://ru.wikipedia.org/wiki/Общественное_сознание (дата использования: 08.08.2024).

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№3/2024, 56-70

ФИЛОСОФИЯ

УДК: 101.1 (476)

DOI: [10.52754/16948610_2024_3_6](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_6)

**THE ROLE OF SOCIAL MEMORY IN THE SOCIETAL TRANSFORMATIONS OF
MODERN BELARUSIAN SOCIETY: THE THEORETICAL ASPECT**

АЗЫРКЫ БЕЛАРУС КОМУНДАГЫ КОМУДУК ӨЗГӨРҮҮЛӨР ЖАНА КОМУДУК АҢ-
СЕЗИМДИН РОЛУ: ТЕОРИЯЛЫК АСПЕКТ

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ ПАМЯТИ В СОЦИЕТАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЯХ
СОВРЕМЕННОГО БЕЛОРУССКОГО ОБЩЕСТВА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Naumov Dmitry Ivanovich

Наумов Дмитрий Иванович

Наумов Дмитрий Иванович

Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, Belarusian State Academy of Communications

с.и.к., доцент, Беларусь мамлекеттик байланыш академиясы

к.с.н., доцент, Белорусская государственная академия связи

bsac-ss2021@yandex.by

ORCID: 0000-0003-2508-0361

THE ROLE OF SOCIAL MEMORY IN THE SOCIETAL TRANSFORMATIONS OF MODERN BELARUSIAN SOCIETY: THE THEORETICAL ASPECT

Abstract

This study employs a socio-philosophical analysis to reveal the role of social memory in the societal transformations of contemporary Belarusian society and highlights the importance of this phenomenon in shaping its socio-cultural development. The theoretical and methodological framework for this research includes societal functionalism, an anthroposocietal approach, the concept of social transformations in post-Soviet societies, and an informational approach to the study of social memory. These approaches enable a detailed exploration of how social memory influences societal transformations in modern Belarus, allowing for an assessment of its normative, value-based, and functional potential in establishing and maintaining a normative order, fostering social stability, and generating tension within the socio-cultural space.

Keywords: social memory, societal transformations, modern Belarusian society, normative and value regulations, socio-philosophical analysis.

АЗЫРКЫ БЕЛАРУС КООМУНДАГЫ КООМДУК ӨЗГӨРҮҮЛӨР ЖАНА КООМДУК АҢ-СЕЗИМДИН РОЛУ: ТЕОРИЯЛЫК АСПЕКТ

Аннотация

Бул эмгекте социалдык-философиялык анализдин натыйжасында азыркы беларус коомунун коомдук кайра курууларындагы социалдык эс тутумдун ролу ачылып, анын социалдык-маданий өнүгүүсүн аныктоодо бул кубулуштун мааниси жаңыланган. Бул изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негизин социалдык функционализм, антропосоциалдык мамиле, постсоветтик коомдун социалдык кайра түзүү концепциясы жана социалдык эс тутумду изилдөөгө маалыматтык мамиле түзөт. Бул ыкмалар азыркы Беларус коомунун коомдук кайра курууларын аныктоодо социалдык эс тутумдун ролун ачып берүүгө, ченемдик тартипти түзүүдө жана сактоодо, социалдык туруктуулукту камсыз кылууда жана анын социалдык-маданий мейкиндигинде чыңалууну жаратууда бул көрүнүштүн ченемдик, баалуулук жана функционалдык потенциалын аныктоого мүмкүндүк берет.

Ачык сөздөр: коомдук эс тутум, коомдук кайра түзүүлөр, азыркы Беларус коому, ченемдик жана баалуулуктарды жөнгө салуу, коомдук жана философиялык талдоо.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ ПАМЯТИ В СОЦИЕТАЛЬНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЯХ СОВРЕМЕННОГО БЕЛОРУССКОГО ОБЩЕСТВА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация

В работе в результате социально-философского анализа выявляется роль социальной памяти в социетальных трансформациях современного белорусского общества, актуализируется значение данного феномена в детерминации его социокультурного развития. В качестве теоретико-методологического основания данного исследования выступают социетальный функционализм, антропосоциетальный подход, концепция социальных трансформаций постсоветского общества, информационный подход к исследованию социальной памяти. Данные подходы позволяют эксплицировать роль социальной памяти в детерминации социетальных трансформаций современного белорусского общества, определить нормативно-ценностный и функциональный потенциал данного феномена в конституировании и поддержании нормативного порядка, обеспечении социальной стабильности и генерировании напряженности в его социокультурном пространстве.

Ключевые слова: социальная память, социетальные трансформации, современное белорусское общество, нормативно-ценностные регулятивы, социально-философский анализ.

Introduction

In the process of development of modern socio-humanitarian knowledge, an interdisciplinary field of research has been formed, the focus of which is on such socio-cultural phenomena as social memory in all its varieties (collective, cultural, historical, transnational, digital, etc.), collective representations and collective consciousness, remembrance and oblivion, commemorative rituals and practices, which are considered as functionally significant components of social development. As O.T. Loiko emphasizes, it is precisely «the existence of social memory, which preserves and translates the content of the value-semantic world of the epoch, that allows a person and humanity as a whole, identifying their actual existence with the existence of past generations, to remain and feel like a unique phenomenon» (Loiko, 2018, p. 14). Currently, this area of research, which has become known in modern socio-humanitarian knowledge as "memory studies", has its own system of theoretical ideas and methodological principles, a specific categorical apparatus, conceptualization schemes and methods of research on public life in a modern context and historical retrospective. All this makes it possible not only to talk about the memorial paradigm that defines the epistemological prospects of the research program of modern socio-humanitarian knowledge, but also to actualize the question of determining its heuristic potential and methodological limitations in the analysis and prognostication of the main problems of social development that are the subject of socio-humanitarian knowledge. Accordingly, the approbation of the theoretical and methodological principles and analytical tools of the memorial paradigm in the context of a socio-philosophical study of the societal transformations of modern Belarusian society is of certain theoretical and practical importance.

Modern Belarusian society can be considered as an example of a transitional type of society, which in historical perspective is the result of the collapse of the Soviet system, and in the genetic aspect acts as a transitional phase from industrialism to post-industrialism. According to V.V. Lokosov, this category explicates the fact that transformation is «a process of significant change in the societal system, which is characterized by qualitative changes in system-forming elements, multi-vector nature and a relatively high rate of their implementation, as well as increased influence of subjective factors» (Lokosov, 2022, p. 172). On one hand, the collapse of socialism as a paradigm of social development and a model of social order gave rise to a systemic crisis that affected all aspects of the life of an ordinary person, for whom institutional disintegration at the individual level meant the need to abandon previous cultural meanings, social values and ideals. The radical change of goals and values caused the disorientation of individual and public consciousness, gave rise to a normative value anomie in society. As A.I. Levko emphasizes, «the lifetime of modern generations of people is a time of constant changes and reforms associated with significant social upheavals caused by changes in the socio-political system, economic and environmental crises, and other challenges of the time» (Levko, 2019, p. 485). This actualized the need to develop new universal normative and value regulations, including through an appeal to the basic component of the social memory of the people. On the other hand, the development of an expansionist technogenic civilization is characterized by a whole range of crisis trends and phenomena in various areas of human activity. Their presence indicates a situation of disintegration of the techno-oriented normative and value basis of the historical process and, in turn, requires an axiological revision of the model of post-industrialism and the development of adequate measures in the field of goal-setting.

In this case, the relevance of the socio-philosophical study of the mechanism of the impact of social memory on the socio-cultural development of modern Belarusian society in the format of

societal transformations is determined by a whole complex of reasons having different origins and functional significance for macrosocial development.

Firstly, the contradictory nature of social transformations determines, at the individual level, a negative perception of the social reality of the surrounding world, the relativization of evaluative processes and phenomena in public life, and at the collective level, the weakening of the normative foundations of social regulation and integration in modern society, the sociocultural foundation of which is «a common cultural orientation, which is a source of legitimization of the normative order» (Reznik, 2003, p. 113). Accordingly, the reduction of the regulatory impact of social norms actualizes the need to identify the role of social memory in overcoming social destruction through the revitalization of social norms and traditional values, as well as the preservation and generation of positive experiences of social practices.

Secondly, the contradictory dynamism of a transforming society complicates the development of the desired image of a collective future based on social ideals and values in the mass consciousness. It represents a rather metaphorical and poorly concretized picture of long-term social development, in which the moralized dichotomy of the possible and impossible, acceptable and unacceptable, permissible and impermissible acts as structural components. In this case, the role of social memory is of interest, which is considered «as a transformation of information about the past, which is fixed in the public consciousness with the help of social and historical facts and influences the interactions of individuals in society» (Tsvetkova, Evchenko, 2023, p. 22), in the constitution of the desired image of the collective future. In fact, it is social memory that should provide this process with a normative and value basis and examples of the most successful historical achievements legitimized by the historical development of the people.

Thirdly, the logic and nature of technogenic development problematize the cultural legitimization of the normative order in society, create negative conditions for the preservation of norms and values that traditionally hold society together at the societal level. As I.V. Leusenko notes, «such samples, necessary for the preservation of society, are not formed when exposed to technology and are becoming more and more thinned in modern conditions» (Leusenko, 2011, p. 42), which contributes to the degradation of the axiosphere and the normative sphere of society. This aspect makes it necessary to identify the role of social memory in preserving traditional value orientations, norms and traditions at the microsocietal level, which prevent social anomie in a society that exists in the mode of technologically determined social transformations.

Fourthly, in modern historical conditions, society «must remember what it has accomplished, what trace it has left in the history of mankind and its own history. Shared memory serves as the basis for the solidarity of society, its ability to set and solve socially significant tasks» (Vereshchagina, Nechipurenko, Samygin, 2017, p. 106). However, according to K.V. Vodenko, the consequence of globalization as a process of cultural homogenization of mankind on the axiological basis of Western civilization «is the destruction of the basic cultural values of peoples, which is carried out by reformatting their historical memory, falsifying the events of the past, their new interpretation, which leads to the formation of a picture of the world beneficial to certain geopolitical forces claiming dominance in the world system» (2020, p. 6). Therefore, the epiphenomenon of transformational processes is the reassessment of the role of historical characters in the development of society, the revision of the pantheon of national heroes and the register of antiheroes, the revision of their

biographical data and the reassessment of their contribution to national history. Often, all these assessment processes are implemented in the format of memorial wars, which, thanks to information and communication technologies and the Internet, effectively fragment the real picture of the historical development of the people, split society on ideological and political grounds. In these conditions, it becomes necessary to identify the role of social memory (both in the form of collective historical memory and in the form of cultural memory) in preserving historical truth and cultural continuity of generations, considered as the fundamental basis of the historical subjectivity of the people.

Fifth, the transformational context problematizes the constitution of the societal order, since it complicates the synthesis of the institutional and normative conditions of society and its socio-cultural dynamics, which «restricts human freedom, puts within the framework of existence, but at the same time gives the opportunity for self-realization by participating in the "common cause", in the organization of the social world» (Pavlov, 2017, p. 51). In the context of variable and dynamic transformational processes that relativize societal transcendence as such, the establishment of normative and value limits of authentic personal existence is problematic for the individual. Therefore, the need to identify the role of social memory in overcoming the destructive impact of the transformational context on sociality, considered as a way of transcending existence into invariant social forms, in the constitution of the existential component of the societal order of modern Belarusian society, is actualized.

Thus, the purpose of the study is to identify and theoretically conceptualize the role of social memory in determining and determining the direction of societal transformations in modern Belarusian society. The object of the study is societal transformations as a socio-cultural context of the development of modern Belarusian society, the subject of the study is social memory as a determinant of societal transformations that have a contradictory impact on various spheres of society. At the same time, the term "societal transformations" characterizes the social process of qualitative and, by historical standards, rapid change of the societal system, which «can be considered as a kind of social supersystem, as a "system of social systems"» (Locosov, 2022, p. 150), in a progressive or regressive direction with a change in the hierarchy and content of normative and value regulations of life. Such a radical change is due to the institutional and normative crisis of the former societal system, expressed in a decrease in the effectiveness of the integrative function performed by the societal community in relation to its internal and external environments due to the destruction or weakening of the structured normative order. In the process of societal transformations, the functioning of a stable system of interactions between social actors of different types and levels (individuals, organizations and groups) is destabilized for a certain period of time due to a decrease in the regulatory capabilities of basic institutions of society that determine the rules of the game, while increasing the importance of opportunistic interests and goals of social actors. This leads to a crisis format of social transformation of society, the collapse of old management systems, economic structures, social relations and practices, ideologies, behavioral stereotypes, etc., reduces the ability and readiness of society for self-development. The choice of the subject of the study is due to the complexity and multidimensional determination of societal transformations in modern Belarusian society, in which the role of social memory still remains undefined. Accordingly, the identification and theoretical conceptualization of the influence of social memory on societal transformations makes

it possible to identify and characterize their contradictory parameters and the conflictogenic nature of their course in modern Belarusian society.

Materials and Methods

In modern socio-humanitarian knowledge, theoretical and methodological approaches to the study of social memory have long been formed on the basis of a historical and philosophical analysis of the reception and interpretation of the relevant ideas of representatives of classical and non-classical philosophy who worked in line with the problematic field of social memory, which have heuristic potential in the context of predicting the direction and nature of societal transformations in modern society.

The methodological basis of the research aimed at identifying the role of social memory in the societal transformations of modern Belarusian society are the following theoretical approaches and concepts: societal functionalism (T. Parsons, P. Shtompka, etc.), anthroposocietal approach (N.I. Lapin, T.I. Adulo, O.A. Pavlovskaya, etc.), the concept of social transformations of the post-Soviet societies (T.I. Zaslavskaya, E.M. Babosov, V.V. Lokosov, J.T. Toschenko, etc.). These approaches make it possible to explicate the role of social memory in determining the societal transformations of modern Belarusian society, to determine the normative, value and functional potential of this phenomenon in the constitution and maintenance of normative order and ensuring social stability.

As a basic methodological tool, this work uses an informational approach to the study of social memory, in which this phenomenon is considered as a retrospective type of social information in the form of knowledge, axiological and normative regulations of social activity, artificially formed socio-cultural means and systems for processing, storing and broadcasting information significant for social development. This is due to the fact that at the present stage of human development, the new and most widespread form of social memory, which arose under the influence of the progress of information and communication technologies and digitalization, is digital memory. It acts as a macrosocial information system, which is theoretically generalized and recorded by means of a special sign system the collective experience of mankind in the form of an almost unlimited archive of actual group memories and identifications. Digital memory «exists at the intersection of two main streams: spontaneous digital memory and regulated web-based mobilization of memories» (Zubanova, 2020, p. 29). If in the first case we are talking about a spontaneous and rather chaotic representation of past events in user content, then in the second case we are talking about the administration of commemorative practices and moderation of user content aimed at creating and broadcasting personalized historical narratives, images and assessments of past events.

In a socially constructive aspect, «the digitalization of memory transforms a wide range of cultural processes, in particular, the formation of identity policies of "imaginary communities", which are increasingly not nations, but communities of social networks» (Nicolai, Vilkova, 2021, p. 7). It structures the socio-cultural space of both a particular society and the whole of humanity, builds social communication within reference groups (both in real and virtual space) and includes three forms of social information: operational, prospective and retrospective. At the same time, the operational and retrospective forms of the existence of social information are objectified in the corresponding

components of social memory – operational memory and long-term memory. Accordingly, the main processes of digital memory are: memorization, preservation, forgetting and restoration of social information. Unlike ordinary social memory, for which memorization and forgetting are actually antipodes, each of these processes is functionally closely related to the others, forming a digitalized commemorative space.

In general, the digitalized collective experience of mankind, as the substantial basis of digital memory, includes:

a complex of knowledge and information about the world, fixed in images of the past, historical narratives, social norms, values, traditions, customs and role relationships, in artifacts of material culture, which, thanks to digital technologies, is promptly updated in the public consciousness if the current state of society begins to be associated with some extraordinary events of the past and historical stages of its development;

the institutional and organizational infrastructure of a set of organizations responsible for the transfer of material and spiritual values, maintaining cultural continuity between generations, preserving the past in the present, as a result of which «in the digital age, communicative memory transmitted through specially organized institutions (social networks, mass media, messengers, communication services) acquires the status of cultural memory» (Simons et al., 2019, p. 923);

socio-cultural activities aimed both at reproducing existing patterns of behavior and perception through encoding and decoding cultural patterns and other information significant for the life of individuals, and at users constructing images of the past and externalizing memory in smartphones, online archives, social networks, blogs: «The Internet has absorbed and given new life to all literary genres related to memory, from diaries (and here it is necessary to recall the phenomenon of the blogosphere, in which a private diary is hybridized with the media) to memoirs; brought to life multi-user computer games on historical topics; opened archives, allowed to "reanimate" the presence of historical figures through fake thematic social media accounts» (Tikhonova, Frolova, 2020, p. 83).

However, the digital version of memory characterizes a radical change in the mechanisms of reproduction and translation of social memory in the information society, explicates the transformation of the past into a factor of collective and/or subcultural identification. Indeed, thanks to digital technologies and the Internet, it has become technically possible not only to make any fact of the past an object of reflection, but also to replicate individual assessments and interpretations, turning them into a component of collective discourses about the past. On the one hand, as V.N. Syrov believes, this allows us to «talk about multidirectional memory and its decentralization, due to the decentralization of culture or its ever-increasing polystylistic nature» (2021, p. 89). On the other hand, it captures the situation of the generation of real challenges and threats by globalization processes for the socio-cultural development of modern Belarusian society, which can find their expression in the form of a failure of the mechanism of societal determination of the normative order. That is why the specifics of the impact of modern information processes on the state of public and individual consciousness, which determine the parameters and trends of digitalization of social memory, in the context of ensuring the national security of the Republic of Belarus in structural and functional contexts are considered in the collective monograph of modern Belarusian philosophers «Security of

Belarus in the humanitarian sphere: socio-cultural and spiritual and moral problems» (Pavlovskaya et al., 2010).

The results of the study

In the historical aspect, societal functionalism actually represents «modern structural functionalism and describes the stages of social evolution (directed historical changes in the development of society)» (Danilova, Plotnikov, 2017, p. 18), based on the fundamental theoretical constructions of the outstanding American sociologist T. Parsons. From the point of view of T. Parsons, the integrative unity of modern society is achieved due to the functional coherence of its basic institutional subsystems with the dominant role of the societal community in this process. For T. Parsons, the societal community acts as an «invariant structure of society» (Lokosov, 2022, p. 188), which is a set of social groups organized and ordered on the basis of unified normative patterns legitimized by culture. Characterizing the societal community as the core of the entire social system, at the same time differentiated and segmented, the American sociologist emphasized that «the main function of this integrative subsystem is to determine the obligations arising from loyalty to the societal collective, both for its members as a whole and for various categories of differentiated statuses and roles within society» (Parsons, 1998, p. 25). He particularly focused on the functional significance of the societal normative order, constituted on the basis of general norms, values and normative patterns of role behavior preserved by social memory, in the formation of a «stratification scale – a scale of recognized and legitimized (to the extent that norms and values are assimilated) prestige of the collectives belonging to this community as its members, individuals, as well as statuses and roles common in this community» (Parsons, 1998, p. 27).

T. Parsons emphasized the importance of the normative-value component for the implementation of socially significant functions in modern society: «Values are primary in maintaining the pattern of functioning of the social system. Norms perform primarily the function of integration; they regulate a huge number of processes that promote the implementation of normative value obligations» (1993, p. 111). According to V.V. Lokosov, the American researcher «invested in the content of the "societal" primarily the unified cultural orientation of society as a whole» (2022, p. 149). As I.F. Devyatko emphasizes, values act as a «source of objective, "transcendent" meanings for the general system of action for cultural samples of the cultural subsystem (the latter include value-oriented standards, expressive symbolizations and cognitive ideas)» (2003, p. 129). Due to institutionalization, values in modern society turn into a source of normative patterns of the social subsystem, and through socialization – into normative orientations of social actors acting within certain social roles. From the point of view of T. Parsons, the basic foundations of «cultural legitimization are transcendent in relation to the specific and accidental nature of interests, influence and solidarity, acting at the societal level in the form of value commitments» (1998, p. 28).

The research focus of societal functionalism, which actually asserts a unidirectional linear model of structural and functional differentiation of society as a result of the realization of endogenous potencies and factors, is modernity as an «extremely dynamic and expansive social formation» (Shtompka, 2005, p. 591). The subject of this methodological approach is societal evolution, considered in the form of a universal «historical process of transition from predominantly

primordial, "natural" corporate actors, like a family or a related clan, to intentional corporate actors, the most characteristic examples of which are business organizations of a modern "organizational society"» (Devyatko, 2003, p. 256). This approach focuses on the explication and description of the legitimate foundations of the normative order of modern society, the study of social structures at the macro level, the study of institutional interactions and their long-term consequences, the disclosure of the content and functional significance of socialization as a complex of processes «during which a person becomes a member of the societal community and maintains this status» (Parsons, 1993, p. 104).

For societal functionalism, it is relevant to determine the nature of the influence of deterrent effects on social actors in certain social contexts generated by explication of normative and value regulators in public relations. As an example, one can cite the position of P. Shtompka, who absolutizes the functional significance of the phenomenon of trust in a modern highly differentiated and pluralistic society: «When there is a deep transformation of social systems, when previously existing traditional patterns, rules, roles, obligations, networks of connections are destroyed, and new ones arise gradually, the resulting structural and normative vacuum can compensate for that special "prosthesis", which is trust» (2012, p. 425). However, in modern Belarusian society, as evidenced by the results of sociological research, there is a certain axiological paradox when «through the function of integration of society, mainly modern and universal values are manifested, and through the function of differentiation – traditional values» (Beznyuk, 2022, p. 17). It can be assumed that the social memory of the people not only preserves traditional values (family, tradition, sacrifice, etc.), but also quite effectively actualizes them in the social relations of individuals as basic regulators of vital activity.

The anthroposocietal approach based on the principle of relational activity realism acts as a methodological orientation that is adequate to modern transformational processes and has serious heuristic potential. The essence of this approach is determined by a special view of both man and society, which are understood as equal interpenetrating components of an integrated system constructed by the actions and interactions of people (Lapin, 2005, p. 17). On the one hand, the individual is considered as an active social subject, constructing diverse social practices and cultural meanings. On the other hand, society is interpreted as an anthroposocietal system that includes transpersonal institutions and organizations as material carriers of functions, as well as interpersonal relationships of people involved in the functioning of transpersonal structures and performing their functions.

As the basic principles of the anthroposocietal approach, N.I. Lapin identifies (2006, pp. 27-28):

- the principle of parity and interpenetration of culture and sociality, which means their autonomy and mutual non-reducibility, and also determines the non-hierarchical, network nature of the structure of society;
- the principle of functional inconsistency of social action, which emphasizes the multidimensional understanding of a person as a bio-socio-cultural being, explicates the inconsistency of cultural meanings and significations that act as the basis for social actions of various individuals;

- the principle of incompleteness of anthroposocietal responsiveness, which means incomplete compatibility of personal and behavioral characteristics of an individual, institutional and socio-cultural characteristics of society, which is expressed in a complex and contradictory interaction between them, is the main source of social change;
- the principle of instability of the anthroposocietal equilibrium, which fixes the relative nature of the equilibrium in the personality–culture–sociality system and asserts the universal nature of transformational changes in social time as the main source of the evolution of the societal system;
- the principle of binarity and reciprocity (inversion) of societal processes, which explicates their binarity, multi-vector nature and different functional load, implemented either in the direction of reproduction or qualitative change/development of social systems.

The highlighted principles allow both «to concretize the idea of society as a subject-activity, dynamic and fluid reality» (Lapin, 2021, p. 28) and to actualize the role of social memory as a tool for the accumulation, storage and transmission of information significant to society in the form of knowledge, axiological and normative regulations of social activity, artificially formed socio-cultural means and information processing systems, commemorative practices. The sociocultural «reality of society as a societal system consists of a stream of interpretations permanently implemented by various social actors» (Musiets, 2018, p. 15), which, by assigning certain meanings to social events, form a single semantic space of society and have a reverse effect on social reality. That is why N.I. Lapin emphasizes that the anthroposocietal approach is «understanding society as a flexible anthroposocietal system that exists due to human interactions and is able to change in response to threats of risks» (2006, p. 27). This system has integrity, common societal functions, societal-functional structures and societal processes, the totality of which forms the immediate socio-cultural environment of an individual's life, serves as a spatial cell of society and characterizes its dynamics in certain forms (functioning, evolution and transformation).

The anthroposocietal approach is characterized by a multidimensional, vertically and horizontally differentiated, hierarchized representation of the socio-cultural space. In this space, three independent spheres can be distinguished, in each of which social memory manifests itself in different ways:

- a multicomponent symbolic space of spiritual culture, which represents the objectification of values and norms, including the axiological complex that characterizes the ethnocultural specificity of the social memory of the people and is transmitted from generation to generation;
- the institutional space of the entire complex of social relations, including the totality of socialization agents as components of the organizational infrastructure of social memory;
- the subject space of cultural artifacts, both representing the level and specifics of the cultural development of society, and explicating the commemorative component of social institutions and practices.

Considering society as a societal whole in the context of relational activity realism, N.I. Lapin attributes to each level the performance of certain societal functions based on the identification of three levels of social actions: the action of the individual, the interaction of individuals and societal

interaction(2006, pp. 31-33). It seems that when implementing a number of societal functions, the content of social memory is updated in the following cases:

- at the first level, the goal-setting function involves the construction of individual goals based on the basic values of society preserved by social memory, and the identification function - on the basic values and norms acquired by the individual in the process of socialization, acting as a necessary basis for thinking and social activity;
- at the second level, the integration function involves coordinating the actions of individuals socialized within a common cultural framework, and the differentiation function implicitly actualizes the relevance of the status and role structure of society to its normative and value basis, preserved by social memory and, due to its traditionalism, possessing a certain dysfunctionality in relation to modern role models of behavior.

Within the framework of the logic of the anthroposocietal approach, the problems of the development of national culture are considered in the context of modern socio-cultural transformations that cause structural and functional changes in the social memory of the Belarusian people (Verenich, 2021). This work reveals the moments that are important for identifying the role of social memory in transformational processes: the innovative potential of cultural tradition and national artistic culture in the value-normative structure of modern Belarusian society is determined; the forms and ways of human existence in a risk society as a transformational macromodel are investigated; the mechanisms of promotion and positioning of national culture in the context of overcoming the negative impact of socio-cultural globalization and the functioning of a universal global electronic communication system are revealed.

The relationship between social memory and morality is considered in the works of O.A. Pavlovskaya, who defines morality (as a social institution) and morality (as a structural component of culture) as an immanent source of both historical existence and cultural creativity (Pavlovskaya, 2014) and the socio-cultural factor of modern human life (Pavlovskaya, 2021). The researcher considers morality as a component of ethnocultural identity and one of the leading factors of socio-cultural development, objectified in the moral culture of an individual, and a source of legitimization of the normative social order in modern Belarusian society. In the functional aspect, morality is the basis for the social integration of modern Belarusian society, which plays an important role in preserving the national cultural code, forming the moral culture of individuals. On the one hand, the motivating power of morality is provided largely due to the commemorative practices actualized in modern Belarusian society, which make it possible to actualize the moral potential of folk culture in the conditions of transition to the path of information development. On the other hand, institutionally, morality is in many ways a product of collective activity for the preservation and development of traditional cultural patterns, their implementation into modern social practices as normative regulators of activity.

The methodological significance of the anthroposocietal approach lies in the fact that it considers society as an integral non-equilibrium anthroposocietal system that responds to challenges and threats with qualitative social changes, generating institutional stabilization and normative order out of social crisis and chaos. It reveals the relationship between the subjective and the objective in society, the dialectic of micro and macro levels of social existence, actualizes the importance of a person as an active, conscious social subject, carrier and converter of sociality and culture. It is

important that this approach shows the role of the normative-value component in the socio-cultural determination of societal transformations. Thus, the key «basic values ensuring the integration of Belarusian society are the values of "Human life" and "Order", which are generalized principles of organizing social life, which are the foundation for recognizing and maintaining equal rights of all members of society» (Beznyuk, 2022, p. 16). It is interesting that the terminal status of these values in the axiosphere of Belarusian society and their positive role in programming the constructive direction of transformational processes has been fixed by domestic sociologists for a long time (Babosov, 2001). In addition, the anthroposocietal approach allows us to conceptualize the practice of instrumentalization of social memory in the political and economic spheres, the use of this phenomenon in post-Soviet society as a factor that explicitly determines ideologically motivated and politically controlled changes in macrosocial processes and implicitly creates variable parameters of their course.

The study of social transformations of post-Soviet society is in the focus of close attention of domestic and foreign scientists who seek to form a comprehensive scientific picture of the processes taking place, to identify the mechanism, specifics and their long-term social consequences. Such well-known scientists as T.I. Zaslavskaya, N.I. Lapin, V.V. Lokosov, V.A. Yadov, T.I. Adulo, E.M. Babosov, A.N. Danilov, Ch. S. Kirvel, O.A. Pavlovskaya and others made a significant contribution both to the research of transformational processes and to the development of the theoretical and methodological basis for the socio-philosophical study of a transitional society.

For N.I. Lapin, the category of transformation characterizes «a change in the totality of integral qualities of society, its transition from one qualitative state to another» (2006, p. 34). Considering transformational processes in a global context, V.V. Lokosov asserts their universality and conflictogenic nature: «The modern period of social development is defined in many social theories as a process of global transition (transit, transformation) from the established dominant type of societal system – most often called consumer society – to some other type what will be accompanied by a redistribution of the world order. In the course of this process, the predictability of the development of the existing system of public relations is lost, its imbalance and chaotic nature increases but, at the same time, it is a time of innovation» (2016, p. 18). According to V.V. Lokosov, the logic and direction of this unstable, contradictory and, to a certain extent, programmed by global elites in the interests of the collective West, global process «is determined by objective contradictions between the existing system of social relations and its weak adaptation to the challenges of the time, which are leading the world community to a crisis» (2022, p. 178). The epiphenomenon of transformational processes is the conflictogenic interference of two different vector bases – societal reformation and deformation. It is accompanied by the formation of a critical mass of social risks and, in general, has a destructive effect both on humans, which are the focus of the destructive impact of transformational processes (Adulo, Pavlovskaya, 2006), and on the socio-cultural space and social memory of the people. As E.M. Babosov emphasizes, in relation to post-Soviet society, this actualizes the need to preserve the civilizational and cultural code of society, which «represents a system of unique cultural archetypes, images and values, polished over centuries of historical development of the people, characterizing the identity, mentality and spiritual and moral attitudes of this people» (Kotlyarov, 2017, p. 111).

In the normative and value dimension, an immanent component of transformational processes is the inversion of the basic normative principles of the social organization of society, which are a product of the sociocultural evolution of society and remain in the social memory of the people. By their nature, these principles are altruistic and collectivist, therefore they are poorly intertwined with the ideological principles of subsidiarity, individual freedom and personal responsibility for one's fate that underlie the global social world order. As a result, the divergence of traditional and modern regulatory frameworks has a great conflict potential, the actualization of which can occur at any time due to various factors and random circumstances. Considering the problems of societal evolution, T.I. Zaslavskaya revealed the fact that the transformation of most post-communist societies at the first stages is accompanied by the destruction of normative and value foundations in the field of spiritual and intellectual life and culture (2002, p. 92). As a result of transformational pressure on the spiritual sphere of society, the role of morality (as a social institution) and ethics (as a structural component of culture) in the constitution of human social existence decreases, the importance of communalist and altruistic norms preserved by social memory as regulators of the «life-world» decreases (Pavlovskaya, 2021). The dominance of utilitarianism, pragmatism and consumerism, which have become the normative basis for social integration in global society, leads to destructive changes in the constitution of value orientations and motivations of individuals, to the emergence of an atomized and maladapted person. Accordingly, there is a problem of preserving value-semantic reproduction in society on its own ethno-cultural basis, which is necessary for the constitution of alternative social ideals that can ensure the integration of society based on the synthesis of traditional and modernist values. For modern Belarusian society, this aspect actualizes the problem of selecting socially significant information about the past, that should be preserved by social memory, as a basis for using selected information for the urgent needs of the present and planning the future.

Conclusions

Thus, social memory is a complex socio-cultural phenomenon in terms of structure and content, which plays an ambivalent role in the societal transformations of modern Belarusian society. On the one hand, it preserves the normative and value regulations of life activity that are significant for the entire Belarusian society, which represent the general cultural norms, values and normative patterns of role behavior necessary for the constitution of the societal normative order. In the socio-cultural space of modern Belarusian society, social memory plays an important role in the formation of collective ethno-cultural identity and maintaining social integration based on shared memories, historical symbols, group assessments and memorial narratives. In the functional aspect, social memory allows for the normative regulation of individual and collective behavior, the unity of the community, its stability and integrity, but at the expense of a certain socio-cultural unification and simplification of the construction and legitimization of cultural meanings and canons. On the other hand, the crisis of man-made civilization, which directly affects modern Belarusian society, has an impact on the parameters of socio-cultural development of a transitive society, social time and social space, which meaningfully, functionally and processually transform social memory, mechanisms of accumulation and reproduction of collective memories in modern society. As a result, the formation and maintenance of the space-time continuum of social memory in the context of the crisis of a man-made civilization seeking to destroy it becomes normative problematic and resource-intensive.

References

1. Адуло Т.И., Павловская О.А. (2006). Человек в условиях социальных трансформаций: философско-антропологический анализ. – Минск: Беларуская навука. – 311 с.
2. Безопасность Беларуси в гуманитарной сфере: социокультурные и духовно-нравственные проблемы (2010). / О. А. Павловская [и др.]; под ред. О. А. Павловской; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т философии. – Минск: Беларус. навука. – 519 с.
3. Белорусское общество в контексте цивилизационно-культурного кода: социологическое измерение (2017) / И.В. Котляров [и др.]; редкол.: И.В. Котляров (гл. ред.) [и др.]. – Минск: Беларуская навука. – 392 с.
4. Верещагина А.В., Нечипуренко В.Н., Самыгин С.И. (2017). К проблеме определения социальной памяти: понятие, основные характеристики, функции и роль в формировании патриотизма // *Историческая и социально-образовательная мысль*. Том. 9. № 1. Часть 2. С. 97–107.
5. Воденко К.В. (2020). Историческая память в социально-гуманитарном дискурсе: многообразие мнений и подходов // *Вестник ЮРГТУ (НПИ)*. № 4. С. 5–13.
6. Данилова Л.С., Плотников М.В. (2017). Механизмы социального взаимодействия: монография. – Н. Новгород: изд-во НИСОЦ. – 128 с.
7. Девятко И.Ф. (2003). Социологические теории деятельности и практической рациональности. – М.: «Авантиплюс». – 336 с.
8. Динамика ценностных ориентаций молодежи в трансформирующемся обществе (2001) / Е.М. Бабосов [и др.]; под ред. акад. Е.М. Бабосова. – Минск: ИООО «Современное слово». – 160 с.
9. Заславская Т.И. (2002). Социетальная трансформация российского общества: Деятельно-структурная концепция. – М.: «Дело». – 568 с.
10. Зубанова Л.Б. (2020). Медиа-репрезентации памяти: доминирующие коды прочтения травматичных событий в интернет-пространстве // *Научный журнал «Дискурс-Пи»*. 2020. № 4 (41). С. 26–39.
11. Лапин Н.И. (2005). Антропосоциетальный подход: методологические основания, социологические измерения // *Вопросы философии*. № 2. С. 17–29.
12. Лапин Н.И. (2006). Антропосоциетальный подход // *Журнал социологии и социальной антропологии*. Том IX. № 3. С. 25–42.
13. Лапин Н.И. (2021). Российский проект цивилизационного развития» и антропосоциокультурный подход // *Проблемы цивилизационного развития*. Т. 3. № 1. С. 6–42.
14. Левко А.И. (2019). Социокультурные предпосылки инновационного развития общества: философско-методологический анализ. – Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т философии. – Минск: Беларуская навука. – 508 с.
15. Леусенко И.В. (2011). Социетальная социология: предпосылки развития и экспликация методологической позиции // *Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки*. № 6. С. 40–44.
16. Лойко О.Т. (2018). Миф – архетип – текст – литургия: бытие социальной памяти. – Томск: Дельтаплан. – 194 с.
17. Локосов В.В. (2016). Переход от общества к со-обществу: концептуальные аспекты // *Проблемы развития территории*. Вып. 5 (85). С. 18–28.
18. Локосов В.В. (2022). Социология радикальных изменений: трансформация российского общества в 1987–2020 годах. – М.: ФНИСЦ РАН. – 552 с.
19. Мусиец П.В. (2018). Актуальные дескрипции (пост)современного общества в социально-философском контексте // *Вестник Вятского государственного университета*. № 3. С. 13–20.

20. Национальная культура в контексте социокультурных трансформаций (2021). / М. И. Веренич [и др.]; науч. ред. В. А. Максимович. – Минск: Беларуская навука. – 456 с.
21. Николаи Ф.В., Вилкова Ю.В. (2021). Дигитализация памяти и «икономия» эпохи неолиберализма // *Современная научная мысль*. № 3. С. 6–10.
22. Павлов А.П. (2017). Экзистенциальная составляющая социетального порядка // *Вестник Челябинского государственного университета*. № 7 (403). С. 50–55.
23. Павловская О.А. (2014). Моральный фактор в жизни человека и общества: исторические уроки и современные проблемы. – Минск: Беларус. навука, 2014. – 578 с.
24. Павловская О.А. (2021). Мораль в транзитивном обществе: социально-философский подход. – Минск: Беларуская навука. – 308 с.
25. Парсонс Т. (1993). Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения // *THESIS*. Вып. 2. С. 94–122.
26. Парсонс Т. (1998). Система современных обществ / Пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева. Под ред. М.С. Ковалевой. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
27. Резник Ю.М. (2003). Введение в социальную теорию: Социальная системология. – М.: Наука, 2003. – 525 с.
28. Саймонс Г.Д., Мухин М.Ю., Олешко В.Ф., Сумская А.С. (2019). Цифровизация коммуникативно-культурной памяти и проблемы ее межпоколенческой трансляции: методика междисциплинарного исследования // *Коммуникативные исследования*. Т. 6. № 4. С. 906–939.
29. Социокультурные практики населения Беларуси в условиях цифровой трансформации (2022) / Д.К. Безнюк [и др.]; науч. ред. Д.К. Безнюк; – Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т социологии. – Минск: Беларуская навука. – 195 с.
30. Сыров В.Н. (2021). К вопросу об особенностях формирования распространения и трансляции памяти в сетевом пространстве // *Вестник Томского государственного университета*. № 462. С. 87–95.
31. Тихонова С.В., Фролова С.М. (2020). Историческая память и медиальный поворот: цифровизация прошлого // *Вестник Поволжского института управления*. Том 20. № 4. С. 78–85.
32. Цветкова И.В., Евченко О.С. (2023). Динамическая структура коллективной памяти с позиций методологии социального конструктивизма // *Вестник Вятского государственного университета*. № 1 (147). С. 20–28.
33. Штомпка П. (2005). Социология. Анализ современного общества: Пер. с польск. С.М. Червонной. – М.: Логос. – 664 с.
34. Штомпка П. (2012). Доверие – основа общества. Пер. с пол. Н.В. Морозовой. – М.: Логос. – 440 с.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№3/2024, 71-84

ИСТОРИЯ

УДК: 929.53:353

DOI: [10.52754/16948610_2024_3_7](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_7)

**ОРУСИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН ТУШУНДА ЧҮЙДӨГҮ СОЛТО УРУУСУНУН
БОЛУШТУКТАРГА БӨЛҮНҮШҮ (1868-1891-ЖЖ.)**

ВОЛОСТИ, СОЗДАННЫЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ НА ТЕРРИТОРИИ ПЛЕМЕНИ
СОЛТО В ЧУЙСКОЙ ДОЛИНЕ (1868-1891)

VOLOSTS CREATED BY THE RUSSIAN EMPIRE ON THE TERRITORY OF THE SOLTO
TRIBE IN THE CHUI VALLEY (1868-1891)

Молдожунусов Кыргыйбек

Молдожунусов Кыргыйбек

Moldojunusov Kyrgyibek

илимий кызматкер, КРдин УИАнын Б.Жамгырчинов атындагы Тарых, археология жана этнология
институту

научный сотрудник, ИИАЭ им. Б.Джамгерчинова НАН КР

*Researcher, the Institute of History, Archeology and Ethnology of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz
Republic*

mkirgyibek@gmail.com

ORCID: 0009-0008-3625-9029

ОРУСИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН ТУШУНДА ЧҮЙДӨГҮ СОЛТО УРУУСУНУН БОЛУШТУКТАРГА БӨЛҮНҮШҮ (1868-1891-ЖЖ.)

Аннотация

Бул макалада чүйлүк кыргыздардын Орусия империясынын тушундагы саясий тарыхы, тагыраак айтканда, өрөөндөгү административдик өзгөрүүлөр, 1868-1892-жылдар аралыгында түзүлгөн болуштуктар жана айрым болуштардын санжырасы изилденди. Жетисуу (Семиречье) облусунун Токмок уездинин аймагында жаткан Чүй өрөөнүндө түзүлгөн болуштуктарды изилдөөдө ошол жылдары чыккан басылмалар тарыхый булак катары пайдаланылды. Ошондой эле, болуштардын кимиси кайсы уруудан болгондугун жана кайсы урук-топторду өзүнчө болуштукка бөлүп алгандыгын аныктап, тактоодо санжыралык-генеалогиялык маалыматтар менен тарыхый булактар салыштырылды. Чүй өрөөнүнүн батыш жана ортоңку бөлүгүн ээлеп турган солто уруусу 1868-жылдагы реформадан кийин төрт болуштукка, 70-жылдары 7 болуштукка ажыратылгандыгы аныкталды. Ар бир болуштуктагы 3 жылдык мөөнөткө шайланган болуштардын санжырасын кароонун натыйжасында алардын ар бири ак сөөк тукумдан болгондугу, демек, мурунку уруулук түзүлүш өзгөрүлбөй, сактала бергендиги маалым болду.

Ачкыч сөздөр: Жетисуу облусу, Чүй өрөөнү, болуштук, болуш, санжыра, Токмок уезди, административдик саясат, XIX кылым, солто уруусу.

ВОЛОСТИ, СОЗДАННЫЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ НА ТЕРРИТОРИИ ПЛЕМЕНИ СОЛТО В ЧУЙСКОЙ ДОЛИНЕ (1868-1891)

Аннотация

В статье рассматривается политическая история чуйских кыргызов Семиреченской области в период Российской империи. Исследуются административные изменения в Чуйской долине и волости, возникшие в 1868-1891 годах в Токмакском уезде, а также генеалогия некоторых волостных управителей. Для исследования волостей Чуйской долины Токмакского уезда использовались периодические издания того времени как исторический источник. Также, чтобы определить, к какому роду принадлежали волостные управители и какие роды они выделяли для того, чтобы образовать новые волости, сравнивались генеалогические сведения с историческими. Автор определяет, что племя солто, жившее на западной и центральной части Чуйской долины, после административной реформы 1867-1868 гг. разделили на 4 волости, а в 70-х годах – на 7 волостей. В результате рассмотрения генеалогий волостных управителей, которые избирались каждые 3 года, было выявлено, что все они принадлежали к классу манапов, то есть аристократическому роду. Это подтверждает то, что и после административной реформы родо-племенная структура кыргызов сохранилась и поэтому избирались как волостные управители потомки тех же прежних вождей.

Ключевые слова: Семиреченская область, Чуйская долина, волости, волостные управители, генеалогия, Токмакский уезд, административная политика, XIX век, племя солто.

VOLOSTS CREATED BY THE RUSSIAN EMPIRE ON THE TERRITORY OF THE SOLTO TRIBE IN THE CHUI VALLEY (1868-1891)

Abstract

The article examines the political history of the Kyrgyz in Chui Valley of the Semirechensk region during the period of the Russian Empire. The administrative changes in the Chui Valley and the volosts that arose in 1868-1891 in the Tokmok district, as well as the genealogy of some volost administrators, are explored. To study the volosts of the Tokmok district, periodicals of that time were used as a historical source. Also, in order to determine which clan the volost governors belonged to and which clans they singled out in order to form new volosts, genealogical information was compared with historical information. The author determines that the Solto tribe, who lived in the western and central parts of the Chui Valley, after the reform of 1867-1868 divided into 4 volosts. As a result of examining the genealogies of volost governors, who were elected every 3 years, it was revealed that they all belonged to the manap class, that is, an aristocratic family. This confirms that even after the administrative reform, the clan-tribal structure of the Kyrgyz was preserved and descendants of the same former leaders were elected as volost governors.

Keywords: Semirechensk region, Chui Valley, Volost, Volost governors, Genealogy, Tokmok district, Administrative policy, 19th century, Solto tribe.

Кириш сөз

Орусия империясынын тушундагы болуштуктардын ар биринин түзүлүү себебин, өнүгүү тарыхын, жайгашкан жерин, аймактык чегинин өзгөрүүсүн, айрым болуштуктардын жоюлушун жана башка административдик өзгөрүүлөрдү изилдөө маселеси кыргыз тарых илиминдеги негизги көйгөйлөрдөн болуп саналат. Анын үстүнө, ошол болуштуктарды башкарган болуштардын жана айыл бийлеринин аты-жөнү, өмүр баяны, санжырасынын да изилденип такталуусу кыргыз коомчулугун абдан кызыктырган маанилүү темаларга кирет. Болуштуктардын изилденүүсү айрым жер-суу аталыштарынын тарыхый маанисин ачууда, айрым чегара маселелерин тактоодо жана айрым тарыхый инсандардын бейнесин ачууда да өзгөчө роль ойномокчу. Ошондуктан, Түркстан генерал-губернаторлугуна кирген Жетисуу облусунун 1867-1891-жылдар аралыгындагы административдик тарыхы, анын ичинен Токмок дубанынын аймагында жайгашкан Чүй өрөөнүндөгү болуштуктар боюнча изилдөөлөрдүн тарыхый-илимий дагы, коомдук-саясий дагы мааниси зор десек болот. Чүй өрөөнүндө XIX кылымдын 70-80-жылдарында түзүлгөн болуштуктарды изилдөө иши өз максатына жетүүсү үчүн тиешелүү тарыхый булактарды таап, талдоо жана системалуу баяндоо милдети алдыга коюлмакчы.

Материалдар, методдор жана адабияттар боюнча обзор

Чүй өрөөнүндө түзүлгөн болуштуктар бул *изилдөөнүн предмети* болгондуктан, изилдөөдө тарыхый булак катары ошол доордо чыккан басылмалар жана доорду күбөлөндүргөн архивдик документтер өзгөчө ролду ойнойт. Бул изилдөөдө XIX кылымдын 70-жылдарында жазылган статистикалык комитеттин берген маалыматтары, Верный шаарынан чыгып турган «Публикации по Семиреченской области» гезитинин 1871-1883-жылдардагы сандары, «Семиреченские областные ведомости» гезитинин 1884-1892-жылдары чыккан сандары булак катары негизги материалдардын ордун толуктамакчы. Ошондой эле, болуш (болуштук башкарма) кызматында турган тарыхый инсандардын генеалогиясын тактоодо XX кылымдын башында жана андан кийин жазылган кыргыз санжырачыларынын эмгектерине кайрылабыз.

Кыргыз уруулары Орусия империясына каратылгандан кийин деле уруулук түзүлүш өзгөрбөстөн, мурунку уруубашчылардын урпактары гана кайрадан болуш болуп шайлана беришкен деп болжолдоодобуз. Ал үчүн болуштук башкармалардын ысымдарын кыргыз урууларынын санжыраларынан издеп, генеалогиясын салыштырып көрүү зарыл. Ошондуктан, тарыхый маалыматтарды талдоодо *салыштырма-тарыхый методу* кеңири колдонулду. Орусия империясынын 1867-1868-жылдардагы административдик реформасынан кийинки өзгөрүүлөр, Жетисуу облусунун административдик тарыхы боюнча изилдөөлөр казакстандык тарыхчылар тарабынан алгылыктуу изилденип келе жатат. Ал эми Кыргызстанда буга чейин болуштуктар жана болуштар боюнча учкай изилдөөлөр Д.Сапаралиев, Б.Борубашев, Н.Кубанычбек уулу, А.Тагайбекова жана башкалардын макалаларында гана камтылган (Сапаралиев, 2004; Борубашев, 2008; Кубанычбек уулу, 2023; Тагайбекова, 2013). Бирок, кайсы бир уезддеги же анын ичиндеги кайсы бир аймакта түзүлгөн болуштуктардын өзгөрүү тарыхын тереңдетип изилдөө иши баштала элек.

Изилдөөнүн жыйынтыктары

Орто Азиядагы кыргыздар XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдын башында Орусия империясынын карамагында болгондугу маалым. Кыргызстандын түндүгүндөгү уруулар XIX кылымдын 60-жылдарында каратылып, 1865-жылы бул аймак Оренбург генерал-губернаторлугунун жаңы уюшулган Түркстан облусуна киргизилген жана аны аскер губернатору М.Г.Черняев башкара баштаган (Джамгерчинов, 1966: 261-262). Ошол жылдын февралындагы съездде кыргыздар менен казактардагы чоң уруулардын ага-манаптары дайындалган. Ошондо орустар тарабынан дайындалган В.Мединский менен кеңешип турууга милдеттүү болуп, Чүй өрөөнүнүн батыш жана ортоңку бөлүгүн ээлеп турган солто уруусунун башына *Байтик Канай уулу*, Чүй өрөөнүнүн чыгыш бөлүгүндөгү Кемин аймагында жашаган сарыбагыш уруусунун тынай уругун башкарууга *Жантай Карабек уулу* калтырылып, ал эми Ысык-Көл аймагын ээлеген бугу уруусуна *Зарыпбек Сасыке уулу* ага-манап болуп дайындалган (Сапаралиев, 2004, 9-15-б). Демек, Орусия империясынын кыргыз жерлериндеги алгачкы административдик саясаты жумшак болуп, чоң уруулардын бийлерин гана «ага-манап» деп таанып, аларды ордунда калтырышкан жана уруулук түзүлүштү өзгөртүшкөн эмес.

Бирок, андай көрүнүш көпкө узаган жок, себеби 1867-жылы жаңы административдик реформа жүргүзүлүп, Түркстан облусу кеңейтилген жана *Түркстан генерал-губернаторлугу* болуп өзгөрүлгөн. Ошондо Ысык-Көл, Чүй, Нарын кыргыздары түндүгүндөгү казактар менен бирге генерал-губернаторлуктун курамындагы *Жетисуу облусуна* карап калышкан. Түркстан генерал-губернаторлугун «жарым падыша» деп тааныла турган К.П. фон Кауфман башкара баштаса, Жетисуу облусунун аскер губернатору болуп Г.А.Колпаковский дайындалгандыгы маалым (Сапаралиев, 2004, 9-15-б). Жетисуу облусу ичинен *Ысык-Көл, Токмок, Верный, Копаль* жана *Сергиополь* деген 5 уездге бөлүнсө, анын экөөсү кыргыздарга таандык болгон (Кубатова, 2022, 30-б.). Тактап айтканда, *Ысык-Көл уезди* азыркы Ысык-Көл облусуна туура келсе, ал эми Чүй менен Нарын аймагы бир *Токмок уездине* бириккен. Токмок уездине Г.С.Загряжский, Ысык-Көл уездине Томский начальник болуп, генерал-губернатор тарабынан дайындалышкан жана ошол уезд начальниктери административдик, полициялык бийликке ээ болушкан. Уезд начальнигинин улуу жана кичи эки жардамчысы болсо, кичи жардамчы кызматына гана кыргыздар дайындалууга укуктуу болушкан. Бул кызмат жоюлганга чейин кыргыз саясатчыларынан Токмок уездинде *Сооронбай Кудаяр уулу, Байтик Канай уулу*, ал эми Ысык-Көл уездинде *Токсоба Олжобай уулу, Чыныбай Тилекмат уулу* (1871-77) уезд начальнигинин кичи жардамчылыгын, башкача айтканда, кыргыздар үчүн эң жогорку кызмат ордун аркалашкан (Сапаралиев, 2004, 9-15-б).

1869-жылдагы статистикалык каттоого негизделген маалыматка караганда, Жетисуу облусунун Токмок уездинде ошол кезде кыргыздардын *Багыш, Талкан, Солто, Бөлөкбай, Тынай, Темирболот, Сарыбагыш, Эсенгул, Борукчу, Курманкожо, Кулжыгач, Саяк, Нарын, Кетмен-Төбө* деген 14 болуштугу жана казактардын *Дуулат, Чүй, Секим, Жалангуз, Ыргайты* деген 5 болуштугу кирип турган (Ежегодник... 1872: 167-175). Булакка көрсөтүлгөндөй, азыркы Чүй облусунун аймагында кыргыздардын *Багыш, Талкан, Солто, Бөлөкбай, Сарыбагыш* жана *Тынай болуштугу* жайгашып турган. Демек, жаңы административдик реформага ылайык, 1868-жылы Чүй өрөөнүндөгү кыргыздар 6 болуштукка бөлүнгөн. Алардын ичинен солто уруусунун ордунда түзүлгөн Багыш болуштугунда 1637 түтүн, Талкан болуштугунда 1806, Солто болуштугунда 2031, ал эми Бөлөкпай болуштугунда 1153 түтүн

тургандыгы катталган (Ежегодник... 1872: 168-169). Болуштуктарды башкарууга шайланган адамдардын генеалогиясын санжырадан карап, кайсы болуштукта кайсы клан үстөмдүк кылганын байкоого болот. Болуштук система мурунку уруулук түзүлүштү түп тамырынан өзгөртө алган эмес, башкача айтканда мурунку бийлер эми шайлоо аркылуу ордунда кала бере турган болгон. Биздин байкообузга караганда, Чүй өрөөнүндө алгачкы түзүлгөн алты болуштуктун төртөө: Багыш, Талкан, Солто жана Бөлөкбай болуштугу солтолордон, ал эми экөө: Сарыбагыш жана Тынай болуштугу сарыбагыштардын тынай уругунан турган.

Солто уруусунун болуштуктарга бөлүнүшү

Жалпы солтолордун мурунку бийи, кийинки ага-манабы болгон Байтык Канай уулу реформадан кийин 70-жылдары уезд начальнигинин кичи жардаамчысы болуп иштеген, бирок болуш болууга, мындайча айтканда өз ордун төмөндөтүүгө умутулган эмес (Публикации... 1875: 13). Санжырада Байтиктин атасы Канай баатыр, анын атасы Түлөберди элчи, анын атасы Жамансарт бий, анын атасы Кошой бий, анын атасы Талкан бий, анын атасы Чаа бий деп айтылат (Бала Айылчы... 1994: 194). Солто уруусунда XVII кылымдан бери Чаа бийдин тукуму жетектөөчү аксөөк урук болуп келгендиги белгилүү. Чаанын эки уулунун урпактары урууну эки бөлүп башкаргандыктан, негизинен солтолор өз ичинен талкандар жана бөлөкбайлар деп бөлүнүшкөн, бирок өздөрүн бир чоң уруубуз деп эсептешкен. 1866-жылга карата солто уруусунун талкан уругу 5010 түтүндөн, бөлөкбай уругу 2500 түтүндөн турган¹. Бирок, колониалдык саясат талкан уругунун да, бөлөкбай уругунун да ичинен атаандашкан топторду таап, бир урууну төрткө бөлүүгө жетишкен сыяктанат. Ошондуктан, жаңы түзүлгөн болуштуктар да уруунун ички түзүлүшүнө жана атаандашкан бийлердин кызыкчылыгына жараша уюштурулган десек болот. Архивдик материалдарга караганда, 1866-жылы солто уруусунда үчбагыш уругу талкан уругунан өзүнчө да каралган жана алар 900 түтүндөн турган. Талкан уругунун калган бөлүгү «чомбагыш» деп да аталып, өз ичинен 5 ке бөлүнгөн: канай, эшкожо, чыны, орто-кошой жана азамат тобу². Күнтуу уругу «Азаматтын тобу» катары эске алынса керек. Алгачкы болуштуктар уюштурулганда *үчбагыштар* Багыш болуштугуна бөлүнүп, аларга *чыны-карбоз* урукчасынын бир бөлүгү кошулган. Талкан уругунун *чыны-карбоз* тобунун башка бөлүгү, *күнтуу* жана *эшкожо* урукчалары Талкан болуштугуна кирген (Ежегодник... 1872: 167-169). 1866-жылы бөлөкбай уругу 4 топко бөлүнгөндүгү маалым: тата, чылпак, суумурун жана байсейит³. Кийин Солто болуштугунун курамын солто уруусунун талкан жана бөлөкбай уруктарынын бириккен урукчалары: *канай*, *бүтөш* жана *чылпак* топтору түзгөн. Ал эми Бөлөкбай болуштугунда бөлөкбай уругунун *байсейит* урукчасы жана *суумурун* урукчасы жашаган (Ежегодник... 1872: 167-169).

Экинчи 3 жылдык мөөнөттө (1871-1874-жылдары) да солто уруусунун 4 болуштугу болгондугун, бирок Солто болуштугунун ордуна Аламүдүн болуштугу пайда болгонун көрөбүз. Бул Солто болуштугунун аталышынын «Аламедин» деп өзгөрүлгөндүгүн түшүндүрбөйт. Себеби, Солто болуштугундагы талкан уругунан канайлар менен бирге болгон бөлөкбайлардын бүтөштөр тобу 1871-жылы өзүнчө Аламүдүн болуштугуна бөлүнүп кетишкен. Ал эми Байтык Канаев таандык болгон канайлар тобу 1871-жылы Талкан

¹ Архивные и литературные выписки В.М.Плоских по истории Киргизии XVIII-XIX вв.

² Архивные и литературные выписки В.М.Плоских по истории Киргизии XVIII-XIX вв.

³ Архивные и литературные выписки В.М.Плоских по истории Киргизии XVIII-XIX вв.

болуштугуна өтүшкөнбү же өздөрүнүн кийинки Аларча болуштугу ошол жылы эле түзүлгөнбү белгисиз. Белгилүү болгону, солто уруусунун талкан уругу 1871-жылы Багыш жана Талкан болуштугуна, ал эми бөлөкбай уругу Аламүдүн жана Бөлөкбай болуштугуна бөлүнүп жашаган.

Төмөндө ар бир болуштуктагы 3 жылдык мөөнөткө шайланган болуштардын санжырасын карап көрөлү:

1. Алгачкы түзүлгөндө Багыш болуштугун үчбагыш жана чыны-карбоз топтору түзүп турган. 1871-жылы Багыш болуштугун башкарууга Айылчы Таштамбеков, ал эми ага кандидат болуп, Ыбрайым Баймендин шайланган (Публикации... 1871: 68). Санжырада *Таштамбек уулу Айылчы* болуш талкан уругунун ичинде Момокон баатырдын урпактарынын арасында кезигет. Санжыра боюнча, XVIII кылымдын биринчи жарымында солто уруусун башкарган Кошой бийдин Жамансарт, Момокон, Баймырза, Мамбет, Куртка, Теңиз, Зарыл, Кочкорбай деген уулдары болгон (Бала Айылчынын... 1994: 71). Ошондон бери Жамансарттын урпактары солто уруусун башкарып келген. Бирок, момокон уулдары талкан уругунун ичинде жамансарт уулдары менен атаандашкан топ болгондугун, ошондуктан, реформадан кийин алар өздөрүнчө Багыш болуштугуна бөлүнүшкөндүгүн көрүп турабыз. Ошол мезгилде Чүйдө Айылчы аттуу эки атактуу адам болгондуктан, Таштамбек уулу Айылчыны эл «Чоң Айылчы» деп аташкан (Сыдыков 1990: 83). Кийинки мөөнөттө да, 1874-жылы болуш катары дагы бир жолу Айылчы Таштамбеков болуш катары шайланып, ал эми кандидат болуп Сатыбалды Туратов дайындалган (Публикации... 1874: 68). Бирок, бул убакта Багыш болуштугу экиге ажырап, андан Карабалта болуштугу бөлүнүп чыккан. Бул жердеги маалыматтардын чаташуусун жоюу максатында 1892-жылга чейинки тарыхта Багыш болуштугунан экөө болгондугун белгилей кетүү керек. Тактап айтканда, 1-Багыш болуштугу момокон уулдарынын аракети менен талкан уругунан бөлүнүп, 1868-1874-жылдары өзүнчө турган болуштук болсо, 1874-жылы андан Карабалта болуштугу бөлүнүп чыккандан кийинки калган болуштукту «2-Багыш болуштугу» деп атасак болот. Айылчы болуш 2-Багыш болуштугуна 1877-жылы дагы болуш болуп тандалган (Публикации... 1877: 23). 1880-жылы гана анын ордуна Курманалы Ажин деген адам шайланып келип, кийин Чоң Айылчы саясаттан четтеген (Публикации... 1880: 73-74).

2. Талкан болуштугун биринчи мөөнөттө чыны-карбоздордун бир бөлүгү, күнтуу жана эшкожо урукчалары түзүп тургандыгы маалым. Токмок уездинин начальниги болуп иштеп кеткен Г.Загряжский өз макаласында Талкан болуштугунда Дыйканбай Жангарачев, Азамат Исмаилов жана Базаркул деген адамдардын таасири күчтүү экендигин айткан (Загряжский 1871: 7). Чындап эле, экинчи мөөнөткө (1871-1874-жылдарга) болгон шайлоонун жыйынтыгында эшкожо тукумунан Дыйканбай Жангарачев, ал эми ага кандидат болуп Турду Коктуберди дайындалган (Публикации... 1871: 68). Санжыра боюнча, XVIII кылымда жашаган Жамансарт уулу Түлөберди бийдин 8 уулу болгон: Эшкожо, Канай, Чыны, Карбоз, Татыбек, Алабай, Жандөбөт жана Мандөбөт (Сыдыков 1990: 83). XIX кылымдын ортолорунда жалпы солто уруусун башкарышкан Эшкожонун уулу Жангарач бий менен Канайдын уулу Байтик экөөнүн уулдарынын ортосунда атаандаштык бар болгон. Ошондуктан, биринчи болуштуктар түзүлгөндө, алар экиге бөлүнүп, Жангарачевдер Талкан болуштугуна, ал эми Канаевдер Солто болуштугуна үстөмдүк кылышкан. Талкан болуштугу мурда 9 айылдан турса, алардын саны 1874-жылы төрткө кыскарган. Демек, жаңы пайда болгон Алабуга, Аларча жана Тогуз-Торо болуштуктары Талкан болуштугунан бөлүнүп чыккан сыяктанат. Изилдөөбүздө маалым

болгондой, 1874-жылы байтик уулдары Аларча болуштугун, чыны-карбоздор Алабуга болуштугун, ал эми күнтуу уругу Тогуз-Торо болуштугун түптөп кетишкен.

1891-жылга чейинки «Талкан» деген аталышты алып жүргөн үч болуштук жөнүндө төмөнкүлөрдүү билип коюубуз керек: 1) Талкан уругу экиге ажыраганда түзүлгөн 1868-1871-жылдардагы 1-Талкан болуштугу; 2) 1874-жылы Талкан болуштугу үчкө ажыраганда Дыйканбай Жангарачевдин башкаруусунда калган 2-Талкан болуштугу; 3) 2-Талкан болуштугу жоюлуп, Байсал Байтыковдун башкаруусундагы Аларча болуштугунун «Талкан» деп өзгөртүлүүсүнөн кийинки 3-Талкан болуштугу.

Эшкожо уулдарына калган 2-Талкан болуштугуна *Жангарач уулу Дыйканбай* кийинки 1874-жылы да болуш катары тандалып, ал эми кандидат болуп Көкүм Шооруков шайланган (Публикации... 1874: 68). 1877-жылы болуштук кызматка Илипбек Чолпонбаев деген адам шайланганын көрөбүз (Публикации... 1877: 23). Сыягы, ал Дыйканбайдын бир тууганы болгон Чолпонбайдын уулу болгон. Ал эми 1880-жылы Дыйканбай болуш кайрадан өзү шайланып келген (Публикации... 1880: 73). Бирок, 1883-жылдан кийин Дыйканбай болуш Сокулук болуштугунун бир айылын гана башкарып калгандыгын көрөбүз (Семиреченские... 1888: 303). Демек, бул убакта 2-Талкан болуштугу жоюлуп, эшкожо уулдары менен чыны-карбоз тобу биригип, алар Сокулук болуштугун түзүп кетишкен.

3. Мурунку Солто болуштугунан бөлүнүп чыккан Аламүдүн болуштугун башкарууга 1871-жылдын 8-февралында Рыспек Осмонбеков убактылуу дайындалгандыгы жөнүндө маалымат бар (Публикации... 1871: 20). Санжырачы Э.Төрөкан уулу солто уруусунун бөлөкбай уругунан Рысбек деген болуш чыккандыгын эскерет (Төрөкан уулу 1996: 62). Санжырада бөлөкбайлар өз ичинен Байсейиттин жана Бүтөштүн урпактары болуп бөлүнүшкөндүгү айтылат. Ошондуктан, бүтөш тукуму Аламүдүн болуштугуна бөлүнсө, ал эми байсейиттер Бөлөкбай болуштугунда калышкан. Осмонаалы Сыдыковдун ХХ кылымдын башында жазган санжырасы боюнча, Бүтөштүн уулу Жакып, андан Коёш, андан Осмонбек, анын уулу Ырысбек болгон (Сыдыков 1990: 82). Кийинки 1874-жылы, башкача айтканда, үчүнчү мөөнөттөгү шайлоодо болуш катары Рустамбек Мыктыбеков, кандидат болуп Ормонбек Кубатов дайындалган (Публикации... 1874: 68-69). Санжыра боюнча, Үрүстөмбектин атасы Мыктыбек, анын атасы Кубат, анын атасы Байтөкө, анын атасы Асан, ал эми Асан менен Коёш бир тууган болуп, алар Бүтөштүн Жакыбынан тарашкан. Үрүстөмбек болуштун кандидаты болгон Ормонбек менен болуштун атасы Мыктыбек бир тууган болгон (Сыдыков 1990: 82). Бөлөкбайларда Кубаттын уулдары менен неберелери үстөмдүк кылат экенин 1871-жылы эле Г.Загряжский эскерткен (Загряжский 1871: 7). Бирок, бүтөш тобунда кубат уулдары гана жалгыз үстөмдүк кылган эмес, алар менен осмонбек уулдары тең тайлашканы көрүнөт. 1877-жылы *Осмонбек уулу Ырысбек болуш* кайрадан шайланып, ал 1880-жылы да утуп кеткен (Публикации... 1877: 23; Публикации... 1880: 73). Ал эми *Мыктыбек уулу Үрүстөмбек болуш* 1886-жылы жана 1889-жылы катарынан кайрадан болуш болуп шайланган (Семиреченские... 1885: 78; Семиреченские... 1888: 208).

4. Бөлөкбай болуштугунун башкармалыгына кандидат болуп шайланган Тынай Кадыров 1871-жылы 1-майда ошол кызматы менен катар эле болуш болуп да дайындалгандыгы маалым (Публикации... 1871: 68). Кийинки мөөнөт үчүн 1874-жылы болуш катары Сулайман Корчин, кандидат болуп Көбөгөн Лепесов шайланган (Публикации... 1874: 69). Санжыра боюнча, Сулайман болуштун атасы Корчу, анын атасы Адычу, анын атасы

Кутумбет, анын атасы Байсейит, анын атасы Бөлөкбай (Каракчы) болгон (Төрөкан уулу 1996: 48-49). *Корчу уулу Сулайман болуш* андан кийин да 1774-жылы, 1877-жылы катарынан болуш болуп шайлангандыгы маалым (Публикации... 1874: 69; Публикации... 1877: 23). 1880-жылы Өтөгөн Толубаев деген адам 3 жылга болуш болгондон кийин кайра эле Сулайман болуш шайлана баштаган (Публикации... 1882: 177). Болуштук шайлоодо 1886, 1889, 1892-жылы да Сулайман Корчиндин өтүп кете бергендиги анын өз уругунда абдан таасирдүү манап болгондугунан кабар берет (Семиреченские... 1885: 78-79; Семиреченские... 1888: 245; Семиреченские... 1891: 97).

1868-жылдагы реформадан кийин Токмок дубанынын Чүй өрөөнүндөгү солто уруусу төрт болуштукка ажыраса, алты жылдан кийин алардан башка болуштуктар бөлүнүп чыга баштаган. Үчүнчү мөөнөткө туура келген 1874-1877-жылдары Чүй өрөөнүндө батыштан чыгышка карай солтолордун Карабалта, Багыш, Алабуга, Талкан, Аларча, Аламүдүн, Бөлөкбай деген 7 болуштук жайгашып турган. Бул жерде Карбалта, Алабуга жана Аларча болуштуктары жаңы пайда болгондугу көрүнүп турат.

5. Карабалта болуштугу Багыш болуштугунан бөлүнүп чыккандыгын аныктаган мисалдар бар. 1871-жылы Багыш болуштугунун 10 айылы бар болсо, 1874-жылы алар бешке кыскарып, бөлүнгөн бешөө Карабалта болуштугунун 5 айылын түзүп калган. Багыш болуштугунун 1871-жылдагы №1 айылынын бийи Назармамат Бүргин кийин 1874-жылы Карабалта болуштугунун №1 айылынын бийи болгон. Багыш болуштугунун №2 айылынын бийи Сейким Тойматовдун уулу Мамадияр Сейкимов кийин Карабалта болуштугунун №2 айылына бий болгон. Ушундай эле мисалды эки болуштуктагы Качыкин деген фамилиянын окшоштугунан да көрүүгө болот. Ошентип, Багыш болуштугунан 1874-жылы бөлүнүп чыккан Карабалта болуштугун башкарууга Малабай Рустамов, ал эми кандидат болуп Жандарал Кучкачев шайланган (Публикации... 1874: 68). Башкалардан айырмаланып, бул болуштукта бир адамдын катаал үстөмдүгү болгон эмес, шайлоого кезектешип тандалышкан сыяктуу. Мисалы, 1877-жылы Карабалта болуштугун башкарууга Сейким Тойматов шайланат (Публикации... 1877: 23). 1880-жылы Кучкач Качин болуш болсо, андан кийин 1883-жылы Дербиш Багышев болуш болуп тандалган (Публикации... 1880: 73; Публикации... 1882: 159). Алардан кийин Сабырकोжо Бийбосунов (1886-89-жж.), Сейитказы Саламатовдор (1890-92-жж.) болуш болушкан (Семиреченские... 1885: 102; Семиреченские... 1888: 308).

6. Талкан болуштугунан бөлүнүп чыккан Аларча болуштугунда Байтиктин уулдары бийлик жүргүзүшкөн. 1874-жылы жана 1877-жылы да болуш катары Байсал Байтыков, кандидат болуп Абдрахман Байтыков дайындалганы маалым (Публикации... 1874: 68; Публикации... 1877: 23). Байсал болуш 1880-жылы да кайрадан шайланып келген (Публикации... 1880: 73). Бирок, 1886-жылга келгенде Аларча болуштугу жоюлуп, анын тургундары кайрадан Талкан болуштугунун курамында эскериле баштаганын көрөбүз. Сыягы, Аларча болуштугу өз аталышын Талкан болуштугу деп өзгөртүп, ал эми мурунку Талкан болуштугу жоюлган десек болот. Анткени, мурунку Аларча болуштугун башкарган Байсал Байтыков 1886-1889-жылкы мөөнөткө карата шайлоодо Талкан болуштугуна болуш болуп, ал эми Абдрахман Байтыков кандидат болуп тандалган (Семиреченские... 1885: 78). Демек, байтик уулдары «Талкан» деген ураанды талашып, Аларча болуштугун 1886-жылы Талкан болуштугу кылып өзгөртүүгө жетишишкен. Ал эми Дыйканбай болуш өз ээлигин Алабуга болуштугуна кошуп, аны Сокулук болуштугу деп өзгөртүшкөн.

Сүрөт №1. «Публикации по Семиреченской области и Кульджинскому району» гезитинин 1874-жылдагы №18 санынын кыргыз болуштуктары жөнүндө жазылган бети.

7. 1874-жылы Талкан болуштугу чачыраганда, Байтиктин атасы Канайдын бир туугандары болгон Карбоз, Чыны жана башкалардын уулдары да өзүнчө бөлүнүп, Алабуга болуштугун уюштурууга үлгүрүшкөн. 1874-жылы Алабуга болуштугунда болуш катары Бай Карбозов, кандидат болуп Чолпонкул Тыналин шайланган (Публикации... 1874: 68). Бай Карбозов буга чейин 1871-1874-жылдары Талкан болуштугунун №4 айылынын бийи болсо, Чыны уулу Тойчубек №2 айылга бий болгон (Публикации... 1871: 68). Санжырачы Молдо Осмонаалынын айтканы боюнча, Түлөберди уулу Чынынын Тынаалы, Дооран жана Тойчубек деген 3 уулу болсо, Тынаалынын уулу Чолпонкул ажы мектеп ачкан абдан билимдүү инсан болгон (Сыдыков 1990: 84-85). *Тынаалы уулу Чолпонкул* 1877-жылы, 1880-жылы, 1883-жылы катарынан болуш болуп шайлангандыгы белгилүү (Публикации... 1877: 23; Публикации... 1880: 73; Публикации... 1883: 159). Алабуга болуштугу 1885-жылдан кийин Сокулук болуштугу болуп өзгөрүп, 1886-1888-жылдарга карата аны башкарууга Чолпонкул Тыналин шайлангандыгы маалым (Семиреченские... 1885: 94). 1889-жылдан баштап Сокулук болуштугунда Жаңгарач уулу Дыйканбай болуш бийликти колго ала баштаган (Семиреченские... 1889: 263; Семиреченские... 1891: 232).

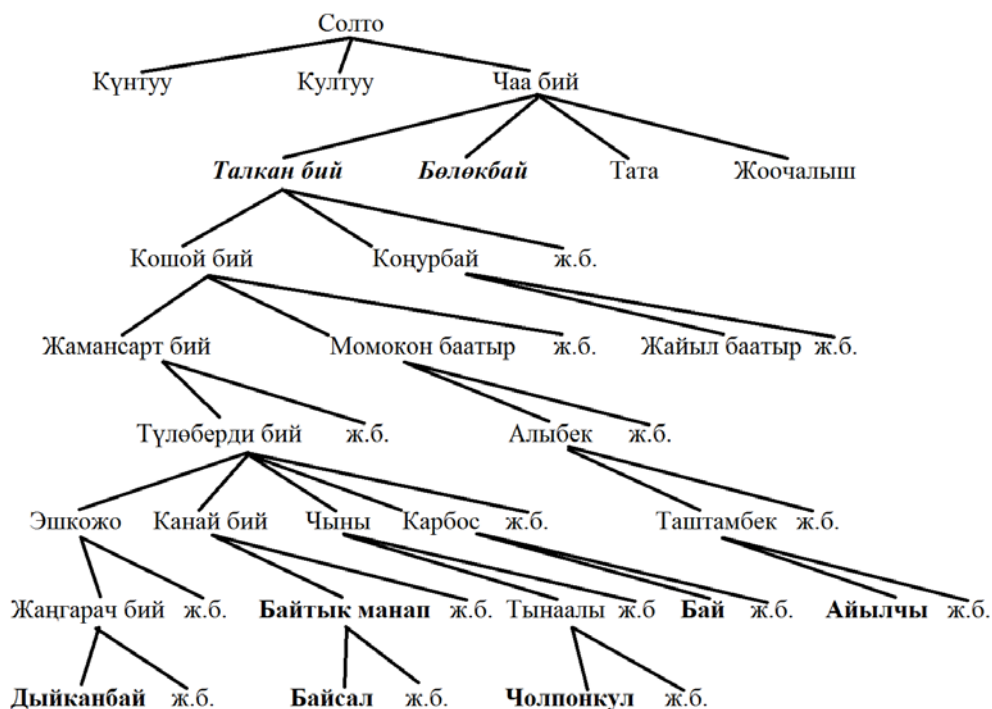

Схема №1. Солто уруусунун талкан уругунан чыккан болуштардын санжырасы.

Демек, кыргыздар Орусия империясына каратылгандан кийин Жетисуу облусуна кирген чүйлүк кыргыздар алгач 6 болуштукка бөлүнүп, кийин 9 болуштукка көбөйүп, кайра 8 ге кыскарган. Чүй өрөөнүндөгү солтолордун 6 болуштукка, тынай уругунун 2 болуштукка бөлүнүшү 1891-жылга чейин сакталып тургандыгын 1893-жылга таандык картадан да көрүүгө болот. Ошол кезде Чүй өрөөнүндө батыштан чыгышка карай *Кара-Балта*, *Багыш*, *Сокулук*, *Талкан*, *Аламедин*, *Бөлөкбай*, *Тынай жана Сарыбагыш болуштуктары* жайгашып турган (Власти... 1895). Солто уруусунун батыш четиндеги бир бөлүгү кийин Сырдарыя облусунун Олуяата үйөзүнүн курамына кирип калгандыгы маалым. Мисалы, XX кылымдын башында Олуяатага караган солто уруусунун өкүлдөрү Жайыл болуштугунда 1029 түтүндү, Талкан болуштугунда 1150 түтүндү түзүп турушкан (Материалы... 1911: 116-123, 284-291).

Чүй өрөөнүндө кыргыздар менен жанаша эле башка улуттагы келгиндер да өздөрүнчө кыштактарды негиздешип, кийин алар бара-бара болуштуктарга уюшуп жашашкан. Кыргызстандын түндүгүндө Чүй жана Ысык-Көл аймактарында Беловодское, Лебединское, Уйтал, Преображенское, Теплоключенское сыяктуу келгиндердин кыштактары 1868-жылдан баштап эле пайда боло баштаган (Очерки... 1952: 170-174). Ошол доордо жашаган кыргыз акыны Молдо Кылыч өзүнүн «Чүй баяны» деген ырында келгин орус, какол, дунган жана башкалар тарабынан Токмок шаарынын түптөлгөндүгүн эскерген (Мурас... 1990: 80-83). 1907-жылга карата Пишпек уезди боюнча келгиндердин Лебединский, Беловодский, Вознесенский жана Токмок деген 4 болуштугу болгондугу маалым (Обзор... 1908: 23-26).

Таблица №1. Солто уруусунан түзүлгөн болуштуктардын 1868-1891-жылдар аралыгындагы өзгөрүү тарыхы

ХІХ к. ортосу	1868-1870 (1-шайлоо)	1871-1873 (2-шайлоо)	1874-1879 (3-4-шайл.)	1880-1885 (5-6-шайл.)	1886-1891 (7-8-шайл.)	Башкаруучу урук же клан
Үчбагыш уругу	1-Багыш болуштугу		Карабалта болуштугу			Үчбагыш
Талкан уругу			2-Багыш болуштугу			
Талкан уругу	1-Талкан болуштугу		Алабуга болуштугу		Сокулук болуштугу	Чыны-карбоз
			2-Талкан			Эшкочо уулдары
			Тогуз-Торо			Кунтуу
	Солто болуштугу		Ала-Арча		3-Талкан	Канай уулдары
Бөлөкбай уругу	Аламүдүн болуштугу					Бүтөш
	Бөлөкбай болуштугу					Байсейит

Талкуу

Орусия империясынын тушундагы административдик саясатты изилдөөдө болуштуктардын өзгөрүлмөлүү болгондугун, башында аз санда болгон болуштуктар барган сайын майдаланып бөлүнүп, санынын көбөйүп отургандыгын байкоого болот. Дегеле, болуштук система Орусия империясы тарабынан башынан эле жергиликтүү манаптардын бийлигин алсыратуу жана урууларды майдалап бөлүп-жаруу максатында ойлонуштурулуп, ишке ашырылгандыгы маалым. Буга кыргыздардын салык төлөөдөн качып, калктын санын жашыруусу жана манаптардын болуштук бийлик үчүн атаандашуусу да шарт түзгөн (Сапаралиев 2004: 9-15). 1986-жылдагы «Түркстан крайын башкаруу жөнүндөгү токтомго» ылайык, генерал-губернаторго облустук башкармалыкты башкарган аскер губернатору баш ийип, андан төмөнкү тепкичте үйөз начальниги туруп, ага болуштар баш ийишкен (Джамгерчинов 1959: 249). Ал кездеги уезддер азыркы биздин облустарга туура келгендигин эске алсак, кыргыздар азыркы губернатор даражасына да көтөрүлө алышкан эмес. Бирок, андан төмөнкү кызмат орундары бүт кыргыздардан тандалган. Уезддер аймактык-географиялык принциптерге ылайык 1000-2000 түтүндөн турган *болуштуктарга* (волость) бөлүнгөн, ал эми болуштуктар 100-200 түтүндүү *айылдардан* турган. Айыл башчылары болушка, ал эми болуштар уезд начальнигине баш ийген. Болуштар, алардын кандидаттары жана айыл бийлери (элдик сот) 3 жылга шайлоо жолу менен тандалып, кыргыздардын өздөрүнөн дайындалышкан. Бул кызматтарга падышалыктын колониалдык саясатына каршы болбогон 25 жаштан жогорку эркек адамдар дайындалууга укуктуу болушкан. Карапайым калк шайлоого добуш жеткире турган он башы, элүү башы деген өкүлдөрү аркылуу гана катышышкан. Бирок, иш жүзүндө эл уруу-урууга, урук-урукка бөлүнүп, кимдин тууган-туушканы атаандашыныкынан көбүрөөк жана күчтүрөөк болсо, ошол кызмат алган (Сапаралиев 2004: 9-15).

1886-жылдан 1891-жылга чейин Жетисуу облусунун аскер губернатору шайлоо өткөрбөстөн, болуштарды жана айыл бийлерин өз тандоосу менен дайындоого укуктуу болгон (Сапаралиев 2004: 9-15). Бул мезгилде кээ бир болуштар мөөнөтүнөн мурда кызматтан бошотулуп, алмаштырылгандыгын байкоого болот. Мисалы, 1887-жылы Бөлөкбай болуштугунда Корчу уулу Сулаймандын ордуна Өтөгөн уулу Кондубай, Багыш болуштугунда Кален уулу Кураманын ордуна Андаш уулу Молдокан, Талкан болуштугунда Байтык уулу Байсалдын ордуна бир тууганы Абдрахман, Тынай болуштугунда Кудаяр уулу Сооромбайдын ордуна анын уулу Дүр Сооромбаев дайындалган. Көрүнүп тургандай, кыргыз уруулары майда болуштуктарга бөлүнгөндөн кийин, ар бир болуштуктагы бийликти укумдан тукумга мурастай турган кландар пайда болгон. 1891-жылы Токмок уезди *Пишпек уезди* болуп өзгөрүп, анын борбору Токмоктон Пишпек шаарына көчкөндүгү маалым (Кубатова 2022: 30-31). Андан кийин да болуштуктардын майдаланып, көбөйүүсү жана болуштуктарда ак сөөк манаптардын бийлигинин сакталуусу улана берген. Мисалы, 1915-1916-жылдары Чүй өрөөнүндөгү эле кыргыздарга таандык болуштуктардын саны жыйырмананын тегерегинде болгон (Сельско-хозяйственный... 1916: 10-11).

Ага карабастан, расмий мамлекеттик кызматта орду болбосо да, кыргыздардын ичинде болуштан да таасирлүү манаптар болгон. Кыргыздарда манаптардын таасири күчтүү болгондугу жөнүндө Г.Загряжский минтип белгилейт: *«анча-мынча учурду гана эске албаганда, онбашыдан болушка чейинки бардык кызматтарга адамдар шайланбай эле, дайындалышат, бирок орус администрациясы тарабынан эмес, уруу башчылары тарабынан»*. Ал мисал катары Кетмен-Төбөдө Рыскулбек Нарботин, Борукчу болуштугунда Шамен Куттуксейитов, Темирболот болуштугунда Төрөгелди баатырдын небереси Бектен дегендер болуштардан да таасирлүү болушкандыгын, болуштук кызматка алардын жигиттери отуруп жаткандыгын айткан (Загряжский 1871: 7). Мындай абал XX кылымдын башына чейин сакталып келгендигин билебиз. Мисалы, манап Шабдан Жантаев болуштук бийликке тиешеси болбосо да, расмий эмес уруу башчы катары кадырлуу болуп келгендиктен, анын уулу Мөкүш 1916-жылдагы көтөрүлүштө чүйлүк кыргыздар тарабынан хан шайланган (Солтоноев 1993).

Корутунду

XIX кылымдын 60-жылдары Орусия империясына каратылган Чүй өрөөнүндөгү солто уруусунун башындагы Байтык Канаев жана тынай уругун башкарган Жантай Карабеков өз ордуларында калтырылып, аларга ага-манап деген титул берилген. Бирок, 1867-1868-жылдардагы административдик реформадан кийин Жетисуу облусуна болуштук система киргизилип, Токмок уездиндеги солто уруусу 4 болуштукка, ал эми тынай уругу 2 болуштукка бөлүнгөн. Болуштуктарды башкаруучулар үчүн ар дайым 3 жылдык мөөнөткө шайлоолор өткөрүлүп турса да, мурунку манаптар жана алардын туугандары менен уулдары гана шайлоодо жеңүүчү болуп, болуш болуп дайындалып турушкан.

Жаңы болуштуктардын түзүлүүсүнө биринчи иретте урук ичиндеги атаандашкан кландардын бийлик талашуулары жана аны ийгиликтүү пайдаланган колониялдык саясат себеп болгон. Ошол себептен солто уруусунун талкан уругу эки болуштукка бөлүнүп, Багыш болуштугунда момокон тукуму, ал эми Талкан болуштугунда жамансарт тукуму үстөмдүк кылган. Кийин булардын ар бири экиге, үчкө ажырап кете бергендигин көрөбүз. Солто уруусунун бөлөкбай уругу да экиге ажыратылып, Солто (Аламүдүн) жана Бөлөкбай

болуштуктары уюштурулган. Булардын бардыгы солтолордун мурунку лидери болгон Байтык Канаевдин таасирин азайтып, солтолордун биригүүсүнө жолтоолук кылган. Натыйжада, 80-жылдарга карата солто уруусу 6 болуштукка, тынай уругу 2 болуштукка ажырап, Чүй өрөөнүндө ушундай 8 болуштук пайда болгон: Карабалта, 2-Багыш, Сокулук, 3-Талкан, Аламүдүн, Бөлөкбай, Тынай жана Сарыбагыш болуштугу.

Адабияттардын тизмеси

1. Бала Айылчы санжырасы. Жусупов К. ж.б. (ред.). 1994. Кыргыз санжырасы. Бишкек: Ала-Тоо. 287 б.
2. Борубашов Б.И. 2008. «Кыргызстан в системе государственного устройства и управления Российского государства». Вестник КРСУ. Том 8. № 2. Бишкек: КРСУ. Стр. 109-116.
3. Волости и населенные места 1893 года. 1895. Семиреченская область. Выпуск 7. Санкт-Петербург.
4. Джамгерчинов Б. 1959. *Присоединение Киргизии к России*. Москва: Издательство социально-экономической литературы. 435.
5. Джамгерчинов Б. 1966. *Очерки политической истории Киргизии XIX века*. Фрунзе: Кыргызстан. 429.
6. Загряжский Г. 1871. «Заметки о народном самоуправлении у кара-киргиз». Туркестанские ведомости. №2. Ташкент.
7. Кубанычбек у. Н. 2023. «Болуштук жана болуштук башкаруу: XIX к. аягы – XX к. башы (Кыргызстандын түштүк аймактарынын материалдарынын негизинде)». Вестник ОшГУ. №4. Ош: ОшМУ. 47-60-б. DOI: 10.52754/16948610_2023_4_6. EDN: ИНКQAV.
8. Кубатова А.Э. Бикбулатова А.Р. (ред.). 2022. *Татарское просветительство и реформаторское движение в Кыргызстане (конец XIX – начало XX века)*. Казань: АН РТ. 203.
9. Материалы по киргизскому землепользованию. 1911. Сырь-Дарьинская область. Аулиеатинский уезд. Том 1. Ташкент: Типо-Литография В.М.Ильина.
10. Молдо Кылыч. *Чүй баяны*. Жыйнакта: Мурас. Абдылдаев М.К. (түз.). 1990. Фрунзе: Кыргызстан. 448 б.
11. Обзор Семиреченской области за 1907 год. 1908. Верный.
12. Очерки по истории Киргизской ССР. 1952. Часть 1-я. – Фрунзе.
13. Публикации по Семиреченской области и Кулджинскому району. 1874. №18. Верный.
14. Публикации по Семиреченской области и Кулджинскому району. 1875. №2. Верный.
15. Публикации по Семиреченской области. 1871. №20. Верный.
16. Публикации по Семиреченской области и Кулджинскому району. 1882. №40. Верный.
17. Публикации по Семиреченской области и Кулджинскому району. 1880. №24. Верный.
18. Сапаралиев Д. 2004. «Система управления кыргызов в составе Российской империи 1855-1917 гг.». *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. № 6 (12). Стр. 9-15.
19. Сельско-хозяйственный обзор Семиреченской области за 1915 год. 1916. Вып. 7. Верный.
20. Семиреченские областные ведомости. 1885. №21. Верный.
21. Семиреченские областные ведомости. 1885. №24. Верный.
22. Семиреченские областные ведомости. 1887. №192. Верный.

23. Семиреченские областные ведомости. 1888. №44. Верный.
24. Семиреченские областные ведомости. 1891. №22, 39. Верный.
25. Семиреченские областные ведомости. 1889. №43. Верный.
26. Маев Н.А. (ред.). 1872. *Ежегодник: Материалы для статистики Туркестанского края*. Вып.1. С-Петербург: Типография К.В.Трубникова. В сборнике: Межов В.И. (сост.) 1873. Туркестанский сборник. Том 59. Санктпетербург: Министерство путей сообщения.
27. Сыдыков О., Карасаев Х. (ред.). 1990. *Тарих кыргыз Шадмания: Кыргыз санжырасы*. Фрунзе: Кыргызстан. 112 б.
28. Сыдыков О., Кожобеков М.Ч. (ред.). 2014. *«Мухтасар тарих Кыргызиа», «Тарих кыргыз Шадмания»*. Бишкек: Турар. 318 б.
29. Солтоноев Б., Жапиев Ж. (ред.). 1993. *Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер*. Бишкек: Учкун. 224 б.
30. Тагайбекова А. 2013. *«История административно-территориального деления Кыргызстана до 1917 года»*. Наука и новые технологии. № 6. Стр. 71-74-б.
31. Төрөкан у. Э. 1996. *Кыргыздын кыскача санжырасы*. 2-китеп. Бишкек: Учкун. 224 б.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№3/2024, 85-95

ИСТОРИЯ

УДК: 930(093.2)

DOI: [10.52754/16948610_2024_3_8](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_8)

**ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ХЛОПКА В КЫРГЫЗСТАНЕ: ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫЙ
АСПЕКТ**

**КЫРГЫЗСТАНДА ПАХТА ЧАРБАСЫНЫН ӨНУГҮҮ ТАРЫХЫ: ПОСТКОЛОНИАЛДЫК
АСПЕКТ**

HISTORY OF COTTON DEVELOPMENT IN KYRGYZSTAN: POSTCOLONIAL ASPECT

Сулайманов Жоомарт Мурзаевич

Сулайманов Жоомарт Мурзаевич

Sulaimanov Zhoomart Murzaevich

к.ф.н., доцент., Ошский государственный университет

ф.и.к., доцент., Ош мамлекеттик университети

Candidate of Philosophical Sciences., Associate Professor, Osh State University

sulaimanov@mail.ru

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ХЛОПКА В КЫРГЫЗСТАНЕ: ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Аннотация

В данной статье рассматривается история хлопководства в Кыргызстане, и как он играет ключевую роль не только в экономике и жизни страны, но и в политике. Также автором рассмотрены ответы на вопрос: “Является ли хлопок гордостью или проклятием?” Так как, в определенный период, производство хлопка возносилось как грандиозное социально-экономическое преобразование, в другое время, он становится тормозом для развития общества. Поэтому хлопковую проблему активно использовали в своих политических целях многие партии Средней Азии для продвижения своих программных идей, можно назвать ДДК – Демократическое движение Кыргызстана в нашей стране, партия Эрк – Демократическая партия “Эрк” в Узбекистане и другие. Не остались в стороне от этой проблемы множество неправительственных организаций и академическое сообщество.

Ключевые слова: хлопководство, экономика Кыргызстана, “белое золото”, постколониализм, перестройка.

КЫРГЫЗСТАНДА ПАХТА ЧАРБАСЫНЫН ӨНУГҮҮ ТАРЫХЫ: ПОСТКОЛОНИАЛДЫК АСПЕКТ

Аннотация

Бул макалада Кыргызстандын пахтачылыгынын тарыхы, анын өлкөнүн экономикасында жана турмушунда гана эмес, саясатта да кандай негизги ролду ойногону каралат. Автор “Пахта сыймыкпы же элдин шорубу?” деген суроого жооп берүүгө да аракеттенет. Белгилүү бир мезгилде пахта өндүрүшү эбегейсиз зор социалдык-экономикалык кайра куруу катары көтөрүлсө, башка учурларда ал коомдун өнүгүшүнө кедергисин тийгизет деген көз караш бар. Ошондуктан, Борбор Азиядагы көптөгөн партиялар өздөрүнүн программалык идеяларын жайылтуу үчүн пахтачылык көйгөйүн өздөрүнүн саясий максаттары үчүн жигердүү пайдаланышкан, алсак, КДК – Кыргызстан Демократиялык Кыймылы, Өзбекстандагы “Эрк” демократиялык партиясы ж.б. көптөгөн бейөкмөт уюмдар жана илимий коомчулук бул көйгөйдөн тууралуу изилдешкен.

Ачык сөздөр: пахтачылык, Кыргызстандын экономикасы, “ак алтын”, постколониализм, кайра куруу.

HISTORY OF COTTON DEVELOPMENT IN KYRGYZSTAN: POSTCOLONIAL ASPECT

Abstract

This article examines the history of cotton growing in Kyrgyzstan and how it plays a key role not only in the economy and life of the country, but also in politics. The author also examines the answers to the question: “Is cotton a pride or a curse?” Since, at a certain period, cotton production was extolled as a grandiose socio-economic transformation, at another time, it becomes a brake on the development of society. Therefore, the cotton problem was actively used for their political purposes by many parties in Central Asia to promote their program ideas, one can name the DMK - Democratic Movement of Kyrgyzstan in our country, the Erk Party - Democratic Party "Erk" in Uzbekistan and others. Many non-governmental organizations and the academic community did not remain aloof from this problem.

Keywords: cotton growing, economy of Kyrgyzstan, “white gold”, postcolonialism, Perestroika.

Введение

В сознании большинства людей в Советском Союзе Центральная Азия, тогда называли Средней Азией ассоциируется с теплым климатом, плодородием, изобилием овощей и фруктов. Однако, только хлопок послужил триггером и толчком для активных политических обсуждений, манипуляций, спровоцировав активизм множества различных политических и общественных движений. Хлопковую проблему активно использовали в своих политических целях многие партии Средней Азии для продвижения своих программных идей, можно назвать ДДК – Демократическое движение Кыргызстана в нашей стране, партия Эрк – Демократическая партия «Эрк» в Узбекистане и другие. Не остались в стороне от этой проблемы множество неправительственных организаций и академическое сообщество. Как и почему одна из множества сельскохозяйственных культур, выращиваемых в Средней Азии, становится центром интересов самых разнообразных структур общества во всех странах региона?

Развитие хлопка в царский период

Хлопок долгое время был действительно одним из сельскохозяйственных культур, возделываемых местным населением в Туркестане. После прихода российской империи, когда встал вопрос о экономической целесообразности региона, власти обратили внимание на хлопок. А гражданская война в США придала стратегическую значимость для России данного вида технической культуры. Хлопок из США который закупался Россией был заблокирован новыми властями, цены на нее резко поднялись, поэтому производители в различных странах, от Австралии до Индии и Египта, резко увеличили посевные площади. Россия также была вынуждена искать пути снабжения собственной легкой промышленности сырьем.

Для примера, к концу 19 века, на долю текстильной промышленности всей России приходилось 50% всех крупных предприятий страны, 66% рабочих и свыше 90% стоимости произведенной продукции (Королева, 2017).¹ Основные предприятия легкой промышленности были сосредоточены в центральных областях России, поэтому власти не могли не учитывать интересы значительной группы населения. Не даром, именно в Иваново-Вознесенске, сегодня город Иваново, во время первой русской революции, появились первые Советы рабочих представителей, которые позже послужили прообразом советских органов власти. Эти Советы, интересны для нас, тем, что одним из организаторов и активных деятелей этих органов был М.В. Фрунзе. Российские власти, учитывая что местное население Туркестана имеет опыт выращивания хлопка, резко увеличила инвестиции, начала прокладывать железные дороги, строить хлопкоперерабатывающие и маслобойные предприятия, а также завезла американские сорта этой культуры, так как местные сорта значительно уступали по урожайности. Одним из самых крупных производителей хлопка была Ферганская область, куда входил Юг современного Кыргызстана. Высокие темпы роста производства хлопка можно проследить по увеличению количества заселяемых площадей и объема производства, а также изменения структуры производства в области. Областная

¹ Королева, А. (2017). *Исторический кластер. Основные вехи развития легкой промышленности России* <https://iz.ru/656771/anna-koroleva/istoricheskii-klaster> (дата использования: 03.05.2024).

администрация области, как и все области Туркестана регулярно, в два-три года готовила обзоры где отчитывалась о результатах своей деятельности. В этих отчетах приводились множество статистических данных по различным областям и сферах деятельности. Анализ статистики проводится по Ферганской области, так как туда входили нынешние три области Кыргызстана. Первый отчет был подготовлен в 1888 году. В сфере земледелия, основными сельскохозяйственными продуктами были рис – 2 688 208 десятин², озимая и яровая пшеница – около миллиона десятин, жугара – около полтора миллиона десятин, местный хлопок – 225 080, американский – 663 196 дес., также выращивались другие виды сельхозпродукции. Как видно, хлопок не был основным видом сельскохозяйственной деятельности в области. Тем более, хлопка всего, местного и американского сортов за год собиралось всего около 41 тыс. пудов. Тогда как риса собиралось свыше миллиона пудов, пшеницы около 250 тысяч пудов, жугары – около 6 тысяч пудов (Обзор Ферганской области за 1888 год, 1889-1916, с. 3). А вся промышленность представляла собой одну шелкомотальную фабрику на 64 человека, 14 хлопкоочистительных заводов на 262 человека, по одному винокуренному, маслобойному и кожевенному заводу общей численностью 75 человек (Обзор Ферганской за 1888, с. 10). В обзоре за 1901 годы, отчеты областной администрации приобретают более детальный характер, так по данным статистики было посеяно всего 144 444 десятин американского хлопка, собрано всего 8 616 тыс. пудов, по Ошскому уезду - посеяно 1991 дес., собрано – 83 тыс. пудов (Обзор Ферганской области за 1901 год, 1889-1916, с. 144). Местного хлопка было засеяно всего 10 834 дес., по Ошскому уезду – 332 дес., собрано 421 959 пудов, по Ошскому уезду – 9960 пудов (Обзор Ферганской за 1901, с. 145). По другим культурам произошли следующие изменения – риса посажено на 248 832 дес., жугары на 180 1991 дес., пшеницы озимой и яровой на 912 325 дес. Собрано урожая риса – 3 123 314 пудов, жугары – 4 707 991 пудов, пшеницы – 6 543 841 пудов (Обзор Ферганской за 1901, с. 143). К этому периоду в Ферганской области функционировало 93 хлопкоперерабатывающих завода. В Маргеланском уезде 29, в Кокандском 20, Наманганском и Андижанском уездах по 26 и 18 заводов, соответственно (Обзор Ферганской за 1901, с. 145). Из всего количества заводов, только 9 принадлежало русским предпринимателям, все остальные принадлежали представителям туземного населения (Обзор Ферганской за 1901, с. 153-156). Кроме хлопкоочистительных заводов, относительно крупных насчитывалось 14 заводов (Обзор Ферганской за 1901, с. 164).

В 1916 году выходит последний обзор за 1913 год. За данный год, было посеяно всего 274 371 дес. Хлопка, из них американских сортов – 262 893 дес. Местных – 11 478 дес. Собрано – 20 517 974 пудов, из них американских сортов – 19 828 640 пудов, остальное местные сорта. На Ошский уезд пришлось 9985 дес. При урожайности в 502 972 пудов (Обзор Ферганской области за 1913 год, 1889-1916, с. 29). Изменилась структура сельскохозяйственных культур, площадь посева пшениц составила 186 449 дес., площадь риса составила 56589 дес., жугара – 44889 дес., площади других культур также были сокращены (Обзор Ферганской области за 1913 год, с. 40). Надо отметить, что особенно резко в десятки раз по сравнению с началом 20 столетия сократились площади посевов жизненно важных культур – пшеницы, жугары, риса. Произошел резкий рост посевов

² Десятина — старая русская единица земельной площади. Применялось несколько разных размеров десятины, в том числе «казённая», равная 2400 квадратным сажням (109,25 «соток»; 1,0925397504 га) и использовавшаяся в России до введения метрической системы

хлопка, увеличилась ее урожайность в два с лишним раза. Такое сокращение посевных площадей зерновых культур, за счет увеличения хлопка, произошло привело к росту завозимого зерна из других регионов России. Туркестан становится зависимым от завозимого зерна, не способным обеспечить себя продуктами питания.

Количество хлопкоочистительных заводов увеличилось до 167, маслобойных стало 18, а мукомольных мельниц действовало 17. В области были открыты и функционировали заводы, относящиеся к другим отраслям промышленности, горное дело, нефтяные производства, угольный, медные рудники, соляные промыслы и другое. Промышленность стала развиваться, становиться более дифференцированной и разнообразной, была построена железная дорога, иначе выводить такие объемы хлопка невозможно. Стали выдаваться банковские кредиты под хлопковое производство, увеличилось количество безземельных людей, в связи с укрепление хлопковых хозяйств. Появилась собственная буржуазия. Таким образом, царская власть привнесла огромные изменения в общественную, социальную и экономическую жизнь региона. Модернизационные процессы приобрели масштабный характер.

Производство хлопка в Советский период

После прихода Советской власти хлопок не теряет своего значения, тем более в условиях международной изоляции, падения производства и отсутствия валюты, Средняя Азия остается единственным регионом, способным обеспечить новое правительство хлопком. Новая власть также начинает активно расширять производство хлопка в регионе, путем построения новых оросительных и осушительных каналов вводятся все новые и новые ранее засушливые, пустынные или заболоченные земли в сельскохозяйственный оборот. Начиная с 30-х годов были построены методом народных строек Большой Ферганский канал, что позволило оросить свыше 500 тысяч га новых земель. Кроме него были построены Южный Ферганский канал, Северный Ферганский канал, Каракумский канал и множество других ирригационных сооружений, что позволило значительно расширить посевные площади. В 1949 году было принято Постановление «Об очередных мерах по освоению Голодной степи». Это позволило только Узбекской ССР сдать хлопка за 1951 -1955 годы 12 миллионов 714 тысяч тонн хлопка (Эркаев и Хомидов, 2015, сс. 57-62). К 80-м годам плантации хлопка, который, как известно, является монокультурой и не терпит на той же территории никаких других полезных растений, занимали в Узбекистане до 98% общей площади всех технических культур. В среднем в республике производилось ежегодно около 4,5 млн тонн хлопка-сырца. Площадь хлопковых плантаций тогда составляла более 2 млн гектаров, а доля республики в поставках хлопка на предприятия СССР превышала 60%. В Узбекистане были построены ряд машиностроительных заводов («Ташсельмаш», «Узбексельмаш», «Таштекстильмаш», «Красный двигатель», «Подъемник» и другие), которые производили технику для сельского хозяйства, кроме того, были построены ряд химических заводов, которые производили удобрения. В социальной сфере происходят большие изменения, появляются новые города, растет городское население. Социально-экономическая статистика демонстрирует значительные достижения в различных сферах общественного развития. Узбекистан, как и другие республики Средней Азии долгое время служил витриной для других стран зарубежного Востока.

Однако, распад Советского Союза открыл дорогу для критики многих достижений, которыми гордилась страна советов. За витриной достижений скрывалась неприглядная картина, которая легла большим пятном на многие успехи и достижения. Правительство страны долгое время скрывало реальную ситуацию в регионе, которой пришлось заплатить невероятную цену за свои успехи. Эта реальность заставила по-другому посмотреть и оценить преобразования, произошедшие в Средней Азии. Высокие показатели, которые демонстрировали республики региона были достигнуты за счет тяжелой эксплуатации населения, применения детского и женского труда, катастрофической ситуаций в экологии, высокой и скрытой безработицей, высокой детской и материнской смертностью и т.д. Хлопок стал восприниматься и оцениваться не только как региональная гордость, но и проклятие для всего населения.

Как хлопок изменил отношение людей к стране?

Перестройка в стране, которая сопровождалась гласностью, открыла многие тайны и секреты, которые ранее были недоступны широким массам людей. И открывшийся шлюз информации заставил людей изменить свое отношение к хлопку. Конечно, перестройка привела к кардинальному изменению сознания людей, широкому активизму, однако, мы рассматриваем те события в контексте изучаемого нами предмета – хлопка. Свободы, которые принесла перестройка открыла дороги для многих пассионарных людей, которые стали бороться и разоблачать многие негативные явления, которые в огромном количестве накопились в стране. Одной из самых зримых таких явлений было массовое привлечение учащихся школ и вузов к выращиванию хлопка, в особенности к его сбору. Сотни тысяч студентов и школьников во всех республиках Средней Азии отвлекались от учебы и направлялись для выполнения плана по сбору хлопка (Мирзаев, Чыныкеева, 2023, с. 43). Условия проживания, питания, медицинская помощь, техника безопасности, отставание в учебе, становилось предметом критики активистов. Огромное количество публикаций, позволило узнать широким массам о таких явлениях как полное высыхание Аральского моря, четвертого по объему озера в мире. Об активном применении ядовитых и вредных для здоровья химикатов, о распространенности приписок, коррупции, о незаконном эксплуатации детского труда, превращении региона в сырьевой придаток метрополии. Открывшаяся картина стало вызывать среди широкого населения открытое возмущения, впервые люди узнали об истинном отношении центра к республикам. Люди почувствовали себя обманутыми, чем воспользовались многие политические и общественные движения и организации. Зарождение сепаратистских настроений закладывалось новой оценкой роли и места хлопка в жизни среднеазиатского общества.

Необходимость независимости от московского центра, который теперь стал выступать в роли имперца, обосновывалась через призму хлопкового производства в регионе. Белое золото, как называли раньше хлопок, показало свою реальную цену для населения региона. Оно оказалось не признаком модернизации и развития, как декларировали партийные и советские власти, а символом отсталости и традиционности. Как отмечает российский исследователь Абашин С.Н. - «Для того, чтобы обеспечить экономическую независимость СССР, советское руководство сознательно пошло на формирование хлопковой монополии в Средней Азии. При этом, в отличие, допустим, от зернового производства, хлопок нуждается

в больших затратах труда, поэтому среднеазиатское население разными способами принуждения удерживалось на селе (!). А вся среднеазиатская промышленность и городская культура создавались путем такого же принудительного переселения людей из европейской части СССР, которые, кстати, только что высвободились там из сельского хозяйства. Иными словами, государство способствовало консервации одной группы в “аграрном” секторе и быстрому перемещению другой группы из “аграрного” сектора в “промышленный” (Абашин, 2000, с. 12-17). Жители среднеазиатских республик стали осознавать, что за годы Советской власти, они оказались загнанными в сельскую местность, на малооплачиваемую, непрестижную работу, которую они вынуждены были безропотно выполнять, подчиняясь капризам и самодурству своего начальства. Данное умонастроение активно было использовано лидерами политических движений для мобилизации своего электората. А первый президент Узбекистана Каримов И.К. в своей книге «Узбекистан на пороге достижения независимости» обосновал причину кризиса в стране монополией хлопка в производстве, так это была «политика диктата и унижения народа, катастрофическое ухудшение экономической ситуации, в первую очередь из-за монокультуры хлопка» (Каримов, 2016, с. 127). Это он доказывал тем, что в результате монокультуры «нам достается 84% трудоемкости от выращивания хлопка и лишь 16% дохода от его первичной переработки. У других республик, его получающих, обратная пропорция: готовая рубашка, сотканная и сшитая, скажем, в России, приносит колоссальную прибыль. Трудоемкость — нам, деньги — другим. Вот что значит быть хлопковым цехом страны» (Каримов, 2016, с. 190). Негативное отношение к хлопку узаконивается политическими лидерами и общественными авторитетами, поэтому приобретает большую силу и воздействие.

Оценка хлопкового производства академическим сообществом

Активная критика хлопкового производства различными общественными и политическими акторами может сформировать понятие, что центральные власти Советского Союза проводили целенаправленную и преднамеренную политику по закабалению людей, проживающих в Средней Азии. Что основной целью было подчинение и эксплуатация населения. Наличие множества фактов и доказательств негативного влияния хлопка на жизнь общества, его экономику, культуру, социальную сферу трудно опровергнуть. Осуждение и негодование, которые являются обоснованным фактором для эмоциональной оценки роли хлопка в регионе не дает полной картины, не позволяет увидеть тектонические изменения, произошедшие в обществе. Любые новшества сопровождаются как негативными, так и позитивными изменениями и влияниями. Так возникновение и развитие мануфактуры в Англии привело к массовому изгнанию крестьян с земли, возникновению и освобождению свободных рабочих рук. Это в свою очередь привело к возникновению рабочего класса, которое оказалось востребованным на открываемых предприятиях. Это историческое событие вряд ли можно понять или объяснить оценочными, моральными суждениями. В основе этих событий лежали объективные процессы, которые не подчиняются человеческим, чувственным оценкам. Развитие хлопководства в Средней Азии, действительно имело целью модернизацию местного общества. Другое дело, что в силу командно-административной системы управления, которое лежало в основе советской власти, многие цели не были реализованы или приобрели другие, отличные от начальных планов формы. Кроме того, реализация планов по модернизации общества, основывалось на определенных

представлениях о жизни и быте местного населения. Поэтому, власть часто свои исправляла и совершенствовала то, что, по его мнению, было отсталым, традиционным и патриархальными. Целый ряд академических исследований, в своих названиях отражает представление властей о других народах (Кисляков, 1936). Соответственно задача властей разрушить эту патриархальность. Для этой цели подходит развитие колхозов и совхозов, при этом ориентированных на одну из самых востребованных и технически сложных культур, например, хлопка.

Вместо старых, отсталых социальных структур, они предлагают создание новых, эффективных форм организаций в форме колхозов или совхозов, построенных и организованных по современным принципам. Это проявляется во многих планах властей, по организации идеальной социальной общины. Одним из таких планов было создание современного села, описываемого Абашиным С. в далеком таджикском районе : «Колхоз задумывался не только как инструмент аккумуляции и перераспределения материальных и людских ресурсов. Это был еще и идеологический проект, механизм трансформации и личности. Колхоз виделся как новый тип сообщества, новый тип рационального (и научного) устройства, в котором социальная жизнь находится в полной гармонии с экономической. Это сообщество можно чинить и настраивать на выполнение нужных функций, его можно бесконечно совершенствовать и улучшать, результаты его деятельности можно предсказывать и планировать» (Абашин, 2015, с. 348). Так как местное население большей частью проживало в сельской местности, то именно создавая такие организации, власть модернизирует, развивает местные народы.

Кроме того, существуют подходы, которые рассматривают модернизацию, как продолжение колонизации. В статье британской исследовательницы Д. Кандиоти, предлагается рассматривать коллективизацию как сложный противоречивый процесс, когда советизация местных институтов параллельно с их колонизацией (Kandiyoti, 2000, с. 52-63). Можно согласиться с ней, что два этих процессы были совмещены и взаимодействовали, модернизация выступает как часть колонизации. Так же надо отметить, что в Советском Союзе отсутствовала частная собственность, любое производство часто определялось не экономической целесообразностью, а идеологическими целями. Хлопок был стратегическим продуктом, он давал возможность множество проблем с товарами народного потребления, в частности решал вопросы с обеспечением населения одеждой, различными домашними изделиями, форму для силовых структур, а также вопросы обороны. В условиях изоляции, это служило основой для идеологизации одной из сельскохозяйственных культур, символ независимости. Поэтому издержки производства часто перевешивали доходы от производства хлопка. Правительство для его производства не жалело ни материально-технических средства, ни финансов, ни природу, тем более людей. В США после Гражданской войны, рост издержек на рабочую силу привел к увеличению производительности труда, механизации производства, улучшению селекционной работы и т.д. В Советском Союзе в это производство вкладывались ресурсы без ограничения, без учета целесообразности. Так, например, студентам и учащимся школ разрешалось собирать и сдавать хлопок 4 сорта, хотя его сбор и переработка были убыточными. Без рыночной экономики, без частной собственности иного пути совершенствования хлопкового хозяйства не было, только штурмовщина, только аврал, огромные инвестиции. Все это привело к закономерному результату. Иного способа хозяйствования в стране не знали.

Некоторые впечатления о сборе хлопка

Во многих публикациях местных и зарубежных журналистов, лидеров неправительственных организаций с большими возмущениями описывается быт и работа сборщиков хлопка, в особенности студентов и учащихся. Действительно, не видели всего этого воочию, описываемая картина может вызвать только гнев и возмущение. Один из моих респондентов, так описывает свою жизнь в колхозе, где он со школьных времен, участвовал не только в сборке, но и различных работах.

Махмуд, 69 лет, школьник, студент, затем в системе легкой промышленности работал: «Нас еще школьниками выводили на разные работы на хлопковые поля. Прополка, чеканка, сбор. Я помню, как в 6-7 классе, нас прямо с классов вывели, мы все строим, в белых рубашках пошли на поле и участвовали в прополки. Классный руководитель шел с нами. Я с детства собирал хлопок, мог за пару часов выполнить норму. Это мне помогло, я часто помогал однокурсникам во время учебы в институте. Норма была 80 килограмм. Питались нормально, хорошие нормы, мясо, макароны, гречка, масло сливочное. На хлопке была возможность заработать, платили 3.80 за кг, те кто хорошо собирал умудрялись заработать небольшую сумму. Колхоз часто объявлял соревнование, какая бригада больше соберёт, это был стимул. Все старались больше собрать. На кону был один баран, различные угощения, мешок риса и другие ингредиенты для плова, а также денежную премию. Так что, был интерес побороться. К тому же, привлекали учетчиков и бригадиров, они также старались зависить сбор путем приписок» (ПМА).

Асанбек, 70 лет, участвовал на сборе хлопка в школьные годы, студенческие и качестве преподавателя: «нас первый раз вывезли на хлопок в 12-13 лет, мы все из горного села, нас привезли на автобусах. Ночевали на шийпанах или в домах кого-нибудь из жителей. Питались сытно, жирно, но очень однообразно. Местные жители на сборе хлопка не участвовали, когда приезжали учащиеся они исчезали, наверное выполняли другие свои дела. Наш совхоз, специализировался только на хлопке, выращивать овощи и фрукты не было возможности. Постоянно опыляли поля, все это падало на огороды и деревья. Мы завидовали жителям других колхозов, которые специализировались на овощах, у них были огороды, а мы все покупали на базаре, мы ни чем не отличались от горожан» (ПМА).

Назгуль, 65 лет, преподаватель вуза, «я из горного района, мне сбор очень плохо давался, я почти никогда не могла выполнить план. Постоянно ругали преподаватели. Грозилась отчислить. Никого за время учебы не отчисляли, хотя постоянно грозилась, стипендии лишать. Позже, когда я сама стала преподавателем, то ездила также на хлопок. В принципе, нормально жилось. Вывел студентов на поле, потом отдыхай, читай книги, если есть телевизор смотри его. В то время для женщин жизнь в полевых условиях была сложной и трудной, многих современных принадлежностей не было. Девушек в особые дни освобождали от работы на поле, они помогали поварам. Мы занятия наверстывали за счет сокращения часов, количество тем оставалось прежним, но внутри темы часы сокращались, во втором семестре занятия продлевались до конца июня» (ПМА).

Игорь, 60 лет, гражданин России, учился в Оше «я с большим удовольствием вспоминаю хлопковый период. Как начинались занятия в сентябре, мы все ждали, когда же

заберут на хлопок. Это же кайф, вот тебе девочки, вот тебе вино, вот танцы, никто за тобой не следит, родителей рядом нет. Что еще нужно школьнику. Отрывались по полной. Норму выполнял, но особо за нее не грузили, это не было в тягость. Это была взрослая жизнь. Так что, кто не был на хлопке, не видел взрослую жизнь» (ПМА).

Азамат, 57 лет, работает в госструктуре «Да, хорошо помню поездки на сбор хлопка в школьные годы. Покупали раскладушки, матрацы, вещи, паек на несколько дней. Классно было, балдели. Потом я учился в Харькове, нас вывозили на сельхоз работы, собирали яблоки и груши. Там жизнь была другая, все пастельные принадлежности к нашему приезду были готовы, было специальное здание, оборудованное, умывальники, туалеты, не то, что у нас. Питание было лучше, более разнообразное, овощи, фрукты, компоты. Да, особо никто не заставлял работать» (ПМА).

В большинстве случаев, люди вспоминали только интересные и запоминающие моменты, трудности вспоминали только если задавать наводящие вопросы. Но, для учеников и студентов, в целом это была возможность сачковать от уроков, для преподавателей, тоже возможность отдохнуть. Часы идут, зарплата идет, так что не готовясь, не утруждаясь можно получать деньги. Однако, здесь надо учесть, что помощь учащихся и бюджетных работников была бы не нужна, если бы была нормальная система оплаты. В большинстве случаев, помощь себя экономически не оправдывала. Но, это задача была партийная, стратегическая, поэтому часто помощников просто навязывали. А самое главное, это формировало иждивенчество, приписки, снижение уровня образования и т.д.

Заключение

Является ли хлопок гордостью или проклятием? Хлопок сам по себе является одним из сельскохозяйственных культур, не несет в себе какую эмоциональную нагрузку. Такое двойное отношение к хлопку, сформировано не самой сущностью этой культуры, а организацией ее производства со стороны государства, а также изменением акторов, которые формируют общественное мнение. В определенный период, производство хлопка возносилось как грандиозное социально-экономическое преобразование, в другое время, он становится тормозом для развития общества. В большей части такой спор, такое противоречивое отношение затронуло Узбекистан, который больше всех получил преференций от его возделывания и больше все пострадал от него. Кыргызстан, где хлопок также имел важное значение, однако, в силу малых объемов производства не смог так повлиять на жизнь людей. Поэтому в целом, отношение к нему большей частью нейтрально, а местами и положительное.

Литература

1. Абашин, С. (2000). «Концепции этничности и экономические стратегии в среднеазиатском обществе». Этничность и экономика. Под ред. О. Бредниковой, В. Воронкова, Е. Чикадзе. СПб: ЦНСИ, 2000.
2. Абашин, С.Н. (2015). *Советский кишлак: Между колониализмом и модернизацией*. Москва: Новое литературное обозрение.

3. Каримов, И. (2016). Узбекистан на пороге достижения независимости. Ташкент: “Узбекистан”.
4. Кисляков, Н.А. (1936). *Следы первобытного коммунизма у горных таджиков Вахиоболо*. Ленинград: АН СССР.
5. Кондауров, А.Н. (1940). *Патриархальная домашняя община и общинные дома у ягнобцев*. Москва-Ленинград: АН СССР.
6. Мирзаев, А., Чыныкеева, Г. (2023). “Отражение истории хлопководства в архивах торговых учреждений туркестанского края (на примере колониального периода)”. *Вестник Ошского государственного университета. История*, 1(2), 41-49. [http://dx.doi.org/10.52754/1694867X_2023_1\(2\)_5](http://dx.doi.org/10.52754/1694867X_2023_1(2)_5)
7. *Обзор Ферганской области за 1888 год*. Обзор Ферганской области... [по годам]. Новый Маргелан. 1889–1916 гг. Скобелев : Тип. Ферган. обл. правления.
8. *Обзор Ферганской области за 1901 год*. Обзор Ферганской области... [по годам]. Новый Маргелан. 1889–1916 гг. Скобелев : Тип. Ферган. обл. правления.
9. *Обзор Ферганской области за 1913 год*. Обзор Ферганской области... [по годам]. Новый Маргелан. 1889–1916 гг. Скобелев : Тип. Ферган. обл. правления.
10. Сухарева, О.А., Бикжанова, М.А. (1955). *Прошлое и настоящее селения Айкыран (Опыт этнографического изучения колхоза имени Сталина Чартакского района Наманганской области)*. Ташкент: АН Узбекской ССР.
11. Эркаев, Э.М. Хомидов, Д.М. (2015). «Хлопковое монокультур» в Узбекистане после второй Мировой войны и ее последствия». *Научные итоги года: достижения, проекты, гипотезы. Исторические науки*. сс. 57-62.
12. Kandiyoti, D. (2000). “Modernization without the market? The case of the «Soviet East»”. *Anthropology, Development and Modernities: Exploring Discourses, Counter-Tendencies and Violence*. A. Arce, N. Long (eds.). London and New York: Routledge, 2000. P. 52—63.

Интернет ресурсы

1. Королева, А. (2017). *Исторический кластер. Основные вехи развития легкой промышленности России* <https://iz.ru/656771/anna-koroleva/istoricheskii-klaster> (дата использования: 03.05.2024).

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№3/2024, 96-106

ИНФОРМАТИКА

УДК: 372.8

DOI: [10.52754/16948610_2024_3_9](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_9)

**ИЛЛЮСТРАЦИЯЛАНГАН ҮЙРӨТКҮЧТӨРДҮ КОЛДОНУУ ЖАНА АЛАРДЫН
ЗАМАНБАП САНАРИПТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАГЫ РОЛУ**

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИЛЛЮСТРИРОВАННЫХ САМОУЧИТЕЛЕЙ И ИХ РОЛЬ В
СОВРЕМЕННЫХ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ**

**THE USE OF ILLUSTRATED TUTORIALS AND THEIR ROLE IN MODERN DIGITAL
TECHNOLOGIES**

Аркабаев Нуркасым Кылычбекович

Аркабаев Нуркасым Кылычбекович

Arkabayev Nurkasym Kilychbekovich

ф.-м.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.ф.-м.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Physico-Mathematical Sciences, Associate Professor, Osh State University

narkabaev@oshsu.kg

ORCID: 0009-0000-1912-2225

Назарбек кызы Тансулуу

Назарбек кызы Таңсулуу

Nazarbek kyzy Tangsuluu

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

Master's student, Osh State University

nazarbekkyzytansuluu@gmail.com

ORCID: 0009-0007-8077-4709

Орозбаева Айгерим Сарыбаевна

Орозбаева Айгерим Сарыбаевна

Orozbaeva Aigerim Sarybaevna

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

Master's student, Osh State University

aigerim.orozbaeva@gmail.com

ORCID: 0009-0006-2376-243X

ИЛЛЮСТРАЦИЯЛАНГАН ҮЙРӨТКҮЧТӨРДҮ КОЛДОНУУ ЖАНА АЛАРДЫН ЗАМАНБАП САНАРИПТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАГЫ РОЛУ

Аннотация

Бул макала иллюстрацияланган үйрөткүчтөрдүн заманбап санариптик технологиялардагы ролун жана колдонулушун изилдейт. Иллюстрацияланган үйрөткүчтөрдүн тарыхый өнүгүүсү, алардын түрлөрү жана өзгөчөлүктөрү каралат. Макалада заманбап технологиялардын, анын ичинде кеңейтилген реалдуулук (AR), виртуалдык реалдуулук (VR), жасалма интеллект (AI) жана булуттук эсептөөлөрдүн иллюстрацияланган үйрөткүчтөргө тийгизген таасири талкууланат. Окуу процессин интерактивдүү жана жекелештирүү үчүн бул технологиялардын колдонулушу көрсөтүлөт. Иллюстрацияланган окутуучу программаларга коюлуучу талаптар жана алардын билим берүү мекемелериндеги артыкчылыктары сүрөттөлөт. Макала иллюстрацияланган үйрөткүчтөрдүн заманбап билим берүү системасындагы маанилүүлүгүн жана келечектеги потенциалын баса белгилейт. Ошондой эле, иллюстрацияланган үйрөткүчтөрдүн ар кандай предметтерди окутууда колдонулушу, алардын окуучулардын жетишкендиктерине тийгизген таасири жана мугалимдердин ишин жеңилдетүүдөгү ролу талданат. Изилдөө ыкмалары жана жыйынтыктары берилип, келечектеги изилдөөлөр үчүн сунуштар келтирилет.

Ачкыч сөздөр: Иллюстрацияланган үйрөткүчтөр, санариптик технологиялар, Augmented Reality, Virtual Reality, Artificial Intelligence, интерактивдүү окутуу, жекелештирилген билим берүү.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИЛЛЮСТРИРОВАННЫХ САМОУЧИТЕЛЕЙ И ИХ РОЛЬ В СОВРЕМЕННЫХ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ

THE USE OF ILLUSTRATED TUTORIALS AND THEIR ROLE IN MODERN DIGITAL TECHNOLOGIES

Аннотация

Данная статья исследует роль и применение иллюстрированных самоучителей в современных цифровых технологиях. Рассматривается историческое развитие иллюстрированных самоучителей, их виды и особенности. В статье обсуждается влияние современных технологий, включая дополненную реальность (AR), виртуальную реальность (VR), искусственный интеллект (AI) и облачные вычисления, на иллюстрированные самоучители. Демонстрируется использование этих технологий для интерактивности и персонализации учебного процесса. Описываются требования к иллюстрированным обучающим программам и их преимущества в образовательных учреждениях. Статья подчеркивает важность иллюстрированных самоучителей в современной системе образования и их потенциал в будущем. Также анализируется применение иллюстрированных самоучителей в преподавании различных предметов, их влияние на успеваемость учащихся и роль в облегчении работы учителей. Представлены методы исследования и результаты, а также даны рекомендации для будущих исследований.

Abstract

This article explores the role and application of illustrated tutorials in modern digital technologies. It examines the historical development of illustrated tutorials, their types, and characteristics. The paper discusses the impact of modern technologies, including Augmented Reality (AR), Virtual Reality (VR), Artificial Intelligence (AI), and cloud computing, on illustrated tutorials. It demonstrates the use of these technologies for interactivity and personalization of the learning process. The requirements for illustrated learning programs and their advantages in educational institutions are described. The article emphasizes the importance of illustrated tutorials in the modern education system and their potential for the future. Additionally, it analyzes the use of illustrated tutorials in teaching various subjects, their impact on student achievement, and their role in facilitating teachers' work. Research methods and results are presented, along with recommendations for future studies.

Ключевые слова: Иллюстрированные самоучители, цифровые технологии, Augmented Reality, Virtual Reality, Artificial Intelligence, интерактивное обучение, персонализированное образование.

Keywords: Illustrated tutorials, digital technologies, Augmented Reality, Virtual Reality, Artificial Intelligence, interactive learning, personalized education.

Киришүү

Бүгүнкү күндөгү окуучулар санариптик технологиялардын өнүгүү дүйнөдө өсүп чоңоюшууда жана алар күнүмдүк жашоосунда жана окуусунда гаджеттерди колдонгонду көндүмгө айлантып алышты. Статистикалык маалыматтарга караганда 6 жаштан 14 жашка чейинки балдардын 60-70% электрондук гаджеттерди жана Интернетти колдонушат. Изилдөөлөрдүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, мектепте технологияларга жетүү мүмкүнчүлүгү жок окуучулар окууга болгон кызыгуусунун төмөндөшүн башынан өткөрүшү мүмкүн (Бейшеналиева, Орозбаева, Иманкасымова, 2021; *Караңыз*: Цифровые технологии в образовании: как современные инструменты помогают учителям).

Өз кезегинде, класста технологияларды колдонуу мугалимдерге окуу процессин көбүрөөк кызыктуу кылууга жардам бере алат. Мисалы, класста онлайн-викториналарды өткөрүүдө окуучулардан классташтарынан мурда туура жоопту табуу үчүн көңүл буруу жана топтолуу талап кылынат. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, дал ушундай сабактар окуучулардын предметке болгон кызыгуусун жогорулатат.

Санариптик технологиялардын жардамы менен мугалимдер окуучулардын билим деңгээлин жана муктаждыктарын эске алуу менен жекече окутуу программаларын түзө алышат. Натыйжада, ар бир окуучунун потенциалын максималдуу түрдө ачууга мүмкүнчүлүк түзүлөт (Бодряков, 2023).

Окуу процессин адаптивдүү кылган көптөгөн "акылдуу" электрондук окуу китептери жана иллюстрацияланган үйрөткүчтөр бар. Мында ар бир окуучу учурдагы билим деңгээлине ылайык келген тапшырмалар жана темалар менен иштейт. Окуучу конкреттүү теманы өздөштүргөн сайын, санариптик окуу китептерин, иллюстрацияланган үйрөткүчтөрдү же жаңы тапшырмаларды үйрөнүү жана бышыктоо үчүн ачат, же учурдагы тема боюнча тапшырмалардын татаалдыгын жогорулатат.

Адаптивдүү окутуу өзгөчө муктаждыктары бар окуучулар менен иштөөдө да жардам берет. Эксперименталдык изилдөөлөр көрсөткөндөй, иллюстрацияланган үйрөткүчтөрдү колдонуу мындай окуучулардын кызыгуусун жана жетишүүсүн жогорулатат. Мисалы, мобилдик тиркемелерди жана иллюстрацияланган үйрөткүчтөрдү колдонгон мугалимдер ден соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелген окуучулардын эсептөө техникасына жана инженердик сабактарга болгон кызыгуусун ушундайча стимулдашкан.

Иллюстрация адамзат тарыхында маалымат берүүнүн жана билим таратуунун эң маанилүү каражаттарынын бири болуп келген. Байыркы доордон баштап эле адамдар татаал түшүнүктөрдү жана идеяларды жеткирүү үчүн визуалдык элементтерди колдонуп келишкен. Бүгүнкү күндө, санариптик технологиялардын өнүгүүсү менен, иллюстрациянын ролу жана мааниси олуттуу түрдө өзгөрдү жана кеңейди.

Биз иллюстрацияланган үйрөткүчтөрдүн эволюциясын жана алардын заманбап билим берүү процессиндеги ордун карап чыгабыз. Биз иллюстрациянын салттуу формаларынан баштап, азыркы интерактивдүү санариптик окутуу куралдарына чейинки жолун изилдейбиз. Өзгөчө көңүл иллюстрацияланган окутуучу программаларга жана алардын билим берүү чөйрөсүндөгү колдонулушуна бурулат. Андан сырткары иллюстрацияланган үйрөткүчтөрдүн заманбап билим берүү системасындагы маанисин жана потенциалын ачып көрсөтүүгө аракет

кылабыз. Ошондой эле, алардын келечектеги өнүгүү багыттарын жана мүмкүнчүлүктөрүн талкуулайбыз.

Иллюстрацияланган үйрөткүч деген эмне?

Иллюстрация (латынча *illustratio* – көрсөтмөлүү кылып сүрөттөө, сүрөттөр жазуу) – негизинен көркөм графикада текстти көркөм түшүндүрүүчү, кээ бир учурда толуктап туруучу көркөм өнөрдүн бир түрү. Адабий чыгарманын маанилүү өзгөчөлүктөрү менен мазмунунун шартталышын аныктап, газета, журнал, китепти көркөм кооздоодо тикеден-тике катышы иллюстрациянын өзгөчө касиеттерине кирет. Өткөн замандын көрүнүктүү сүрөткерлери Г.Гольбейн, А.Дюрер, П.Рубенс, Э. Делакруа, А.Менцель жана И.Репиндер иллюстрация менен иштөөгө көп көңүл бурушкан. XIX кылымдагы орус реалисттик китептик иллюстрациянын ири чеберлеринен болуп А.А.Агин, К.А.Трутовский, П.М.Боклевский, П.П.Соколов жана башкалар эсептелет. Советтик иллюстрация XIX кылымдын иллюстрациясынын мыкты традицияларын өзүнө негиз кылып алуу менен жана өнүгүү жолунун биринчи жылдары эстетикалык жактан чектелген жана формализмден турган, революция болор алдындагы иллюстрациянын «Көркөм искусство дүйнөсү» деп аталган чөйрөсүн туруктуулук менен жеңип чыгып, азыр бийик идеялык жана көркөм деңгээлге жетишти (*Караңыз: Википеди – Иллюстрация*).

Иллюстрация көркөм чыгарманын эмоциялык атмосферасын берүү үчүн, китепте жазылган каармандарды белгилөөдө жана ошондой эле андагы объекттерди көрсөтүүдө техникалык документтердин нурскамаларын чагылдыруудагы кадамдарын (техникалык иллюстрация) көрсөтүп берүү үчүн пайдаланылат.

Мисалы “Алиса в Стране Чудеса” китебиндеги Джон Тенниел тарткан Ак коендун иллюстрациясын карайлы. Окуяда “Алиса муну өзгөчө бир окуя катары кабыл албайт. Бирок коён костюмунун чөнтөгүнөн саатын чыгарып, ага карап, андан ары качып кеткенде гана, Алиса таң калуу менен ордунан секирип туруп, анын артынан жөнөйт. Ал коендун ийинине кирип, ошол жерден Алисанын кереметтер өлкөсүнүн укмуштуудай дүйнөсүнө сүнгүп кириши башталат. Экинчи жолу Алиса Коён менен жолукканда, ал аны өзүнүн Мэри-Энн аттуу кызматчысы менен алмаштырып алат. Алиса "Мени же" деген жазуусу бар токочторду жеп, өтө чоң өлчөмгө чейин чоңоюп кеткендиктен, Ак Коендун үйүндө камалып калат”. Демек бул окуяда Ак коендун иллюстрациясы окуяны түшүнүктүү тез кабыл алууга түртүк берип жатат (*Караңыз: Википеди – Белый Кролик*).

1-сүрөт. Ак коендун иллюстрациясы

Тексттерге иллюстрацияны байыркы замандан бери эле колдонулуп келишет. Иоганн Гутенберг жыгач тактайларын пайдаланып жогорку деңгээлдеги китеп басып чыгаруу ыкмасын ойлоп тапкан жана ал тексттерге сүрөттөрдү кошо баштаган. Китептерди басып чыгарууда гравюра иллюстрацияны кошуу үчүн негизги ыкма болуп эсептелинген, кийин XVIII кылымда ал литографияга алмаштырылган (*Караңыз: Иоганн Гутенберг: книга как искусство и технология*).

Иллюстрациянын алтын доору газета, массалык журналдар жана иллюстрацияланган китептер маалыматтын негизги булагы боло башталган. Басып чыгаруучу технологиялардын өнүгүшү менен техникага жана түстөргө болгон чектөөлөрдү алып ташташкан, бул учурда көптөгөн иллюстраторлор ийгиликтерге жетишишкен. Иллюстрация жаңы маалымат каражаттарынын пайда болушу менен өзүнүн алдыңкы позициясын жоготту, бирок ошого карабастан мурдагыдай эле актуалдуу болуп калууда.

Иллюстрацияланган үйрөткүчтөрдүн тарыхы байыркы замандарга барып такалат. Байыркы египеттиктер иероглифтерди колдонушкан, ал эми орто кылымдарда манускрипттер көркөм миниатюралар менен кооздолгон. XV кылымда басма станогунун ойлоп табылышы менен иллюстрацияланган китептер кеңири жайыла баштаган. XX кылымда фотография жана компьютердик графиканын өнүгүшү иллюстрацияланган үйрөткүчтөрдүн мүмкүнчүлүктөрүн кеңейткен.

Иллюстрацияланган үйрөткүч – бул окуу материалын же маалыматты визуалдык элементтер менен коштолгон түрдө берген окутуу куралы. Мындай үйрөткүчтөр төмөнкү өзгөчөлүктөргө ээ:

- **Визуалдык элементтер:** Сүрөттөр, диаграммалар, графиктер, инфографикалар жана башка көрсөтмө материалдар текст менен бирге колдонулат.

- **Түшүнүктүүлүк:** Татаал түшүнүктөр жана процесстер визуалдык жол менен жеңил түшүндүрүлөт.

- **Кадам-кадам көрсөтмөлөр:** Көбүнчө процесстер же тапшырмалар этап-этабы менен, ар бир кадамга тиешелүү иллюстрациялар менен түшүндүрүлөт.

- **Интерактивдүүлүк:** Заманбап санариптик иллюстрацияланган үйрөткүчтөр көбүнчө интерактивдүү элементтерди камтыйт.

- **Ар түрдүү форматтар:** Басылма китептерден баштап, онлайн курстарга жана мобилдик тиркемелерге чейин ар кандай форматта болушу мүмкүн.

- **Өз алдынча окуу мүмкүнчүлүгү:** Адатта, окуучу материалды өз алдынча өздөштүрө алгыдай түзүлөт.

Иллюстрацияланган үйрөткүчтөр ар кандай тармактарда колдонулат: техникалык көндүмдөрдү үйрөтүүдө, тил үйрөнүүдө, илимий түшүнүктөрдү түшүндүрүүдө, жана башка көптөгөн чөйрөлөрдө. Алар окуу процессин кызыктуу жана натыйжалуу кылууга жардам берет, анткени көпчүлүк адамдар визуалдык маалыматты тексттен жакшыраак кабыл алышат жана эстеп калышат.

Иллюстрациянын түрлөрү

1. Шартсыз предметтик мүнөздөгү иллюстрациялар

Сүрөт – көпчүлүк учурда натурадан тартылган (сүрөттүк элеске) карата колдонулат. Ал эми башка учурларда башка тактагыч маанидеги терминология пайдаланылат. Сүрөт тартуу мүмкүнчүлүктөрүнө жана техникалык каражаттарга негизделген көркөм графиканын бир түрү. Живописстен айырмаланып сүрөт көп учурда катуу боёочу нерселер менен (карандаш, көмүр, сангина жана башкалар) аткарылат. Мунун баары эреже катары, штрихтин жана линиянын жардамы менен түстүн кошумчаланышы аркылуу ишке ашырылат. Мындай сүрөт натурадан тез тартылган зарисовка (сүрөттүк элес) же толук бүткөн графикалык композиция, ал эми түп нускада иллюстрация, карикатура жана плакат болушу мүмкүн.

Сүрөт деген түшүнүк предметтик дүйнөнү толук кайра чагылдыруунун, ага тиешелүү жактарын өз ичине камтыйт. Аларга көлөмдүк жана мейкиндик моделдөө туура пропорциялар, чыныгы экспрессия, ачык сүрөттөлгөн мүнөз жана башкалар кирет. Бул каалаган ыкмада жана техникалык каражаттар менен бизди курчап турган чындыкты реалдуу сүрөттөөнүн негизин түзөт. Ал сөздүн мазмунун илимий жактан так жана көрүнүктүү болушу үчүн колдонулат.

2. Шартсыз мүнөзгө ээ иллюстрациялар:

Чийме – бул проекциялоо ыкмасы менен өлчөмү так алынган объекттин графикалык сүрөттөлүшү. Математикалык эсептөөнүн негизинде жүргүзүлөт.

Схема – бул чиймеден айырмаланган сызыктуу сүрөттөлүш. Техникалык түзүлүштүн, системанын, процесстин түзүлүшүн, иштөө катарын шарттуу белгилердин негизинде жөнөкөйлөтүп, жалпылап көрсөткөн чийме.

Карта – (гр. chartes – жазууга пайдалануучу папирус барагы же түрмөгү) жер бетинин, жылдыздуу асмандын же алардын айрым бөлүктөрүнүн кичирейтилип, математикалык жактан аныкталып жана жалпыланып, шарттуу белгилер менен тегиздикке (кагазга жана башка нерселерге) түшүрүлүшү; маалыматтары картанын темасына жана милдетине жараша болот; мисалы, географиялык карталар, жылдыз карталары ж.б.у.с.

3. Абстракттуу мүнөзгө ээ иллюстрациялар

Графика – (гр. graphika, grapho — жазуу, чийүү, сүрөт тартуу) сүрөт өнөрүнүн түрү. Буга сүрөт, гравюра, литография, монография жана башкалар кирет. Негизи сүрөт болгону менен, өзүнө таандык көркөм каражаттары, мүмкүнчүлүктөрү бар. Графика өнөрү китеп, газета-журнал (иллюстрация, басма чыгармаларынын жасалгаланышы жана түзүлүшү), колдонмо, станоктук графика, плакат жанрларына бөлүнөт.

Иллюстрациянын маанисине жана байланышына жараша төмөнкүдөй кызматтарды аткарат:

- Иллюстрация изилдөөнүн объектиси катары (тексттин кереги жок, мисалы, атлас).
- Иллюстрация текстти толуктайт.
- Иллюстрация маалыматты кеңейтет.

Иллюстрацияны даярдоо ыкмаларына жараша төмөнкүдөй болуп бөлүнүшөт:

- Оригиналдуу иллюстрациялар (атайын адабияттар үчүн жаратылган).
- Документтик иллюстрация (тарыхый маанидеги документ. Көбүнчө илимий жана популярдуу-илимий адабияттарда пайдаланылат).

Иллюстрацияланган окутуучу программалар

Заманбап санариптик чөйрөдө иллюстрацияланган окутуучу программалардын саны жана ар түрдүүлүгү тынымсыз өсүүдө. Бул тенденция билим берүү технологияларынын өнүгүшүнүн жана аларга болгон суроо-талаптын жогорулашынын натыйжасы болуп саналат.

Иллюстрацияланган окутуучу программалар ар кандай платформаларга ылайыкташтырылып иштелип чыгууда. Алардын арасында стационардык компьютерлер, ноутбуктар, планшеттер жана смартфондор үчүн түзүлгөн версиялар бар. Бул ыкма окуу материалдарынын жеткиликтүүлүгүн жогорулатып, окуучулардын ар кандай шарттарда жана жерлерде билим алуусуна мүмкүнчүлүк түзөт (Аркабаев ж.б., 2024, с. 529).

Программалык камсыздоонун функционалдык мүмкүнчүлүктөрүнө жараша, иллюстрацияланган окутуучу программаларды бир нече категорияга бөлүүгө болот:

1. Графикалык редакторлорду үйрөтүүчү программалар. Мисалы, "Иллюстрированный самоучитель по Photoshop", "Иллюстрированный самоучитель по Adobe Illustrator" ж.б.
2. Офистик программаларды өздөштүрүүгө багытталган окутуучу куралдар. Мисалы, "Иллюстрированный самоучитель по офисным пакетам", Иллюстрированный самоучитель по Office 2018 ж.б.
3. Математикалык жана инженердик программалык камсыздоону үйрөтүүчү тиркемелер. Мисалы "Иллюстрированный самоучитель по MathCAD 11", "Иллюстрированный самоучитель по 3D Studio Max 7 ж.б.
4. Веб-технологияларды үйрөтүүчү программалар. Мисалы, "Иллюстрированный самоучитель по Web-графике" ж.б.
5. Тил үйрөнүүгө арналган тиркемелер. Мисалы, "PONS иллюстрированный словарь", "Разговорник Русско Туристо" ж.б.
6. Табигый илимдер боюнча маалымдама программалар. Мисалы, "Мир грибов. Справочник", "Нормальная анатомия человека".

7. Программалоону үйрөтүүчү тиркемелер. Мисалы, "SoloLearn: Учимся программировать", "Языки программирования", "Уроки программирования Android", "Справочник по C/C++/C#", "Справочник IT" ж.б.у.с.

Бул программалардын ар бири өзүнүн тармагында терең билим берүүгө багытталган жана заманбап педагогикалык ыкмаларды колдонот. Алар визуалдык элементтерди, интерактивдүү көнүгүүлөрдү жана өз алдынча үйрөнүү үчүн ыңгайлуу интерфейсти камтыйт.

Иллюстрацияланган окутуучу программалардын эффективдүүлүгү алардын ар түрдүү окуу стилдерине (визуалдык, аудиалдык, кинестетикалык) ылайыкташтырылгандыгында. Бул ыкма окуучулардын жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, материалды натыйжалуу өздөштүрүүгө шарт түзөт.

Келечекте иллюстрацияланган окутуучу программалардын андан ары өнүгүшү күтүлүүдө. Алар жасалма интеллект, виртуалдык жана кеңейтилген реалдуулук технологияларын кеңири колдонуу менен, окуу процессин дагы да интерактивдүү жана персонализацияланган кылууга багытталат (Аркабаев ж.б., 2024, с. 530).

Иллюстрацияланган окутуучу программага коюлуучу талаптар

Жасалуучу тиркеме колдонуучунун талабына жараша маалыматтарды көрүүгө жана аны редактрөөгө мүмкүн боло тургандай жасалуусу керек. Ал эми бул тиркеменин иштөөсүн көзөмөлдөө үчүн администратору кызмат кылат.

Программанын администратору – бул мекеменин кызматкери. Ал информациялык системанын бүтүндүгүн камсыздоо үчүн кызмат кылат.

Системага коюлуучу талаптар:

- программа толук кандуу Windows-тиркеме терезелик интерфейсте болуусу керек;
- программа мекеменин керектөөсүнө жараша кайра иштеп чыгуу үчүн ийкемдүү настройкалоо мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болуусу керек;
- программа мекеменин коопсуздук кепилдигин камсыздоосу керек.

Функционалдык талаптар:

Программа төмөнкү справочниктер боюнча жалпы маалыматты кийирет:

- колдонуучулар;
- тесттер;
- лекциялар;
- колдонуучулар боюнча маалымат;
- колдонуучулардын жетишкендиктери.

Ал эми берилгендер базасын түзүү үчүн таблицаларды талап кылынат:

- колдонуучуну каттоо;
- тесттер;
- лекциялар;
- жалпы жыйынтык

Иллюстрацияланган окутуучу программаны түзүү ар кандай окуу жайларда, окуу борборлорунда окуу процессин жүргүзүү жана аны андан ары өнүктүрүү үчүн эффективдүү инструмент.

Иллюстрацияланган окутуучу программаны бул мекеменин жаңы деңгээлге чыгууга, конкуренцияга туруктуу болууга жана башка бир нече артыкчылыктарга жеткирет жана төмөнкүдөй жыйынтыкка ээ болот:

- убакытты үнөмдөө менен эсеп-кысаптын жана башкаруучулуктун айкындуулугу жогорулайт;
- окуучу жана студенттердин билим деңгээлин текшерүүнүн эффективдүүлүгү жогорулайт;
- колдонуучулар боюнча маалымат тактоодо менеджерлердин ишмердүүлүгү азаят.

Заманбап технологиялардын иллюстрацияланган үйрөткүчтөргө тийгизген таасири

Заманбап технологиялар иллюстрацияланган үйрөткүчтөрдүн өнүгүүсүнө олуттуу таасир этүүдө. Алар окуу процессин интерактивдүү, жеке ылайыкташтырылган жана натыйжалуу кылууда.

Кеңейтилген реалдуулук (AR) технологиясы реалдуу дүйнөгө санариптик элементтерди кошууга мүмкүндүк берет. Мисалы, медициналык окуу китебинде адам анатомиясын үч өлчөмдүү моделде көрсөтүүгө болот. Ал эми жана виртуалдык реалдуулук (VR) технологиясы толугу менен виртуалдык чөйрөнү түзөт. Бул технология аркылуу окуучулар тарыхый окуяларды "жеке" башынан өткөрүп, же татаал илимий концепцияларды виртуалдык лабораторияларда изилдей алышат. Мисал: "Anatomy 4D" тиркемеси AR технологиясын колдонуп, окуучуларга адам денесинин ички түзүлүшүн интерактивдүү үч өлчөмдүү моделде көрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Ал эми интерактивдүү жана анимацияланган иллюстрацияларда статикалык сүрөттөрдүн ордуна, заманбап үйрөткүчтөр анимацияланган жана интерактивдүү иллюстрацияларды колдонот. Бул ыкма татаал процесстерди же концепцияларды көрсөтмөлүү түрдө түшүндүрүүгө жардам берет.

Окуучулар иллюстрациялар менен өз ара аракеттенип, ар кандай параметрлерди өзгөртүп, натыйжаларын көрө алышат. Мисалы, физика боюнча онлайн окуу куралында электр чынжырларын түзүүнү үйрөтүүдө, окуучулар виртуалдык компоненттерди колдонуп, өздөрүнүн чынжырларын түзө алышат жана алардын иштешин реалдуу убакытта көзөмөлдөй алышат.

Ошондой эле иллюстрацияланган үйрөткүчтөрдү түзүүдө учурда жасалма интеллект (AI) жана машина окутуусу чөң өзгөрүүлөргө алып келүүдө. AI технологиялары окуучунун жөндөмдүүлүгүнө жана прогрессине жараша окуу материалдарын ылайыкташтырууга мүмкүндүк берет. Машина окутуусу алгоритмдери окуучунун окуу стилин жана темпин талдап, ага жараша материалдарды сунуштай алат. Ал эми AI чат-боттор окуучуларга суроолоруна жооп берип, кошумча түшүндүрмөлөрдү бере алат (Аркабаев жана Мурзакматова, 2024, с. 103).

Мисал: "Duolingo" тил үйрөнүү тиркемеси АИни колдонуп, ар бир колдонуучу үчүн жеке окуу планын түзөт жана анын прогрессине жараша сабактарды ылайыкташтырат.

Заманбап технологиялардын бири болгон булуттук технологиялар, булуттук сактоо жана эсептөө технологиялары үйрөткүчтөрдү ар кандай түзүлүштөрдө жеткиликтүү кылуу мүмкүнчүлүгүн жаратты. Тактап айтканда окуучулар өздөрүнүн прогрессин синхрондоштуруп, иллюстрацияланган үйрөткүчтөрдү каалаган жерден жана каалаган убакта колдоно алышат. Мисал, "Google Classroom" сыяктуу платформалар мугалимдерге жана окуучуларга материалдарды бөлүшүүгө, тапшырмаларды берүүгө жана текшерүүгө мүмкүнчүлүк берет, мында бардык маалыматтар <https://drive.google.com/> булутунда сакталат.

Мобилдик технологиялардын дүркүрөп өнүгүшү жана мобилдик түзүлүштөрдүн, смартфондордун жана планшеттердин ар бир окуучуда болушу иштелип чыгылган тиркемелерди окуу процессинде мобилдүү жана ыңгайлуу кылууга жардам берди б.а. мобилдик технологиялар "убакытты үзгүлтүккө учуратпай окутуу" (microlearning) концепциясын ишке ашырууга мүмкүнчүлүк берет. Мисал, "Coursera" жана "EdX" сыяктуу билим берүү платформалары мобилдик тиркемелери аркылуу окуучуларга каалаган жерден онлайн курстарды окууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, заманбап технологиялар иллюстрацияланган үйрөткүчтөрдү интерактивдүү, ыңгайлаштырылган жана жеткиликтүү кылууда. Бул өзгөрүүлөр окуу процессин натыйжалуу жана кызыктуу кылып, окуучулардын катышуусун жана материалды өздөштүрүүсүн жогорулатууда.

Корутунду

Иллюстрацияланган үйрөткүчтөр билим берүү процессинде маанилүү ролду ойнойт. Алар татаал түшүнүктөрдү жеңил түшүндүрүүгө, окуучулардын кызыгуусун жогорулатууга жана маалыматты натыйжалуу өздөштүрүүгө жардам берет. Бул макалада иллюстрацияланган үйрөткүчтөрдүн тарыхы, түрлөрү жана заманбап билим берүүдөгү ролу каралды.

Иллюстрациялардын колдонулушу байыркы замандардан башталып, басма ыкмаларынын өнүгүшү менен кеңири жайылган. Азыркы учурда, санариптик технологиялардын өнүгүшү менен, иллюстрацияланган үйрөткүчтөр жаңы деңгээлге көтөрүлдү. Кеңейтилген реалдуулук (AR), виртуалдык реалдуулук (VR), жасалма интеллект (AI) жана булуттук технологиялар сыяктуу инновациялар окуу процессин интерактивдүү жана жекелештирилген кылууда.

Иллюстрацияланган үйрөткүчтөр ар кандай форматта болушу мүмкүн: басылма китептерден тартып, мобилдик тиркемелерге чейин. Алар окуучуларга материалды өз алдынча өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк берет жана ар кандай окуу стилдерине ылайыкташтырылышы мүмкүн.

Жыйынтыктап айтканда, иллюстрацияланган үйрөткүчтөр заманбап билим берүү системасында маанилүү орунду ээлейт. Алар окуу процессин кызыктуу жана натыйжалуу кылып, окуучулардын жетишкендиктерин жогорулатууга жардам берет. Келечекте технологиялардын андан ары өнүгүшү менен, иллюстрацияланган үйрөткүчтөрдүн

мүмкүнчүлүктөрү дагы да кеңейип, билим берүү чөйрөсүндө алардын ролу күчөй берет деп күтүлүүдө.

Адабияттар

1. Цифровые технологии в образовании: как современные инструменты помогают учителям <https://ioe.hse.ru/digitalineducation> (кайрылган датасы: 30.08.2024).
2. Википедия <https://ru.wikipedia.org/wiki/Иллюстрация> (кайрылган датасы: 30.08.2024)
3. Википедия https://ru.wikipedia.org/wiki/Белый_Кролик (кайрылган датасы: 30.08.2024)
4. Иоганн Гутенберг: книга как искусство и технология <https://germania-online.diplo.de/ru-dz-ru/wirtschaft/Erfindungen/gutenberg-buchdruck/1935128> (кайрылган датасы: 01.09.2024).
5. Аркабаев, Н.К., Мурзакматова, З. Ж. (2024). Применение искусственного интеллекта для измерению успеваемости учащихся. Вестник Иссык-Кульского университета, №56, сс. 98-108, <https://doi.org/10.69722/1694-8211-2024-56-98-108>.
6. Аркабаев, Н.К., Абдугулова, Г.С., Кудуев, А.Ж. (2024). Цифровизация обучения физике: использование компьютерных моделей и анимации. Бюллетень науки и практики, т. 10, № 3, сс. 520-532. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/100/68>.
7. Бейшеналиева У.У., Орозбаева А.А., Иманкасымова Т.К. (2021). Мультимедиалык технологияларды окутуу процессинде колдонуунун багыттары. Вестник Ошского государственного университета, Vol. 2, No. 4. бб. 109-118. DOI: 10.52754/16947452_2021_2_4_109. EDN: GIFAMY.
8. Бодряков В.Ю. (2023). Цифровые лабораторные работы по математике как воплощение когнитивно-деятельностного подхода к обучению будущих учителей. Вестник Ошского государственного университета. Педагогика. Психология, №1(2). сс. 42-53. DOI: 10.52754/16948742_2023_1(2)_5. EDN: BKDFCN.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№3/2024, 107-115

ФИЛОЛОГИЯ

УДК: 37.013.2

DOI: [10.52754/16948610_2024_3_10](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_10)

“МАНАС” ЭПОСУН ОКУТУУДА КЕПТИН МОНОЛОГДУК ТҮРҮ МЕНЕН ИШТӨӨ

РАБОТА С МОНОЛОГИЧЕСКОЙ ФОРМОЙ РЕЧИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ЭПОСУ
“МАНАС”

WORKING WITH THE MONOLOGICAL FORM OF SPEECH IN THE PROCESS OF
LEARNING THE EPIC “MANAS”

Абдиева Курманкан Абдрасуловна

Абдиева Курманкан Абдрасуловна

Abdieva Kurtanka Abdrasulovna

окутуучу, “Брайт” Эл аралык мектеби
учитель, Международная школа “Брайт”

Teacher, International school “Bright”

abdieva63@inbox.ru

“МАНАС” ЭПОСУН ОКУТУУДА КЕПТИН МОНОЛОГДУК ТҮРҮ МЕНЕН ИШТӨӨ

Аннотация

Макалада “Манас” эпосунун материалында оозеки кептин монологдук түрү менен иш алып баруунун натыйжалуу методикалык ыкмалары берилген. Диалогдук кептин негизинде калыптанган монолог кеби – окуучудан эпостун тексти боюнча терең билимди, билгичтиктерди жана оозеки сүйлөөнүн көндүмдөрүн талап кылган кептин татаал түрү болуп саналат. Автор монологдук кептин репродуктивдүү түрү болгон кайра айтып берүүдөн кийинки продуктивдүү түрүнө – докладга кеңири токтолгон. Докладдын маалыматтык, изилдөөчүлүк, проблемалуу – талаштуу түрлөрүн талдап жана эпостун мазмуну боюнча мисалдарды келтирген. Айрыкча, талаштуу маселеге карата ар түрдүү позицияларды карап чыгып, алардын күчтүү жана ката жактарын реалдуу талдап, ага карата өз көз карашын иштеп чыгууга үйрөтүү сыяктуу мугалимдин татаал иши докладдын проблемалуу түрүнө даярдоодо ачык көрүнөт. Негизинен, окуучунун эпостун кыргыз тилинин байлыгын түзгөн көркөм сөз каражаттарын өздөштүрүп, аларды учурдун талабына шайкеш келген иш формасында колдоно билүүсү зарыл. Автор эпостун тексти боюнча окуучуларды докладдын түрлөрүн даярдоо менен машыктыруу ыкмасы угуучуларды өз ойлору, идеялары менен оозеки кеп аркылуу ишендириүү, таасир бере алуу сыяктуу заманбап көндүмүн калыптандырат деп белгилеген.

Ачкыч сөздөр: монологдук кеп, оозеки кеп, маек кеп, доклад, эпостун тексти, натыйжалуу, питчинг, заманбап көндүм.

РАБОТА С МОНОЛОГИЧЕСКОЙ ФОРМОЙ РЕЧИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ЭПОСУ “МАНАС”

WORKING WITH THE MONOLOGICAL FORM OF SPEECH IN THE PROCESS OF LEARNING THE EPIC “MANAS”

Аннотация

В статье представлены методические приемы работы с монологическим типом устной речи на материале эпоса «Манас». Монологическая речь, сформированная на основе диалогической речи, представляет собой сложную форму речи, требующую от учащегося глубоких знаний текста эпоса, знаний и навыков устной речи. Автор остановился на репродуктивной форме монологической речи, после пересказа – в докладе. Он проанализировал информационный, исследовательский, проблемный и дискуссионный типы сообщения и привел примеры с содержания эпоса. В частности, при составлении проблемного типа доклада отчетливо видна такая трудная задача преподавателя, как научить рассматривать различные позиции по спорному вопросу, реалистично анализировать сильные и слабые стороны темы, вырабатывать собственную точку зрения. В основном, учащемуся необходимо овладеть художественными выразительными средствами, составляющими богатство кыргызского языка в эпосе, и уметь использовать их в форме устной презентации, соответствующей требованиям современности. Автор отметил, что метод обучения учащихся по тексту эпоса путем подготовки докладов формирует современный навык убеждения и воздействия на слушателей своими мыслями и идеями посредством устной речи.

Ключевые слова: монологическая речь, устная речь, виды речи, диалог, монолог, доклад, эпический текст, питчинг, современные навыки.

Abstract

The article presents methodical methods of working with the monologue type of oral speech in the material of the "Manas" epic. A monologue speech formed on the basis of dialogic speech is a complex form of speech that requires the student to have deep knowledge of the text of the epic, knowledge and skills of oral speech. The author focused on the reproductive form of monologue speech, the productive form after retelling - the report. He analyzed the informational, research, problematic and controversial types of the report and gave examples of the content of the epic. In particular, the difficult task of a teacher, such as teaching to consider various positions on a controversial issue, realistically analyze their strengths and weaknesses, and develop one's own point of view, is clearly visible in the preparation of a problematic type of report. Basically, it is necessary for the student to master the artistic means of expression that make up the richness of the Kyrgyz language of the epos, and to be able to use them in a form of work that is in line with the requirements of the moment. The author noted that the method of training students on the text of the epos by preparing reports forms the modern skill of convincing and influencing the listeners with their thoughts and ideas.

Keywords: monologue, oral speech, types of speech, dialogue, monologue, report, epic text, pitching, modern skills.

Киришүү

Азыркы учурда адабиятты окутууда гана эмес, жалпы билим берүү процессинде кептин диалогдук жана монологдук формасын өнүктүрүүгө чоң маани берилип жатат. Анткени байланыштуу, логикалык ыраатуулукка ээ болгон, элестүү жана көркөм кеп учурдагы окуучунун сынчыл ойломун өстүрүүнүн дагы бир ыкмасы катары каралууда. Окутуу материалына гана эмес, жашоонун жаңыланган ар бир көрүнүшүнө, убакыт өткөн сайын көбүрөөк топтолгон маалымат агымына жана ошол кеңири мейкиндиктеги өз ордун аныктап, талдап кептин ар кандай формасында социум менен бөлүшө ала турган инсанды калыптандыруу учурдагы окутуунун маанилүү милдети болуп калды.

Кептин бул эки түрү башталгыч класстардан баштап тил жана адабият сабактарында биримдикте, ырааттуу түрдө ар кандай ыкмалардын негизинде өнүктүрүлө тургандыгы анык. Ал иштердин көч башында айтып берүүнүн үлгүсү аркылуу машыктыруу турса, окулган же айтылган текстти талдоо, жуптарда бири – бирине үзүндүлөрдү айтып берүү, тексттин бөлүктөрүн толуктоо жана сүрөт боюнча айтып берүү ыкмалары аркылуу кептин аталган түрлөрү башталгыч класстарда эле калыптана баштайт. Окуучунун кебине болгон талап класстан класска улам татаалдашып, монологдук кеби сабаттуу болуп, башкалар менен маектешип тил табыша билиши сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүү технологияларынын негизги милдети катары карала баштайт. Анткени сынчыл ойломдун бардык стратегиялары окуучунун өз ойлорун, көз карашын эркин жана логикалык жактан байланыштуу, далилдүү, ишенимдүү айта билүү көндүмдөрүн машыктырууга багытталган. Окутуунун бардык баскычтарында кептин ажырагыс эки түрүн өнүктүрүп олтуруу менен бирге, жогорку класстарда кептин өнүккөн деңгээли катары монологдук кепке көбүрөөк маани бериле баштайт.

Кептин монологдук формадагы репродуктивдүү түрү (*кайра айтып берүүнүн түрлөрү*) продуктивдүү (*доклад, көркөм стилде айтып берүү, публицистикалык же сын макалалардын негизинде айтып берүү*) деңгээлине өтүүсү менен, кеп ишмердүүлүгүнүн өнүгүшү камсыздалат деп окумуштуу методисттер белгилеп келе жатышат. Монологдук кептин продуктивдүү түрү жогорку класстарда синтезделген же кептин ар кандай формаларын (айтып берүү, ой жүгүртүү, сүрөттөө) өзүнө камтый турган мүнөзгө ээ боло тургандыгы табигый нерсе. Кеп айтуучу башкаларга маалымат берүүчү, таасир этүүчү жана шыктандуруучу максатта болгондуктан, кептин жеткиликтүү, түшүнүктүү болушу чечүүчү мааниге ээ болот. Айтуучу темага ылайык келген, кептик байланыштын шартына жараша тилдин вербалдуу жана вербалдуу эмес каражаттарын тыкандык менен тандап алуу зарылдыгын белгилейт. Кептин тактыгы аудиторияга жеткиликтүү кепти тилдик каражаттарды сабаттуу, туура бере билүү жөндөмүн өзүнө камтыйт. Аталган талаптардын толук жана ар тараптуу ишке ашуусу, кептин натыйжалуулугун, угуучулар менен байланыш ишке ашып, кеп максатына жеткендиги менен аныкталат. Биз монологдук кептин билим берүүчү, башкаларды өнүктүрүүчү максаты алдыңкы орунда экендигин, ошондуктан аудитория менен байланышуунун бардык каражаттарын пайдаланып (риторикалык суроо, суроо – жооптор, кайрылуу) маектешүү элементтерин киргизүү менен, текстти кабыл алган угуучуларды активдештирүү менен максатыбызга ийгиликтүү жете ала тургандыгыбыз анык. Окуучулардын оозеки кебин өстүрүүнүн ушундай максаттарын ишке ашыруу максатында адабиятты окутууда эпикалык чыгармаларды окутууну жыйынтыктоо сабактарында доклад даярдоо жана аудиторияда доклад окуу, маалымат берүү ыкмалары көп колдонулат.

”Доклад адабият боюнча класстан тышкаркы иштерде – ийримдин ишинде, кечелерде, конференцияларда, жолугушууларда окулат. Доклад жазуудан мурда ошол жазыла турган материал терең үйрөнүлүүгө тийиш” – деп белгилешет (Шериев, Муратов, 1994, б.12).

Доклад жана маалымат берүү окуучунун негизги көндүмдөрүнүн катарына кирет. Бул көндүмдөр татаал, синтетикалык көндүмдөргө кирет, анткени ал бир жагынан окуучу башталгыч мектепте эле калыптанган кептик билгичтиктерге (*көркөм окуу, текстти кайра айтып берүүнүн түрлөрү, суроолорго оозеки жооп берүү, суроо түзө билүү, оозеки баяндама, оозеки баяндаманын планын түзө билүү*) таянса, экинчи тараптан адабият темасына доклад, маалымат даярдоо көндүмдөрүн аң сезимдүү түрдө калыптандыруусу зарыл. Мындай көндүмдөргө төмөнкүлөр кирет:

- докладдын негизги темасын жана идеясын аныктай алуу;

- темага карата милдеттерге ылайык докладдын структурасын тандоо;

- докладга же билдирүүгө план түзүү;

- докладдын мазмунуна карата материалдарды табуу; (*адабий тексттер, сын макалалар, адабият таануу боюнча атайын эмгектер, архивдик документтер жана музей экспонаттары*)

- чогулган материалдарды максатка ылайыктуусун системалуу иргеп алуу, аларды баалоо жана текст түзүү;

- эл алдында чыгып сүйлөй билүү, аудиториянын көңүлүн өзүнө буруу;

- аудиториядан берилүүчү ар кандай мазмундагы суроолорго жооп берүү;

- курч жагдайлардан конфликтсиз чыга билүү көндүмдөрү болуп саналат.

Мындай көндүмдөргө үйрөтүүдө докладдардын түрлөрүн ажыратып үйрөтүү окуучунун оозеки кептин бул түрүнө натыйжалуу жана сабаттуу даярдануусуна шарт түзөт. Мазмуну жана материалынын түзүлүшү боюнча аларды

- *маалыматтык*

- *изилдөөчүлүк*

- *проблемалуу – талаштуу* деп бөлүүгө болот. Ал эми башка изилдөөчүлөр (*Митасова Н.Р*) жанрдык табиятына карата да (*илимий – адабий, адабий – сын, искусство таануучулук, публицистикалык, көркөм – чыгармачыл, көркөм – сынчыл*) деп да бөлүштүрөт. Бирок докладдын мазмунуна карап бөлүштүрүү ыңгайлуу, натыйжалуу болуп адабий жанрларды, стилдерди өзүнө камтыгандыктан, биз адабий материалдын мазмунуна, түзүлүшүнө карата түрлөрүн өз практикабызда көбүрөөк колдонобуз жана алардын түрлөрүнө машыктыруу биздин максатка (*монологдук кептин продуктивдүү түрлөрүнөн илимий – адабий багыттагы иштерди*) ылайыктуу деген ойдобуз.

Докладдын *маалыматтык түрү* эч кандай талаш – тартышты туудурбай турган ачык – айкын жана окуучу үчүн жаңы материалдарды берүү болуп саналат. Мындай доклад менен таанышуу баланын адабий жана жалпы маданий ой чабытын кеңейтет, обзордук жана монографиялык темадагы адабий курстар боюнча билимин тереңдетет.

Мисалы: “Эпосту изилдеген чет элдик окумуштуулар”, “Залкар манасчылар”, “Саякбай Каралаев жана Сагымбай Орозбаковдун варианттары”, “Жусуп Мамай – Кытайдагы кыргыз манасчысы”, “Эпостогу баатырдык мотивдер”, “Эпостогу аялдардын образы”, “Манас” эпосу сүрөт искусствосунда” деген темаларды атоого болот.

Аталган материалдар менен иштөөдө окуучу теманы жакшы билүү менен ошол тема боюнча ар кандай маалымат булактарына кайрылып, алардын мазмунун салыштырып жана баалап, эң негизгилерин топтоп бериши зарыл. Докладдын мазмуну план боюнча ырааттуу берилип, угуп жаткан аудиторияга түшүнүктүү, жеткиликтүү болушу зарыл. Анын стили оозеки баянга жакын болгондуктан, окуучу цитаталарды гана окуп, схема – таблицаларды, сүрөт – иллюстрацияларды, видеотасмаларды пайдалануу менен кагазга карабай оозеки баяндап бергени максатка ылайыктуу деп эсептешет (Шериев, Муратов, 1994, б.127). Докладдын соңунда милдеттүү түрдө пайданылган адабияттар көрсөтүлөт.

Ал эми *изилдөөчүлүк докладдын* негизги маңызы окуучунун көркөм, илимий, публицистикалык текстти өз алдынча карап, андагы маселелерди аныктап берүүсү болуп саналат. Мында өз алдынча таанышкан материалдар боюнча өз оюн жана позициясын билдирүү алдыңкы орунга чыгат. Окуучу же окуучулардын тобу белгилүү бир темага кызыгып, аны ар тараптан карап чыгууну жана өз алдынча жаңы көз карашты талап кылган маселе болушу кажет.

Мисалы: “Манас айтуу өнөрбү же Теңир берген белекпи?”, “Манас баатыр Бээжинге чейин барганбы?”, “Эпостун немец жана орус тилдериндеги алгачкы тексттери кандай которулган?”, “Алманбеттин тагдыры: бөтөн жерде бий болуу жакшыбы?”

Кийинки иштин түрү коомдук турмушта активдүү позицияны кармап, өз оюн билдире алган *кептик инсанды* калыптандырууга шарт түзөт. Бул шарттар окуучу адабият таанууда жана адабий сында айтылган ар түрдүү пикирлерди баалап, бул маалыматтарды талдоонун негизинде *проблемалык – талкуу түрүндөгү докладды* даярдаганда түзүлөт. Мындай докладдар чыгарманы терең талдоо, жыйынтыктоо же факультативдик сабактарда даярдалып айтылат. Талаш-тартыштуу маселеге карата ар түрдүү позицияларды карап чыгып, алардын күчтүү жана ката жактарын реалдуу талдап, ага карата өз көз карашын иштеп чыгууга үйрөтүү – мугалимдин иши. Мугалим окуучу менен топтолгон материалдын, көз караштардын негизинде өз позициясын ырааттуу жана аргументтүү билдирүү үчүн план түзүүгө, ал план боюнча ой жүгүртүүсүн так, ынанымдуу чагылдырып берүүсүнө ар тараптуу жардам бериши керек. Азыркы учурдагы санариптештирүү процессиндеги окуучулардын гаджеттерге көз карандылыгы күчөп, көлөмдүү тексттерди кабыл алуудагы кыйынчылыктар *клиптик ой жүгүртүү* деген көрүнүштү жаратканын эске алышыбыз зарыл. Айрыкча “Манас” эпосу сыяктуу эпикалык чыгарма, ал тууралуу бүтүндөй манас таануу бөлүмү боюнча материалдарды өздөштүрүү – азыркы окуучу үчүн абдан *татаал маселе* болуп саналат. Клиптик ой жүгүртүүнү окумуштуу К.Г. Фрумкин “мааниси боюнча ар түрдүү үзүндү тексттерге тез – тез алаксуу менен тексттик эмес, образдуу маалыматка ыктоо” көндүмү (Фрумкин, 2010, б. 27) катары мүнөздөгөн. Ошону менен бирге бул жөндөмдүн маалыматтарды тезирээк кабыл алып, кайра иштеп чыгуу, интернет айдынындагы керектүү мазмундагы, формадагы тексттер менен ийкемдүү иштей алуу сыяктуу жакшы жактары бар экендиги да талашсыз. Окуучулардын ушул көндүмүнө таянуу менен проблемалык докладдын темасына ылайык электрондук китептер, кыргызча веб-сайттар сыяктуу материалдардын

санариптик булактарын да сунуштоо зарыл. Алардын виртуалдык чөйрөгө жакындыгын, тексттик материалдар менен толуктап, өз билимин ар тараптуу байытууга шарт түзөбүз.

Мисалы: “Манас – тарыхый инсан болгонбу?” , “Эпостогу окуяларда кыргыздын тарыхына дал келген көрүнүштөр барбы?”, “Алманбет – кытай элинин кайсы инсанын чагылдырат?” , “Манас – кыргыз элинин улуттук идеологиясы боло алабы?”, “Азыркы учурда эпостун жаңы варианттары жаралышы мүмкүнбү?”.

Мындай талаш - тартыштуу маселеде эки топтун окуучулары эки башка позициясын жактап оозеки дискуссия өткөрсө да болот, мугалим ар бир окуучу чыгып, өз көз карашын жактоого мүмкүндүк берет.

Окуучуларга кошумча материалдар катары эпостогу талаш маселелерди изилдеп келе жатышкан авторлордун көз караштары чагылдырылган төмөнкү авторлордун эмгектерин (Токтогазиев, 2013; Бакчиев, 2012; С. Алахан, 2013; Байгазиев, 2023) сунуштап, алардын негизинде ар кандай темадагы проблемалык талкуу докладдарды даярдаса болот деген ойдобуз.

Айрыкча Т.Токтогазиевдин монографиясында “Манас” эпосундагы каармандардын тарыхта орду бар адамдар экендигин далилдөөгө аракет жасаган идеялары ар кандай талаш-тартыштуу ой – пикирлерге жем таштаары анык. Ушул максатта автор Манас жашап өткөн деп 7 -8 – кылымдарды болжолдоп, бул маалыматтарды ар кандай тарыхый жазма булактар менен салыштырып изилдеген. Бул ойлорун тастыктоо үчүн ал Манастын издери менен жер кыдырып жер-суу аттарын, тарыхый эстеликтерди көрүп талдап, маанилүү тыянактарды чыгарган. Бул тыянактар бир караганда ынанымдуу көрүнөт, бирок башка көрүнүктүү окумуштуу – изилдөөчүлөрдүн эмгектерин талдап келгенде, окуучунун башкача позициядагы өз караштарын билдирүүгө да негиз болот (Токтогазиев, 2013; Абдиева, 2021; Кубанычбек кызы, 2023; Юсупова, Кочкорова, 2023).

Ал эми окумуштуу – адабиятчы Садык Алахан түзгөн жыйнак 2007-2009- жылдары чыккан Жайсаң манасчынын вариантын айтып берген Бүмариамдын иш – аракетин эпостун негизги өзөгүн жокко чыгарган фальсификация деп аныктаган материалдарды чагылдырат. Анткени бул вариант ар кайсы жерлерде, белгилүү бир убакытта автордун медитация аркылуу алган маалыматтарынын негизинде түзүлгөндүгү окумуштууларда шек жараткан. Бул варианттын эпостогу берилген тарыхый окуяларга, каармандардын ордуна, көркөмдүк деңгээлине каршы келе тургандыгын далилдөөгө аракет жасашкан. Эң негизгиси, улуу эпостун классикалык вариантында ыр саптарынын өлчөмү менен жаңы вариант болууга аракет жасаган жайсаңчылардын ыр түзүлүшү дал келбей тургандыгын окуучуларга эскертип, түшүндүрүп берүү зарыл. Бул азыркы учурга чейин талаш – тартыш туудурган маселе болуп саналат. Демек, эпостун жаңы варианттары азыркы учурда жаралышы да талаш – тартыш маселе катары каралат.

Ал эми эпостун адеп - ахлактык маани – маңызын терең талдаган фундаменталдуу эмгектери менен белгилүү болгон окумуштуу – публицист С.О.Байгазиевдин жакында жарык көргөн эмгеги (Байгазиев, 2023, б. 20-21) кыргыздын улуттук нарктарынын, идеологиясынын көч башына улуттун улуу чыгармасы, рухий бийиктиги болгон “Манас” эпосунун түбөлүктүү идеяларын койгон.”...Манас рухунун уңгулуу, күнүмдүккө эмес түбөлүктүүлүккө эсептелген кенчтери таалим – тарбия үчүн багыт – маяк, соолгус булак – көрөңгө, түтөнгүс гүлазык –

ресурс, этикалык – философиялык база. Бул нарктарды окуу – тарбия ишине мобилизациялап, жаштарыбыздын алдына чырак кылып жагып, маңдайына жылдыз кылып кылып күйгүзүп турушубуз зарылдын зарылы...” -деп белгилеген автор. Окумуштуунун бул ойлоруна карама – каршы же азыркы прагматикалык – керектөө замандын талабына ылайык башкача идеологияны сунуштаган ойлорду мисал келтирип, талаш – тартыш уюштурсак болот.

Монологдук кептин продуктивдүү түрлөрүнө көркөм стилде же темасына, мазмунуна карата көркөм сөз каражаттарын арбын колдонуп *көркөм стилде* айтып берүү кирет. Бул ыкма эпостун көлөмдүү бөлүктөрүн жыйынтыктоодо жакшы натыйжаларды берет деген ойдобуз. *Мисалы:* “Манас баатырдын төрөлүшү”, “Кыргыздардын Алтайдан Ала- Тоого көчүшү” “Семетейдин Сарытазга жолукканы”, “Каныкейдин Тайторуну чапканы” сыяктуу бөлүмдөрү эпостун ыр саптарын кара сөзгө салган Ашым Жакыпбековдун чыгармасын, эпостун текстиндеги арбын көркөм сөз каражаттарын пайдалануу менен айтып берүүгө болот (Жакыпбек, 1995). ”Каркыра болбосоң коё кал! Түштүк төрү – улуу тоо, тескейин чытырман токой баскан.Кыргыздын жонунан жалданып, найзачан миң –сан аскердей карагайлары зыңгырайт. Этектеп түшө келгенде чыгыштан батышка күн жүрүш жолду багыттап,токой мизинде керилген тилке созулат. Ушу керүүдөн туруп Каркыраны көрүп ал: оң ныптан көз жеткен көк мунарыкта жалама аска жалгыз кара бешкек тоо көк тиреп турат; теке маңдай түндүгүн көз жеткен мунарыкта Үч –Капканын үч эмчек чокусу жайылып агып жатат;андан ары Ыйык –Көл жатат байбиченин пейилиндей жайкалып... Ортодогу кең жайыкка аш эмес аалам баткыдай, салаалаган сууларына көктүн жылдыздары чогуу түшсө да элкин ойноп жаткыдай.Шибери буралган,бетегеси жайкалган апай жайык боорлору,карагыяк калың каптапчымдак ойдун жайыгы Теңир өзү пейилине ылайыктап жайып койгон килем өңдөнөт. Суу бойлоп каркыра, турна бийлеп, ара – чолодогу көлдөрүндө ак булуттун үзүмдөрү түшүп келгенсип, ак куулар каалгыйт, сары каймак саздарында аңырлар жүрөт жагжандап... Каркыра болбосоң коё кал!” Мындай сүрөттөөчү, баяндоочу, ой жүгүртүүчү тексттерден алып, *кара сөз түрүндө айттыруу, башка манасчылардын поэтикалык тексттери менен салыштыруу же тескерисинче поэтикалык текстти кара сөзгө айландыруу* жана тексттин көркөмдүк өзгөчөлүгүнө жекече көз карашын билдирип баалоосу, окуучунун момнологдук кебинин чыгармачыл деңгээлин андан ары байытууга шарт түзөт деген ойдобуз.

Ал эми окуучулар жасаган докладдары адабий сын менен адабият таануу эмгектерине таянса, *публицистикалык же сын макалалардын негизинде* айтып берүү болот. Сын макалаларды сабактын бардык формаларында пайдалануу окуучунун жеке пикирин илимий жактан бекемдеп, ишенимдүү берүүгө гана жардам бербестен, адабий – эстетикалык түшүнүктөрүн калыптандырып, жалпы логикалык ой жүгүртүүнү да өстүрө тургандыгын жакшы билебиз. “Сын макаланы окуганда анын жанрына, формасына – полемикабы, рецензиябы же обзорбу деп талдап алып, сынчынын позициясы кандай, ал кайсы мезгилдеги адабий көрүнүштү кандайча талдоого алды деген суроолорду түшүнүү керек” (Шериев, Муратов, 1994, б.135). ”Манас” эпосу тууралуу илимий эмгектер азыркы учурда адабият таануунун өзүнчө бир багытын түзөт. Ошондуктан эпос боюнча темага ылайык келген материалдардын ар түрдүү мазмундагы, көз караштагы авторлордун эмгектерин талдап чыгууга болот.

Оозеки айтып берүүнүн бул түрлөрүнө окуучу кылдат даярданып, ийгиликтүү чыгып сүйлөп, пайда болгон суроолорго так жооп бериши жана өзүн ишенимдүү алып жүрүшү заманбап *жумшак көндүмдөргө* кирет. Доклад технологиялар мезгилинде , албетте, ар кандай

аудио- видеотасмалар, ар кайсы учурда басылган адабияттардын тизмеси жана таблица – схемалар менен коштолгону натыйжалуу болот. Изилдөөчү Х.Ахмедова мындай деп белгилейт: “...өз ойлорун чыгармачыл, эркин айтып, ой – сезимдерин ар кыл интонацияда чагылдыра алган, кеп маданиятын сактап, баарлашуу жөндөмүн өнүктүрө билген инсан азыркы учурдун талабына шайкеш келет” (Ахмедова, 2021) Негизинен учурда окуучулар жалпы аудиториянын алдында сүйлөп, *өз оюна башкаларды ынанадыра алган* көндүмдөрүнө ээ болууга умтулуп жатышат. Анткени азыркы техникалык өнүгүү автоматташтырылып (*компьютерлештирилип*), дүйнөдө көптөгөн жумуш орундары кыскарат деген билдирүүлөр бар. Бирок төмөнкү сапаттарга (*питчинг, сынчыл ойлом, креативдүү жөндөм*) ээ болгон жаштар кандай кырдаал болсо да ийгиликтүү болууга жөндөмдүү болушат. Изилдөөчүлөр жана ийгиликке жетүү сырларын ачып бергиси келген коучтардын маалыматтары боюнча азыркы муун тубаса жөндөмдүү муун. Аларга билим, багыт жана колдоо болсо баарын жасай алышат. Алардын ана башында *питчинг* жөндөмү турат. *Питчинг* – дүйнөдөгү эң баалуу жөндөм деп эсептелинет. Себеби эл астында өз ой – пикирин , идея, бизнес план, долбоордук иш, командалык иш – аракеттерди кыска, так жана жеткиликтүү айтып берүү чеберчилиги болуп саналат. Демек, жеке өз көз карашын иштеп чыгуу, ар бир нерсенин жакшы, жаман жагын таап, талдай билүү (*сынчыл ойлом*) , ар бир нерседен жаңы нерсени жасай билүүдөн (*креативдүү жөндөм*) да башкаларга өз оюн жеткиликтүү айтып бере алуу, оозеки сөз менен ойдун маанисин жеткирүү, башкаларды өз идея, ойлорун менен *ынандыруу эң биринчи позицияга* чыкканын андай билишибиз зарыл. Мында окуучунун өз аң сезимин гана эмес, эмоциясын да башкара билип, аудитория же келечекте коомдун ар түрдүү социалдык катмарындагы ар кандай мүнөздөгү адамдар менен алака – мамиле түзө билүү жөндөмү калыптанаары анык.

Бул көндүм азыркы учурда окуучулардын кийинки муунунун ийгиликтүү келечегин аныктаган *жумушак көндүмдөрдүн сап башына кире* тургандыгын жакшы билишибиз зарыл. Бул тууралуу методист окумуштуулар окуучулардын эл алдында чыгып сүйлөөсү практикалык багытка ээ болуп, коомдун бир бөлүгүнө таасир этээрин, алар сындоочу (*талкуулоо, талашып – тартышуу*), үгүттөө (*бир кыймыл – аракетке чакыруу*) жана куттуктоо (*салтанаттуу, салттуу*) болоорун белгилешкен (Ладыженская,1986, с.112-113). Бул көндүмдөргө машыктыруу негизинен тил сабагында калыптанып, адабият сабагынын оозеки кепти өнүктүрүүчү ыкмалары менен андан ары өнүктүрүлөт. Т.А.Ладыженская тил сабагында оозеки кептин бул түрү тууралуу маалымат берилип, андан кийин даярдоо мүнөзүндөгү талдоо иштери жүргүзүлүп, жыйынтыгында гана чечендик кептин түрлөрү боюнча практикалык сабак уюштурулуп, анын жыйынтыктары талкууланат деп көрсөткөн. Ошондуктан окуучулар менен бул көндүмдөрдү калыптандыруу боюнча адабият сабагындагы “Манас” эпосу боюнча оозеки айтып берүүнүн түрлөрүнө машыктырып, иштин ар кандай түрлөрү менен бул баалуу көндүмдү андан ары калыптандыруу мугалим үчүн маанилүү милдеттердин бири катары чыгат.

Демек, окуучунун *монологдук кебине* басым жасоо, эпостун тексти боюнча айтып берүүнүн түрлөрүн чыгармачылык менен колдонуу айрыкча мааниге ээ болот. Монологдук кептин репродуктивдүү түрлөрүнөн кошумча суроо – тапшырмалары менен *кайра айтып берүүгө* өзгөчө басым жасалышы зарыл. Анткени монологдук кептин бул түрү продуктивдүү кептин кийинки түрлөрүнө (*докладдын оозеки түрлөрүн даярдап, аудиторияда айтып берүү, талаш маселелерде өз позициясын жактай билүү, суроолорго жооп берип, аудитория менен*

кайтарым байланыш түзүү) өтүп, азыркы учурдагы эң маанилүү болгон *питчинг* көндүмүн (анг.*pitch* -выставлять на продажу - устная или визуальная презентация с целью нахождения инвесторов) калыптандырууга негиз болот деген ойдобуз. Анткени бул көндүм угуучуларды өз ойлору, идеялары менен оозеки кеп аркылуу ишендирүү, таасир бере алуу болуп саналат. Мында монологдук кептин оозеки түрүнө коюлган негизги өзгөчөлүгү жана айырмачылыгы – угуучуларга ылайыкташып көрктүү жана эмоционалдуулугу ачык көрүнөт. Угуучуларга эпостун нукура көркөм табиятын жеткирүү менен бирге, күтүлбөгөн суроолорго, репликаларга жооп берүүгө даяр болуп, өзүн эркин кармай билген көндүмдү да калыптандыра алабыз. Кыргызча көркөм, мазмундуу жана максатка багытталган кептин калыптануусунун негизги шарты “Манас” эпосунун текстиндеги тилдик материалдар менен ар тараптуу жана заманбап ыкмалар менен иш алып баруу болуп саналат деп ойлойбуз.

Адабияттар

1. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү: Мектеп окуучулары үчүн. Түз.:Ж.Шериев, А.Муратов.-Б.:КЭнин Башкы ред.,1994.-160 б.
2. Абдиева Ж.К. “Манас” эпосу - элдик педагогика жана билим берүүнүн булагы катары // *Вестник Ошского государственного университета*. 2021. Vol. 2, No. 3. бб. 114-122. DOI: 10.52754/16947452_2021_2_3_114. EDN: RSQEKZ.
3. Ашым Жакыпбек. Теңири Манас.-Б.,1995.- 298 б.
4. Ахмедова Х. Развитие устной речи как необходимое условие работы над речевой деятельностью обучающихся. М., 2021. -328 с.
5. Байгазиев С.О.Улутубуздуң уңгулуу нарктары.Б., “Алтын тамга”,2023.- 387 б.
6. Кубанычбек кызы А. “Манас” эпосунда көчмөн турмуштун сүрөттөлүшү // *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*. 2023. No. 2(2). бб. 41-48. DOI: 10.52754/16948874_2023_2(2)_5. EDN: UIVPTC.
7. Кыргыз өзөгү. Түз.Бакчиев Т.ж.б. Б., 2012. -212 б.
8. Ладыженская Т.А. Живое слово. Устная речь как средство и предмет обучения. М., “Просвещение”. 1986.
9. Токтогазиев Т.Ш. Айкөл Манас – тарыхый инсан. Алтайдагы, Ала – Тоодогу, Бээжиндеги издер. Б., 2013. -358 б.
10. Улуу “Манас” жана анын фальсификаторлору.Түз. С.Алахан ж.б Б., 2013. – 358 б.
11. Фрумкин К.Г. Глобальные изменения в мышлении и судьба текстовой культуры // *Ineternum* - 2010-T1.-с. 26 -36.
12. Юсупова Р.О., Кочкорова Д.А. “Манас” эпосундагы кыймыл, мейкиндик жана убакыттын интерпретацияланышы // *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Философия. Социология. Политология*. 2023. No. 1(1). бб. 33-41. DOI: 10.52754/16948823_2023_1(1)_5. EDN: FZOACK.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№3/2024, 116-137

ФИЛОЛОГИЯ

УДК: 398.95

DOI: [10.52754/16948610_2024_3_11](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_11)

**КЫРГЫЗДАРДЫН ЭТНОБОТАНИКАЛЫК БИЛИМДЕРИНИН МАКАЛ-
ЛАКАПТАРДА БЕРИЛИШИ**

**ОТРАЖЕНИЕ ЭТНОБОТАНИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ КЫРГЫЗОВ В НАРОДНЫХ
ПОСЛОВИЦАХ**

**REFLECTION OF ETHNOBOTANIC KNOWLEDGE OF THE KYRGYZ PEOPLE IN FOLK
PROVERBS**

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Murzakmetov Abdymitalip Kamytovich

т.и.к, доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University

suzak65@mail.ru

КЫРГЫЗДАРДЫН ЭТНОБОТАНИКАЛЫК БИЛИМДЕРИНИН МАКАЛ-ЛАКАПТАРДА БЕРИЛИШИ

Аннотация

Өсүмдүктөр менен адамдардын ортосундагы карым-катнаш байыркы доорлордон тартып азыркы күнгө чейин жашап келет. Дүйнө элдеринин маданиятында өсүмдүктөр дүйнөсү тамак-аш, азык-түлүк жана элдик медицинада кеңири колдонулуп, этноботаникалык бай мурастын калыптанышына себеп болгон. Бирок урбанизациянын натыйжасында адамдар жаратылыштан алыстап, убакыттын өтүшү менен этноботаникалык билимдерди унутуп же жогото башташты. Бул контексттен алып караганда анча-мынча этноботаникалык изилдөөлөр жүргүзүлүп жатканы менен, жалпы жонунан алганда бул жатта изилдөөлөр чектелүү. Бул макалада кыргыздардын элдик макал-лакаптарынын мисалында этноботаникалык өзгөчөлүктөрү менен жергиликтүү эл тарабынан белгилүү болгон жана колдонулган кээ бир өсүмдүк түрлөрүн аныктоо жана алардын баалуулуктарын аныктоо максатталган. Изилдөөнүн алкагында макал-лакаптарда эскерилген өсүмдүктөрдүн түрлөрү аныкталып, айрым тактоолор киргизилген.

Ачык сөздөр: этноботаника, кыргыздардын элдик макал-лакаптары, элдик медицина, фразеологизмдер, өсүмдүктөр культу.

ОТРАЖЕНИЕ ЭТНОБОТАНИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ КЫРГЫЗОВ В НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ

Аннотация

Взаимоотношения между растениями и людьми существуют с древнейших времен до наших дней. В культурах народов мира растения широко используются в пище и народной медицине, что привело к формированию богатого этноботанического наследия. Однако в результате урбанизации люди дистанцировались от природы, и со временем народные этноботанические знания стали забываться или теряться. Хотя этноботанических исследований в этом контексте проводилось, число специальных исследований в этой области весьма ограничено. В данной статье на примере кыргызских народных пословиц ставится цель выявить некоторые виды растений, известные и используемые местным населением, с их этноботаническими особенностями и определить их значение. В рамках исследования были выявлены виды растений, упомянутых в пословицах, и сделаны некоторые этимологические уточнения.

Ключевые слова: этноботаника, кыргызские народные пословицы, народная медицина, фразеологизмы, культ растения.

REFLECTION OF ETHNOBOTANIC KNOWLEDGE OF THE KYRGYZ PEOPLE IN FOLK PROVERBS

Abstract

The relationship between plants and people has existed since ancient times to the present day. In the cultures of the peoples of the world, plants are widely used in food and folk medicine, which has led to the formation of a rich ethnobotanical heritage. However, as a result of urbanization, people have distanced themselves from nature, and over time, folk ethnobotanical knowledge began to be forgotten or lost. Although ethnobotanical research has been conducted in this context, the number of special studies in this area is very limited. In this article, using Kyrgyz folk proverbs as an example, the goal is to identify some plant species known and used by the local population, with their ethnobotanical features, and determine their meaning. As part of the study, plant species mentioned in the proverbs were identified and some etymological clarifications were made.

Keywords: ethnobotanice, Kyrgyz folk proverbs, folk medicine, phraseological units, plant cult.

Киришүү

Жер бетиндеги жашоону өсүмдүктөрсүз элестетүүгө мүмкүн эмес. Алар малга тоют, адамдарга азык болгондон сырткары абаны зыяндуу көмүр кычкыл газынан тазалап, кычкылтек бөлүп чыгарып турат. Адам баласы ар дайым өсүмдүктөр дүйнөсүнө байкоо жүргүзүп, өзүнө керектүү болгон бардык нерселерди – отунду, дарыны, тамак-ашына кошумча азыктарды, боёкторду, буюм-тайымдарды жасоо үчүн керектүү жыгачтарды табияттан алып пайдаланышкан. Кыргыз элинин «Сөз элдин кенчи, чөп жердин кенчи» (Ибрагимов, 2005, б. 388) деген макалы тегин жерден жаралган эмес. Байыркы мезгилдерде айрым өсүмдүктөр ыйык деп саналып, аларга байланышкан ырлар, жомоктор, макал-лакаптар, табышмактар жаралган.

Материалдар

Кыргыз тилиндеги табиятка байланышкан түшүнүктөр, сөздөр элибиздин жаратылыш менен коюндаш жашап, өтө тыгыз байланышта болгондугун даана көрсөтүп турат. Албетте, буга кыргыздардын көчмөн турмушта жашап, мал чарбачылыгы менен күн көргөндүгү себепкер экендиги талашсыз. Кыргыз жергесинде 3, 5 миңден ашуун өсүмдүктөрдүн түрлөрү бар. Мал багуу анын тоюту болгон өсүмдүктөр дүйнөсү менен жакындан тааныш болгонго шарт түзүп, натыйжада тилибизде 1000 ден ашуун сөз чөп-чардын аталышын камтып турат (Байбосунов, 1990, б. 105). Алардын атын эле атабай, ырга салгандар да болгон. Белгилүү жазуучу Кеңеш Жусупов: «Он тогузунчу кылымдын аягында Кыргызстандын түштүгүндө Чөп акын деген ырчы жашап өткөн. Ал төрт жүзгө чукул чөптүн түрүн ырдаган экен. Жеңижок акындын айтуусунда, Чөп акын жөнүндө момундай маалымат бар:

Жаллабатта Чөп ырчы,
Терең ойлуу жөн ырчы,
Сабиздей өңү сапсары,
Жакшы айтпайт чөптөн башканы...

Чөп акын жөн эле ырчы болгон эмес. Ал эл арасында көп жүрүп, айыл кыдырган адамдарды чөп менен, ыр менен дарылаган. Акын чөптөрдүн керектигин, касиетин, анын дарычылыгын, түрлөрүн көркөм ыр менен сүрөттөп айта алган. Чөптүн турмушун үйрөнгүлө, аягыла, аны пайдалангыла деген үгүтүндө. Чөп акын чоң акылман, ойчул болгон» (Жусупов, 1984, бб. 307-308) деген маалымат берет. Тилекке каршы, Чөп ырчынын ырлары сакталып калбаптыр, жазуунун жоктугунан же буга маани берген адамдардын болбогондугунан бизге чейин жетпей калыптыр. Болбосо, чөптөрдүн төрт жүздөй түрү тууралуу ырлар сериясын өзүнчө эле ботаникалык энциклопедия болгон деп тыянак чыгарсак болот. Чөп ырчыдан айырмаланып, чыгармалары сакталып калган Молдо Кылыч «Чүй баяны» деген поэмасында 200гө жакын чөптүн аттарын атап, Сары-Өзөн Чүйдө мына мындай өсүмдүктөр өсөт деп жазып калтырган. Бирок биз анын баарына токтолуп отурбай, кыргыздардын этноботаникалык түшүнүктөрүн макал-лакаптардын гана негизинде ачып көрсөтүүнү максат кылдык.

Анализ

Байыркы адамдардын аңчылык кылуу жана жыйноочулук менен күн көрүшкөндүгү маалым, андыктан өсүмдүктөр дүйнөсү менен таанышуу алгач азык катары пайдалануудан башталган деп болжоого болот. Отурукташпаган элдерде бул, мүмкүн, азырга чейин учураган көрүнүш болушу толук мүмкүн. Изилдөөчү А. Байбосунов: «Көчмөн жашоо турмушу, дыйканчылыктын анча өнүкпөгөндүгү кыргыздарга жашылчаларды жетиштүү өлчөмдө пайдаланууга мүмкүнчүлүк бербеген. Алардын тамак-ашы негизинен эт, сүт жана ун азыктарынан турган. Бирок жаздын, жайдын келиши менен кыргыздар табияттын тартуусун – өсүмдүк азыктарын да пайдаланышкан. Алар байкоо салуу менен жей турган ар бир өсүмдүктө денеге пайдалуу заттар бар экенин билишкен. Кыргыздар төмөнкү өсүмдүктөрдү: балдыркан, каакым, коко, кемирчек, ат кулак, кымыздык, ышкын жана чүкүрү, сарымсак, пияз, кой текей, жылкы текей, кызыл гүл, карагат, кожогат, дан куурай, кызыл бүлдүркөн, кара бүлдүркөн, жаңгак, мисте, бадам, бөрү карагат, чие, алча ж.б. азык-оокат катары; акталган дан катары жөргөмүш чөптү (анын уруктарын дан азыктары жетишпеген учурда көбүнчө чийки бойдон колдонушкан); татымал иретинде көкөмеренди, сейдананы, зирени ж.б. пайдаланышкан» (Байбосунов, 1990, б. 106) деп белгилейт. Азык катары пайдаланып, турмушунда колдонулуп жаткан соң, элдин алардын айрымдары тууралуу макал-лакаптарды жаратышы мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Тилибизде «*Желе түбү – казык, жекен түбү – азык*» деген макал айтылат (Усупбеков, 1982, б. 99). Аталган макалдын маанисин көп эле адамдар, айрыкча жаштар жакшы түшүнө беришпейт. Желенин эки казыкка керилип тартыларын, ал казыктардын жылкынын туягына тийип, зыян келтирбеши үчүн жерге житире кагыларын баары эле билсе керек. Андыктан желенин эки башы, түбү жер астындагы казыктарга байланары макалда көрсөтүлүп жатат. Ошентип, макалдын биринчи компонентин түшүнсө да, экинчи бөлүгүн чечмелөөдө көпчүлүгү кыйналышат, себеби, жекендин эмне экендигинен кабары жок. Ал болсо нымдуу жерлерде өскөн, камышка окшоп кеткен өсүмдүк, орусча *рогоз, чакан, куга* деген аталыштары бар. «Жекендин сабагын жана жалбырактарын силос катары пайдаланууга болот. Алардан бойро согуп, себет токушат. Украинада жекендин сабагы менен үйлөрдүн үстүн жабышкан. Сабактын бекем булаларынан аркан жасашат. Сөңгөгүн кагаз жасоо үчүн пайдаланышат. Бирок бизди азыр жекендин башка бөлүгү – тамыры кызыктырат. Ал 60 см. узундукка жана 2,5 см. жоондукка жетет. Кургак тамырда 46 пайыз крахмал, 11 пайыз кант жана 24 пайызга чейин белок заттары болот. Тамырлардан аш болумдуу ун даярдап, нан жаап, ал түгүл бисквит бышырууга мүмкүн. Ушул эле ундан кисель жасашат» (Верзилин, 1974, б. 41-42). Сыягы, ачарчылыктын азабын тарткан бир мезгилдерде элибиз тамыры жумшак болгондуктан аарчып жеп, даамын татып көрүп, ошондон кийин сөз болгон макал жаралган окшойт деген ойго келебиз. Жекендин *коко* деген аталышы да учурайт. Казактардын «Акылман Аяз» аттуу жомогунда Жаныбек хандын элге адамдын эң жаманы ким, эң жаман жана эң жакшы жер кайсы, чөптүн эң жаманы эмне жана куштун эң жаманы эмне деген суроолорду талкуулатканы тууралуу айтылат. Ошондо эл чөптүн жегенге да, отунга да жарабаган эң жаманы *коко* деп жооп бергени айтылат (Крафт, 1900, б. 113). Сыягы, коконун (жекендин) азык катары колдонулушу көчмөн казактарга белгисиз болгондой. Жекен казакча *қога* деп да, *жекен* деп да аталат (Калиев, 1993, б. 59). Демек, жекендин орус тилиндеги *куга* деген да, *чакан* деген да аталыштары калькаланып кирген тюркизмдер болуп чыгат. Учурда жекен тамак-аш катары колдонулбай калган менен бул

саптардын автору анын сабактары айыл жерлеринде жүгөрүнүн паясын боолоо үчүн, түштүктө өзбек дыйкандары кышкыга сактачу коондорду ноктолоо үчүн колдонорун, ал эми коконун сотосунун жумшак бүрлөрү жаздыкка салынарын көргөн. Коко бардык эле жерде кезиге бербей, негизинен саздак жерлерде, суу жээктеринде өскөндүктөн, «*Жекен жеринде көгөрөт, эр элинде көгөрөт*» (Усупбеков, 1982, б. 27) деген макал да жаралган.

Азык катары таанымал болгон эки өсүмдүктүн аттары кошо аталган «*Ырысы жокко ышкындан айтпайт, кешиги жокко кемирчектен айтпайт*» (Ибрагимов, 2005, б. 266) деген макал айтылат. Ышкындын аталышы Махмут Кашкаринин «Сөздүгүндө» да берилген (М. Кашкари, 1-т. 2013, б. 135). Ышкын азыркы учурга чейин эл тарабынан кеңири колдонулуп келүүдө, андыктан жаз айларында шаарларга чейин алып келинип, сатылып жатканын учуратууга болот. Элдик медицинадагы боорду тазалайт деген көз караш ышкындын кадырын арттырууда. Ал бийиктиги 35-45 см. жеткен көп жылдык өсүмдүк. Кыргызстандын бардык өрөөндөрүндө, күнгөй-тескей беттерде кездешет. Дары катары апрель, май, июнь, июль айларында пайдаланылат. Сабагы организмди кычкылтек, темирдүүлүк менен байытат. Тамыры ичеги курттарын түшүрүүдө колдонулат. Кыргыз эли боёк катары тери, жүн боёшкон (Кыргыз элинин уюткулуу сырлары, 2013, б. 94). Анын аталышы жөнүндө: «Байыркы түркчө *ышгун* түрүндө айтылган сөз кыргызча *ышкын*, монголчо *гишүүнө* болуп айтылат. Монголчо *гишүүнө* сөзү *гашуун* «ачуу» сөзүнүн а тыбышы и тыбышына алмашуудан келип чыгышы мүмкүн. Ошондо *ышкындын* аты ачкыл даамына байланыштуу келип чыккан болот» (Сейдакматов, 1988, б. 266) деген көз караш бар. Ал эми азыркы учурда зарылдык болбогондуктан көп белгилүү болбой калган *кемирчек* тамырын казып жей турган, өзөгү солкулдак, жалбырагы тикендүү келген жапайы өсүмдүк (КТТС, 2016, б. 751). Макалдан эки өсүмдүктүн тең элге белгилүү, жагымдуу болушкандыгын, аларды атайын издеп, терип келип жешкендигин байкайбыз. Айтууларга караганда, кемирчекти, мандалакты айранга, кымызга, каймакка аралаштырып жешкен.

«*Сопу согон жебейт, жесе кабыгын да койбойт*» аттуу макал эл оозунда айтылып келет (Усупбеков, 1982, б. 200). Тилчи-окумуштуу, түрколог К. К. Юдахин *согонду* орус тилине *жапайы пияз* деп которуу менен бул жалпы аталышы экендигин туура көрсөткөн (КРС, кн. 2. 1985, б. 150). Биз жалпы аталышы дегенди бекеринен туура көрүп жатканыбыз жок, анткени Кыргызстанда жапайы пияздын 60 тан ашык түрлөрү бар, көпчүлүгү жегенге жарактуу, кадимки пиязды алмаштыра алышат. Алардын бир түрү *сарымсак* деп аталат. Жапайы пияздын бир тобу тоют катары саналышат, аларды мал жакшы жейт. Чабандардын айтуусу боюнча, жапайы пияз шалбаалары малдын ичеги курттарын жоготууга жардам берет (Головкова, 1984, бб. 61-62). Бир гана малга эле эмес, адамдарга да пайдалуу экендигин Түркияда жашаган памир кыргыздарында айтылган «*Сарымсак, сарымсак, сарымсак жегеннин тәни сак*» (Кайыпов, 2017, б. 405) деген макал да тастыктайт. Бабабыз Махмуд Кашкаринин «Сөздүгүндө» *сарымсактуу тоо* (М. Кашкари, 1-т. 2013; 483), *согондуу тоо* (М. Кашкари, 1-т. 2013, б. 487) деген мисалдардын учурашы мекенибиздин жапайы пияз өлкөсү аталышын толук актап турат. Согон тууралуу: «Ар кандай бийиктикте 80 см. чейин жеткен көп жылдык сарымсак жыттанган өсүмдүк. Жазгы күн күркүрөгөндөн кийин сүтү чыгып жетилет. Август айында казып алса болот. Март айынын башынан май айынын ортосуна чейинки аралыкта тамакка кошуп жеп келишкен. Анын түбүн кургатып, кайнатылган тундурмасын жаратка, сасык тумоодо дары катары колдонушкан. Пайдасы өтө көп, канды тазалайт, күч-кубат берет. Өлүү жараларга жанчып тартса, колго көбүргөн, денеге чыйкан

чыкса, ага да жакшы жардам берет» (Кыргыз элинин уюткулуу сырлары, 2013, б. 80) деген маалымат берилген. Ошол эле булакта анын *сасык тана* деген да аталышынын берилиши сопунун согон жебегендигинин себебин түшүндүрүп турат деп санайбыз. Анткени пияз, сарымсак сыяктуу өсүмдүктөрдүн баарынын кескин, ачуу жыты болот. Кыргыз тилинде *сопу* деген сөздүн төрт мааниси бар (КРС, кн. 2. 1985, б. 156), алардын экинчиси *динге ишенген, такыба адам* дегени макалдагыга туура келет. Анын жактырбаган, кекээрлеген мүнөздө *калт эле динге ишенимиш болгон, сопусунган* деген да мааниси бар экенин эске алсак, макалдын мааниси ого бетер дааналана түшөт.

Кыргыздарды мал менен жан багып, ар дайым мал артынан жүргөн эл катары саноо жаңылыш көз караш экенин белгилей кетишибиз керек. Араб саякатчысы Абу Дулаф (X к.) «Рисала» («Жазмалар») аттуу эмгегинде: «Хиргиздер таруу, күрүч, уйдун жана башканын (эти) менен тамактанышат, төөнүн этин жешпейт» деп жазган. Бул жерде кыргыздардын күрүчтү тамак-ашында колдонушары тууралуу маалымат кызыгууну жаратат, анткени күрүч табияттын катаал шарттарынан улам Енисейдин аймагында эч качан өстүрүлгөн эмес. Эгер биз Абу Дулафтын бул маалыматтарын енисейлик кыргыздарга таандык кылсак, анда күрүч аларга башка өлкөлөрдөн алып келинген деп божомолдошубуз керек. Бирок ташып келинген күрүч енисейлик кыргыздардын баары тегиз колдонгон тамагы боло алмак эмес, муну жазма булактар да тастыкташат. Мына ошондуктан Абу Дулафтын маалыматтарын теңир-тоолук кыргыздарга таандык деп карашыбыз керек, анткени алар Чыгыш Түркстандын дыйканчылыгындагы байыркы өсүмдүктү – күрүчтү тамак катары кеңири пайдалана алышмак (Караев, 1968, б. 47), мындан улам, малчылык менен катар эле кыргыздарга дыйканчылык да жат кесиптерден болгон эмес деп жыйынтык чыгарсак болот. «**Күрүчтүн аркасы менен күрмөк суу ичет**» (Усупбеков, 1982, б. 56) деп айтылчу макал мына ошол мезгилдерде эле жаралгандыгы талашсыз. Эгерде тактай кетсек, күрүч өсүмдүгү жана анын акталбаган даны *шалы* деп аталат (КТТС, 2-к. 2016, б. 704), *күрүч* дал ошол шалынын даны, болгондо да акталган даны. Байыркы түрк тилинде күрүч *тутурган* деп аталган (М. Кашкари, 1-т. 2013, б. 504), азыр колдонгон *күрүч* да, *шалы* да – экөө тең кыргыз тилине иран тилинен келип кирген сөздөр (Карасаев, 1986, бб. 173, 286). Күрүч өстүрүлгөн Кыргызстандын түштүгүндө бир да дыйкан «күрүч эктим» деп жаңылыш сүйлөбөйт, «шалы эктим» деп гана айтат. Ошондуктан сөз болгон макал мында «*Шалынын бээнеси (бээнэси) менен күрмөк суу ичет*» деген формада да айтылат. Ал эми *күрмөк* – бул шалынын арасына чыгуучу майда дандуу отоо чөп жана анын күрүчкө аралашып кетип, күрүчтүн тазалыгына жолтоо болчу даны (КТТС, 2-к. 2016, б. 132).

Шалы сууда гана өскөндүктөн, аны сепкенден тартып оруп алганга чейин талааны такай суу каптап турушу керек. Дыйкандардын айтуусу боюнча, суу тийбей, кургай түшкөн жерге дароо күрмөк өсүп чыгат экен. Муну илимий изилдөөлөр, жүргүзүлгөн тажрыйбалар да тастыктайт: «Шалыная тептегиз болушу зарыл, өсүмдүктөрдү суу бирдей каптап турушу үчүн дөң же чукур жерлери болбошу керек. Азыраак суу коё берсең – күрмөктөр өсүп чыгат. Сууну ашыкча каптатсаң – шалы дымыгып калат (Смирнов, 1988, б. 62). Макалдагы мааниси туура шалынын ордун күрүч алмаштырып калышына дал ошол күрмөк себепкер болгон, тактап айтсак, тилдеги аллитерация (окшош үнсүз тыбыштардын кайталанып келиши) кубулушунун мыйзамына ылайык, күрмөк сөзүндөгү «к» тыбышы менен кайталанып айтылсын үчүн шалынын ордуна күрүч колдонулуп калган. Эгерде «Шалынын аркасы менен

күрмөк суу ичет» деп айтылганда, анда макал маанилик жактан туура болмок, бирок аллитерация мыйзамы бузулуп, анын көркөмдүгү купулга толбой калмак.

Элдик билимдерди изилдөөчү окумуштуу А. Байбосунов кыргыздардын кандай өсүмдүктөрдү азык катары колдонушканын санап келип: «Андан сырткары, жут күч алган ачарчылык жылдары, тамакка корольковая алчасын (түбү алмадай болот) жана сопкелдини (түбү кызылчадай болот) ж.б. пайдаланышкан. Эми белгилүү болгондой, бул өсүмдүктөрдө крахмал көп болот» деп көрсөтөт (Байбосунов, 1990, б. 106). Бул айтылгандардан бизди корольковая алчасы тууралуу маалымат ойго салат. Алчанын түбү кантип алмадай болсун, катуу тамыр кандайча жегенге жарасын? Алчанын өзү, мөмөсү желет эмеспи? Бул суроолорго жоопту экинчи өсүмдүк, сопкелди жөнүндө маалыматтарды карап жатып алабыз. «Кыргызча-орусча сөздүктө» сопкелдинин Чаткал говорундагы сөз экени белгиленип, алгынын 3-маанисинин эле өзү экендиги көрсөтүлөт (КРС, кн. 2. 1985, б. 156). Ал эми бул маанини карасак, алгы *корольковия* деп которулуп, анын лилиялар түркүмүндөгү пияз сымал жапайы өсүмдүк экени, чийки түрүндө уулуу келип, ачуу даамы бар экендиги кошумчаланган (КРС, кн. 1. 1985, б. 47). Ушундан кийин гана «корольковая алчанын» сыры белгилүү болот. Сөз болгон автор *алгы* тууралуу маалыматты Илимдер Академиясынын кол жазмалар бөлүмүнөн алган, анын № 5168 инвентарь номерине шилтеме да жасаган. Ал кол жазманы адис ботаник тапшырып, ошол себептүү алгынын орусча аталышын да жазып койгон. Биздин оюбузча, А. Байбосунов кол жазма даана болбогондуктан жана өзү *алгы* деген өсүмдүк бар экенин билбегендиктен, *г* тамгасын *ч* деп окуп, *алчы* келип чыккандан кийин ага ылайыктап эле акыркы *ы* тамгасын да *а* деп кабыл алган. Ошентип *алгы* алчага айланган. Орусча *корольковия* аталышын да корольковая деп окуп, натыйжада түбү алмадай болгон *корольковая алча* аттуу жаңы өсүмдүк пайда болуп, көп окурмандардын башын катырган. Ал кадимки *алгы* эле. Бул саптардын автору өз атасынан (Мурзакматов Камыт, 1933-жылы туулган, Сузак району, Кызыл-Сеңир айылы, багыш уруусу) *алгы* деген чөптүн тамыры картошкадай болорун, Ата Мекендик согуш маалында эл ачарчылыктан улам аны терип келип, бодур ташка кырып, укаланган майда бөлүктөрүн улам-улам сууга жууп, ачуусу кеткенден кийин сүткө кошуп кайнатып жешкендерин уккан. Аны көп жеген айрым адамдар шишип, өлгөндөрү да болуптур.

Ошондон улам «*Алгы ичсең алыңды алат*» деген макал жаралган экен, муну өсүмдүктүн суук экендиги (чыгыш медицинасы тамактарды ысык жана суук деп бөлөт) менен түшүндүрүшөт. Алгы учурда да боордун циррозун (аны кара сарык деп коюшат) дарылоодо элдик медицинада колдонулуп келет. Тилекке каршы, сөз болгон макал бир да жыйнактан орун алган эмес. Алгынын эмне экендигин тактап алгандан кийин аны *сопкелди* экөө бир эле өсүмдүк деп караган көз караштын да жаңылыштыгы белгилүү болот. Демек, К. К. Юдахин да бул эки өсүмдүктү көргөн эмес, алардын кандай максатта колдонуларын тактап көрүп эле, экөө тең бир эле өсүмдүктүн эки башка аталышы экен деп санаган. Бул экөөнүн эки башка өсүмдүктөр экендиги А. Байбосунов пайдаланган булакта биринин түбү алмадай, ал эми экинчисиники кызылчадай экендиги тууралуу маалыматтан көрүнөт.

Кыргыздарга бакча өсүмдүктөрү да белгилүү болгон. «*Ашкабакты бирөө дарбыз деп жептир*» деген лакапта *ашкабак*, *дарбыз* аттуу эки бакча өсүмдүктөрүнүн аты аталган (Усупбеков, 1982, б. 222). Белгилүү болгондой, лакаптар макалдардан жаралуу тарыхы болгондугу менен айырмаланышат. Андыктан, жогорудагы лакаптын айтылып калышына себептүү окуя болгону да байкалат. Лакаптын Кыргызстандын түштүгүндө жаралгандыгы да

сезилет, анткени мал чарбачылыгы үстөмдүк кылган түндүк тараптан айырмаланып, түштүк чөлкөмдүн эли дыйканчылык, багбанчылык сырларын жакшы билет. Бул саптардын автору бала кезинен сөз болгон лакаптын башкача: *«Ашкабакты коон деп, союп жеген аркалык»* деген вариантын угуп чоңойгон. Мындан улам макал-лакаптардын түзүүчүлөрү аймактар аралык кастыкты козгобоо керек деген саясатка ылайыктап, лакапты бурмалап жиберешкен деп жыйынтык чыгарууга болот. Коон тууралуу *«Коон коондон көрүп ыраң алат»*, *«Коончуга бочоктун зарылдыгы жок»* деген макалдар жаралган (Ибрагимов, 2005, б. 309). Биз колдонгон жыйнактардан кездештире албасак да, эл оозунда *«Коон жесең саар же, саар жебесең заар же»* деген макал кеңири, такай колдонуларын кошумчалай кеткибиз келет. Макалдагы сунуштун маанисин муздак коондун даамы жагымдуу келери менен түшүндүрүүгө болот.

Атайын тиешелүү макал болбогон менен, кыргыз тилинде азык катары пайдаланылган дагы бир өсүмдүк – **текей**дин аты аталган «текейден арзан», «текей оттоо» сыяктуу фразеологизмдер колдонулат. Алардын биринчисинин «өтө эле арзан» деген мааниси текейдин талаада өсүп, аны сатып албай, талаадан бекер эле терип жегендиктен келип чыгышы мүмкүн. Ал эми «анча оордугу жок, колдон келе тургандай, эң эле оңой, жеңил» деген мааниси текей терүү көбүнчө балдардын эрмеги болгондуктан, оңой, жеңил, баланын да колунан келчү иш катары каралгандыгынан болсо керек. Ал эми «текей оттоо» деген фразеологизмдин «эч нерсе кылбай, бош жүрүү» деген мааниси да ошол эле балдардын текей терүүсү менен байланыштуу жаралса керек, аны чоңдор үчүн балдардын текей терип жеп жүрүшкөндөрү эч нерсе кылбай, бекер, бош жүргөндөй көрүнгөндүгүнөн улам жаралышы мүмкүн деп божомолдойбуз. «Кыргыз тилиндеги *текей* сөзү орусча «козелец» болуп которулса, ал латынчадан орусча которгондо «козлобородник» болуп которулат. Анткени текейдин гүлү текенин сакалы сыяктанып көрүнөт. Кыргызча *текей* сөзү анын гүлүнө карата эмес, жалбырагына жараша коюлган. Анткени текейдин жалбырагы текенин мүйүзү сыяктанып өсүп, кудум текенин мүйүзү сыяктанып муунак-муунак бүгүлүп турат. Ошол текенин мүйүзүнө окшогон жалбырагы бар өсүмдүктү атоо үчүн кыргыздар *теке* сөзүн алып, анын аягына *й* мүчөсүн кошкон. Элде текейдин *кой текей, эчки текей, жылкы текей, жылан текей* деген түрлөрү ажыратылат» (Сейдакматов, 1988, бб. 217-218). Негизинен, кыргыздар ката элек, солкулдак кезинде желе турган бир катар өсүмдүктөрдү жалпылап *текей* деп атай беришет.

Тиш дарылоочу стоматолог адистердин арасында сагыз чайноонун пайдасы жана зыяны тууралуу талаштар бир топ узак мезгилден бери жүрүп келет. Аны негизинен тишке тыгылган тамак-аштын калдыктарын тазалоо жана ооздогу жагымсыз жыттан арылуу үчүн чайнашат. Биз анын пайдалуу же зыяндуу экендигине токтолгубуз келбейт, бирок канткенде да анын учурдагы жаштардын турмушунан бекем орун алгандыгын моюнга алышыбыз зарыл. Мындан он кылым илгери жазылган сөздүктө сагызы бар киши тууралуу айтылышы (М. Кашкари, 1-т. 2013, б. 484) сагыз чайноо адаты илгертен эле болгонун көрсөтөт. Мындан кыргыздар да четте калган эмес, *«Чайырды көп чайнаса – сагыз болот, карыганда көп сүйлөсө – маңыз болот»* (Ибрагимов, 2005, б. 445) деген макалдан элдин эмнени сагыз катары пайдаланганын биле алабыз. Бир гана карагайдын чайырынан эмес, сагызды *сүттүкөн* өсүмдүгүнүн жалбырагынан чыккан сүттөн да жасап алышкан.

Тамак-ашка такай болбосо да белгилүү бир мезгилдерде кошумча катары пайдаланган менен көчмөндөр үчүн өсүмдүктөр ириде малдын тоюту иретинде бааланган. *«Сөз элдин*

кенчи, чөп жердин кенчи» (Усупбеков, 1982, б. 150) деп, аны байлык катары санаган, «Чөп ширеси мал семиртет, кеп ширеси жан семиртет», «Чөп жыйнаган малын багат, мал жыйнаган жанын багат» деп, өз тирилигинин негизги булагы менен түз байланышы бар экендигин моюндаган (Ибрагимов, 2005, б. 450). Мындан улам көчөөрдөн мурун тажрыйбалуу, жер уусун билген, баамчыл адамдар конуш чалып, алар элге да, малга да ыңгайлуу орун караштырышкан, биринчи кезекте малдын жайыты көңүлгө алынган. «Чөп чыкпаган сайдан кач, кайыры жок байдан кач» (Ибрагимов, 2005, б. 450) деп, малга жайсыз жерден оолак өтсө, эски журтунун мал оттоп, такырайткан жерлери белгилүү мезгил өткөн соң кайра кулпунуп чыга келерин байкагандыктан «Чөбү жок деп жерден түңүлбө, малы жок деп элден түңүлбө» (Усупбеков, 1982, б. 38) деген үмүтүн билдирген. «**Карысы болбой эл болбойт, тулаңы болбой жер болбойт**» (Ибрагимов, 2005, б. 266) деген макалдан кайсы жерде кандай өсүмдүк өсөрүн мыкты билгендигин байкайбыз. Тулаң бийиктиги 30-60 см. жеткен көп жылдык өсүмдүк. Кургак талааларда, деңиз деңгээлинен 2500 м. бийиктикте өсүп, туландуу жерлерди пайда кылышат. Айрыкча, «кыргыз тулаңы» деген ат менен Суусамыр, Чаткал, Ат-Башы, Нарын, Жумгал, Тянь-Шань аймактарында кездешет. Тулаңды урук байлаганга чейин тоют катары колдонушкан (Кыргыз элинин уюткулуу сырлары, 2013, б. 103). Дал ошондой эле тоют өсүмдүктөрүнүн катарын *кара кыяк, бетеге* сыяктуулар толуктайт. Алар тууралуу макалда «**Кара кыяк, бетеге казысы экен жылкынын, кара мурут кул жигит ээси экен жылкынын**» (Макал-лакаптар, 2001, б. 114) деп айтылат. *Кара кыяк* – бийиктиги 30-90 см. жеткен көп жылдык тамырлуу өсүмдүк. Кыргызстандын бардык аймактарында шалбаалуу, талаа жерлеринде кездешет. Малга баалуу тоют өсүмдүгү катары (жайыттарда жана чабылган түрүндө) пайдаланышкан (Кыргыз элинин уюткулуу сырлары, 2013, б. 105). *Бетеге* да мал үчүн эң жакшы тоют өсүмдүгү. Кыргыздарда «*Бетегелүү бел жакшы, пейили кенен эл жакшы*» деп айтып келишкен. Аш болумдуулугу жогору болгондуктан, бетегелүү жерге жайылган бээлердин кымызы да күчтүү болгон (Кыргыз элинин уюткулуу сырлары, 2013, б. 101). Тилибизде «*Бетеге өзүн бий ойлойт, караган өзүн кан ойлойт*» (Макал-лакаптар, 2001, б. 61), «*Бетеге – белдин көркү, беглер – элдин көркү*», «*Бетеге кетет, бел калат, беглер кетет, эл калат*» (Кайыпов, 2017, б. 153) деген макалдар да айтылат.

Айрым макалдар кайсы малдын кандай чөптү жакшы көрөрүн билдирип турушат. Алсак, «**Жарык дүйнөдө бир улак жаралса, бир түп шыбак кошо жаралат**» (Ибрагимов, 2005, б. 203), «*Эгиз улакка – айры шыбак*» (Макал-лакаптар, 2001, б. 193) деген макалдар башка малга караганда эчки тукумунун ушул өсүмдүккө жакын экендигин байкатыт. «Шыбак – тоют өсүмдүгү. Анын айрысы – эки бутагы. Беш түлүк ири алдыда ушул шыбакка тоюнат. Калган көк чыкканда муну мал карабай да калат» (Акматалиев, 2002, б. 383). Азыркы кезде да Кыргызстандын Баткен областынын калкы шыбак каптаган чөлдүү талааларында негизинен эчки багууга басым жасаары маалым. Ал эми «**Өлөңдүү жерде өгүз семирет, өлүмдүү жерде молдо семирет**» (Усупбеков, 1982, б. 201) деген макал өлөң чөптүн өгүз үчүн канчалык жагымдуу, пайдалуу тоют экендигин көрсөтөт. Муну «*Инек баштаса – ийри жарга, өгүз баштаса – өлөңдүү сазга*» (Макал-лакаптар, 2001, б. 106) деген дагы бир макал тастыктап турат. *Өлөң* чөбү тууралуу «*Өз үйүм – өлөң төшөгүм*» аттуу макал да бар (Ибрагимов, 2005, б. 360). Элдик этнограф А. Акматалиев: «*Өлөң – саз чөбү. Демек, ар кимдин өз үйү бар. Ал өзү үчүн чөп да болсо, жумшак төшөк. Канчалык мыкты төшөктөргө жатпа, көнө жүргөн төшөнчүсү ар кимге кымбат*» (Акматалиев, 2002, б. 349) деп келип,

андан ары макалдын өтмө маанисине токтолуп, кандай мааниде колдонулгандыгына өтүп кетсе да, бир кездерде оор турмуштан улам айрым кембагалдар жумшак өлөңдү жууркандын ичине салып, төшөнчү катары колдонуп жүрбөсүн деген ой келип кетет.

«**Төөгө жантак керек болсо, мойнун созот**» (Ибрагимов, 2005, б. 417) деген макал өзү эле бул өсүмдүккө карата төөнүн мамилесин көрсөтүп турат. Бул макал: «...эгерде кимдир бирөөгө бир нерсе керек болсо, ал ошол нерсеге жеткенге аракет кылыш керек. Эгер өзү аракет кылбаса, ага өзү келбейт» дегенди түшүндүрөт» (Бекботоев, 2010, б. 281) деп чечмеленсе да, жантактын өзү тууралуу такыр сөз болгон эмес. «**Төөнү жардан учурган жалгыз жантак**» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 320) деген макал да айтылат. *Жантак* – кургакчыл, чөлдүү жерде өсүүчү тикенектүү өсүмдүк, аны *төө тикен* деп да коюшат. Сабагы жапыс болгону менен 20 м. тереңдикке чейин кеткен тамыры катаал шартта да өскөнгө мүмкүнчүлүк түзүп, чөл аймагында негизги жайыт өсүмдүгү катары бааланат. «Окумуштуулардын берген маалыматына караганда, төөнүн уурттарында, тилинин үстүндө катуу бүртүктөр болот имиш. Ал бүртүктөрдү тикенек теше сая албайт экен. Ошон үчүн чычырканактын тикенине чейин төө чайнай берет» (Карасаев, 1987, б. 243). Төөнүн тоюту тууралуу башка макалды учурата албасак да, анын ботосуна тиешелүү «**Бозмоштуу жерде бото өлбөйт**», «**Бозмаштуу жерде бото өлбөйт, аңыздуу жерде ат өлбөйт**», «**Бозынач болсо, ботом өлөт беле?**» (Ибрагимов, 2005, б. 140) деген макалдар айтылат. Бир караганда *бозмош*, *бозмаш*, *бозынач* сыяктуу аталыштар ар башка өсүмдүктөргө тиешелүүдөй туюлган менен, аныгында булардын баары тең бүгүнкү күндө элге *бозунач* деген аталыш менен кеңири таанылган дары чөпкө тиешелүү. Бул тууралуу адистер: «К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» *бозмош*, *бозноч*, *бозунач*, *бозынач* сөздөрү «бессмертник» болуп которулган. Мунун алгачкы экөө түштүк диалектисине таандык экени да айтылган. Биздин оюбузча, мына ошол *бозмош* варианты эң алгачкы абалына жакыны, анткени алгач ал *боз+баш* деген эки сөз биригип, *бозбош* түрү келип чыгышы мүмкүн, анткени өсүмдүк боз баштуу болот. Биринчи муундагы *о* тыбышына карап экинчи муундагы *а* тыбышы да *о* тыбышына өткөн. Кийин *б* тыбышы *м* тыбышына өтүп, *бозмош* түрү келип чыкса, өз кезегинде андан *бознач>бозунач>бозынач* түрлөрү жаралган» (Сейдакматов, 1988, б. 56) деп көрсөтүшөт. Ал эми жогору жакта айтылган «**Бозмаштуу жерде бото өлбөйт, аңыздуу жерде ат өлбөйт**» деген макалга токтолсок, аңыздуу жерде аттын өлбөсү, тагыраак айтсак, ачка калбасы түшүнүктүү. Анткени *аңыз* – бул айдалган эгиндин түшүмүн жыйнап алгандан кийинки орду (КТТС, 1-к. 2016, б. 113).

Орулуп алынган талаада эгиндин башы, машагы калып, аңызга жайылган ар кандай малдын ток болору бышык. Макалдын «**Арпалуу жерде ат өлбөйт**» деген варианты да учурайт (Кайыпов, 2017, б. 77). Бирок бул макалда байыркы түрк тилинде *аңдуз* деп аталган өсүмдүк тууралуу сөз болуп жатат, аны кыргыздар *андыз* деп айтабыз. Антип жерден казып алына турган ашказан, ич (ичеги-карын) ооруларды дарылоого колдонула турган өсүмдүктүн тамырын айтышкан. «**Андыз болсо, ат өлбөс**» деген макалда андыз чөбү колунда болсо, ат ич оорудан өлбөйт деп айтылат. Анткени ат ооруган жагдайда бул өсүмдүктүн тамырын майдалап жанчып, эмдегенге пайдаланат. (Ооруган аттын таноосуна жытатса, ат туруп кетет) (М. Кашкари, 2013, б. 141-142). Кийин *андызды* билбей, тааныбай калганда анын атын ага үндөш *аңыз* менен алмаштырып айта башташкан. Бул өсүмдүк учурда *карындыз* (карандыз), *сарындыз* (сарандыз) деп аталат.

Сарындыз деген аты өсүмдүктүн башындагы ачык сары түстөгү, бажырайып ачылган гүлдөрүнөн улам келип чыккан деп болжолдойбуз, аны бекеринен орус тилинде *дикий подсолнечник* деп аташпайт. Памир кыргыздарынан жазып алынган «*Улароту, мамыры – умуму чөптүн тамыры*» деген макалдагы *улароту* деген өсүмдүктүн аталышы кыргыздардын малдын гана кандай чөптү жакшы көргөнүнө эмес, канаттуулардын да жемине баам салганын көрсөтөт (Кайыпов, 2017, б. 444).

Тилибизде сейрек айтылып калган менен, жыйнактардан орун алып келе жаткан «*Карамыктын даны болгуча, ак буудайдын саманы бол. Жаман элдин жакшысы болгуча, жакшы элдин жаманы бол*» деген макал бар (Усупбеков, 1982, б. 30). Даны бар экендигине караганда, карамыктын өсүмдүк экенин билүү кыйынчылык туудурбайт, кандай өсүмдүк экендиги гана көп белгилүү эмес. Анткен менен бул отоо чөптүн аталышы Махмуд Кашкаринин «Сөздүгүндө» берилген, демек, миң жылдай илгери элге таанымал өсүмдүк болгон (М. Кашкари, 2013, б. 477). Учурда Чоң-Алай районунун аймагында Карамык айылы да бар. Биздин оюбузча, айылдын аталышы сөз болуп жаткан өсүмдүктүн аты менен байланыштуу. Бирок жергиликтүү тургундардын арасында бул аймакты Мык деген малы көп бай жердеген, өңү кара киши болгондуктан, кара Мык деп атап жүрүшүп, Карамык атка конуп кеткен деген версиядан тартып кара кытайлардын Кошлук деген ханы согушта жеңилип, Кашкардан качып келип, азыркы Чоң-Алайдын аймагына жашынган экен. Ошол Кошлук хандын мураскору Мык падышанын атынан Карамык аталган дегенге чейинки пикирлер айтылып келет.

Илгери сактардын маалында мыктар деген уруу болгон, өздөрүнчө хандык түзүшкөн, ошолордун атынан айылдын аталышы келип чыккан деген көз караш да жашайт. Карамык айылынын Улуу Карамык деген аталышы да бар, себеби, андан 13 километр жогору жакта, Тажикстандын аймагында, Кичи Карамык айылы жайгашкан. Эки айылдын бирдей аталып калышы Мык байдын (падышанын) өзүнөн кичүү иниси болуп, агасы жашаган жер Улуу Карамык, иниси жердеген айыл Кичүү Карамык (Кичикарамык деп да айтышат) деп аталып кеткен сыяктуу түшүндүрмөлөр кеңири айтылат. Кыскасы, Карамык айылынын аталышын Мык деген антропоним же этноним менен байланыштырган версиялар кеңири жайылган. Биз муну тактоо үчүн ушул айылдын тургуну, педагогика илимдеринин кандидаты Мурзаев Низамидин агайга кайрылып, Мык аттуу падыша жана анын иниси тууралуу уламыштан сырткары жергиликтүү эл да жакшы тааныбаган *карамык* аттуу кара-көгүш түстөгү отоо чөп бар экендиги тууралуу маалымат алдык. Элге белгисиз дал ошол чөптөн айылдын аталышы келип чыккан. Мынттип ойлообузга Чоң-Алай районундагы Жекенди, Чулук (шалбаанын түштүк диалектидеги аталышы), Кара-Шыбак айылдарынын аталышы өсүмдүктөр менен байланыштуу болушу түрткү болууда, ал эми Мык падыша тууралуу эч бир тарыхый маалымат кезикпейт. Демек, Мык падыша же мыктардын мамлекети тууралуу аңыз кептерди *карамык* аттуу чөптү тааныбай калган элдин уламышы, элдик этимологиянын мисалы катары бааласак болот.

Муну тактагандан кийин эмне себептен макалда карамыктын даны жөнүндө терс пикир айтылган деген суроого жооп издөөгө кезек келет. Орус тилинде карамык *куколь* деп аталат. Атайын адабияттардан карасак, карамык уулуу өсүмдүктөрдүн (уругу уулуу) катарына кирет. Анын уруктарында 6 % га чейин *сапонин гитагин* аттуу уулуу зат бар. Отоо чөп катары буудайдын ичине чыгат. Буудай бышкан маалда карамыктын даны да бышат. Унга кошо тартылып, нан жасалганда кычкыл даам берет, көп кошулуп кеткенде уулантып коюшу

мүмкүн. Элдик медицинада уруктарынан уйку дары жасашкан. Өсүмдүктүн сабагын жараны айыктыруучу каражат катары колдонушкан. Уруктарын ичтеги курттарды түшүрүү үчүн да пайдаланышкан. Өткөн мезгилдерде кубатын арттыруу үчүн карамыктын данын мас кылуучу ичимдиктерге кошушкан. Улуулуугунан улам карамыкты пайдаланууга болбойт (Шпиленя, 1983, бб. 72-73).

Өсүмдүктөрдүн өзү тууралуу тикелей айтылбаса да, алардын аталышы салыштыруу иретинде колдонулган макалдар да бар. Мисалы, «**Уул жаманы – уйгак, кыз жаманы – камгак**» деп айтылат (Ибрагимов, 2005, б. 434). Бул макал: «Уул жаманы - уйгак» деп, жаман уул уйгактай жабышып, атанын мойнунан түшпөй, отузга чыкса да жашмын деп, өз оокатын өзү таап жей албай, ар дайым атага наалат келтирип келет. Ата мындай уулдан өлгөндө гана кутулат. Ал эми «кыз жаманы - камгак» деп, камгакты шамал кандай оңой учурса, жаман кыз да ошондой болуп, тез эле бирөөнүн колун кармап, бирөөнүн бүлөсү болуп кетет. Макалдын айтайын деген ою ушундай» (Бекботоев, 2010, б. 291) деп чечмеленген. Макал-лакаптарды чечмелеген С. Бекботоевдин «**камгакты шамал кандай оңой учурса, жаман кыз да ошондой болуп, тез эле бирөөнүн колун кармап, бирөөнүн бүлөсү болуп кетет**» деген түшүндүрмөсү бизди көп ынандыра бербейт, анткени бул бардык эле кыздардын тагдыр энчиси эмеспи. Андыктан камгактын башка өсүмдүктөрдөн өзгөчөлүгүнө токтоло кетүүгө туура келет.

Камгактар – дыйканчылык зоналарда (аңыздарда, тоо этектеринде, кургак беттерде), чөлдөрдө, боздондордо тарбагай, көп бутактанып, жапыз өскөн айрым чөп өсүмдүктөрдүн жалпы аты. Камгак – бир же көп жылдык өсүмдүк. Бутагы тарбагай болгондуктан көпчүлүк учурда бийиктиги туурасы менен бирдей. Камгактардын уругу бышып, куурай баштаганда сабагы тез сынат. Аны шамал жеңил тоголотуп кеткендиктен, уруктары кыйла жерге тарайт. «Камгактар» деп аталган өсүмдүктөр ар башка тукумдарга (шакардуулардан – боялыш, эбелек; чеге гүлдүүлөрдөн – кой тикен, качим; кермектерден – кермек ж.б.) кирет. Камгактардын көпчүлүгүнүн сабагы, бутагы катуу, тикендүү болгондуктан мал көп жебейт (КСЭ, т. 3. 1978, бб. 107-108). Мал жебеген үчүн кыргыздар камгакты жактыра беришпеген, «**Камгак өзүн жанмын дейт, камкөш өзүн канмын дейт**» деген макалдан аны өсүмдүк катары да санашпаганын байкайбыз (Усупбеков, 1982, б. 54). Шамал айдап, тоголотуп жүргөндүктөн, аны бир жерге байланбаган туруксуздуктун белгиси катары билишкен. Макалдагы кыз жаманын камгакка салыштыруу мына ушул себеп менен байланыштуу. Тактап айтсак, «**тез эле бирөөнүн колун кармап, бирөөнүн бүлөсү болуп**» кеткен кызды эмес, түшкөн жеринде тынбай, улам жаңы эрге тийип, кайын журтун жаңырткан кызды жактырбай, аны эртең кайда коноору белгисиз камгакка салыштырышкан. «Жаныбек хан» аттуу кыргыз эл жомогунда чоңдордун жыйынына келип кошулган жаш балага ачууланган хан: - Тетиги учуп бара жаткан камгактан кеп сурап келгин, - деп жумшаса, бала чаап барып кайта келип: - Жел келсе желем, кокту келсе коном, сураганын ханың акмакпы, сураган сен акмакпы дейт, - деп жооп айтат (Кыргыз эл жомоктору, 1985, б. 143). Ушул эпизоддон «**Жүргөнүмдү жел билет, конгонумду сай билет**» же «**Желгенимди жел билет, конгонумду кокту билет**» деген варианттардагы лакап жаралып, жомок менен тааныштыгы жоктор маанисин чечмелей албай турган абалга келген (Макал-лакаптар, 2001, б. 102). Бул лакап боордош казак элинде да: «**Көчөөрүмдү жел билет, коноорумду сай билет**» («Көшөрімди жел биледи, конарымды сай биледи») деп айтылат (Дәуренбеков, 2001, б. 130). Камгак казак тилинде *каңбак* деп аталат, аны *айыл жапыракты каңбак; майда жапыракты каңбак, боз каңбак; шашак бас каңбак, ак каңбак; шашыраңкы каңбак, ебе каңбак; дала каңбагы, кара*

каңбак; *Туркистан каңбагы, сабынтамыр* деп бөлүштүрүшөт (Калиев, 1993, б. 32). Кыргызстанда өскөн камгак акыркысы, Түркстан камгагы сыяктуу, тамырын «самын тамыр» деп аташканы ушундай жыйынтыкка алып келет. Ал эми орусча «перекати поле» аталышы казактардагы *шашак бас каңбак* же *ак каңбак* деген түрүнө карата колдонулат.

Камгактын *эбелек* деген дагы бир аталышы да колдонулат. «Эбелек – чөп өсүмдүктүн түрүнө кирет. Көбүнчө Орто Азиянын какыраган чөлүнө же кайрак сары талаасына өсөт. Айрыкча Казакстандын чөлүндө көп болот. Жайдын биринчи жартысында гүлдөйт, жалбырактары жайылып-чачырап турат. Кумдак жерде көп болот. Сары талаа менен желаргы катуу жүргөндө, кумдактагы көтү бош чөп жулунуп, жел менен кошо кете турган окшобойбу. Кыргыздар өтө эле жеңил нерсени да «эбелектей болгон» деп сүрөттөйт. Ошентип, кыргыздар катуу шамалда эбелектин зыркырап учуп баратканын көп көргөн. Аттын катуу чуркаганын ошол шамалда дыркырап учуп бараткан эбелек менен теңеген» (Карасаев, 1987, б. 275). Казакстанда көп болгондон кийин, эбелек тууралуу: «*Эчки эбелек жейт, эчкини кебенек жейт*» («Ешкі жейді ебелек, ешкіні жейді кебенек») деген макал жаралган (Дәуренбеков, 2001, б. 74). Мындан башка мал көп кызыкпаган *эбелек* эчкинин тоюту экенин көрөбүз, ал эми *кебенек* – эчки тукумуна гана тиешелүү, жугуштуу мал оорусунун аталышы. Бул оорунун аты кыргыз тилинде да учурап, эчкиге карата «Кебенек алгыр!» деп тилдөө колдонулат (КРС, кн. 1. 1985, б. 364).

Эл оозунда бир кыйла активдүү колдонулган «*Коёнду камыш өлтүрөт, эрди намыс өлтүрөт*» деген макал учурайт (Макал-лакаптар, 2001, б. 123). Бул макалдын камыш тууралуу бөлүгүн элдик этнограф А. Акматалиев: «Ооба, камыштуу жайда коёндун жан сактоосу татаал, башка айбанаттарга жем болушу бышык. Жашоосуна шарты жок. Талаа коёндоруна адыр белестүү, күнөстүү, ийиндүү, жардуу жерлер оңтойлошкон» деп чечмелейт (Акматалиев, 2002, б. 346). Ырасында эле камыш саздуу жерлерде, суу жээктеринде өсөт, аны «*Камышы болбой көл болбойт, кайраты болбой эр болбойт*», «*Чөлдө камыш болбойт, чөлөттө намыс болбойт*» деген макалдар да көрсөтүп турат (Макал-лакаптар, 2001, б. 112; Кайыпов, 2017, б. 469). Мындай жерлер коёндун жашоосу үчүн ыңгайлуу болуп эсептелбейт. Анын үстүнө камыш жаңы өсүп чыккан кезинде гана тоют катары колдонулат. Бийиктиги 50-350 см. чейин жеткен, көп жылдык өсүмдүк (Кыргыз элинин уюткулуу сырлары, 2013, б. 104). Мындай бийиктикке коён жете албагандыктан, азык табуу кыйынчылык жаратышы ыктымал. Камыш калың өскөн жерлерде күн нуру жетишсиз болуп, майда өсүмдүктөр да өсө бербейт. Коркоктугу менен белгилүү болгон коёngo камыштын жалбырактарынын шуудурап, катуу чыккан добушу да коркунучтуу туюлуп, тынч албашы мүмкүн. Өсүп жетилген камыштын жалбырактары катып, кырлары кадимкидей кесип кетүүгө жарактуу, курч абалда болот. Муну «*Камышты бош кармасаң колуңду кесет*» деген макал да эскертет (Макал-лакаптар, 2001, б. 112). Мындай жалбырак коён сыяктуу майда жаныбарга олуттуу зыян келтире алат. Ушул саналып өтүлгөн шарттардын баары коёндун пайдасы үчүн чечилбейт. Бирок мындан камыш зыяндуу өсүмдүк экен деген бүтүмгө келүүгө болбойт. Муну «*Жаланган сары аязда сары камышты кышта – малыңа сый, өзүңө үй болоор*» деген накыл көрсөтүп турат (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 313).

Илгертен эле камышты үйлөрдүн чатырын жабуу үчүн пайдаланып келишкен. Андан калканычтарды, кашааларды жана таяктарды жасашат. Камыштын жаш тамырлары 2,5 метр узундукка чейин жетет. Алар жумшак, таттуу келишет; аны чийки бойдон, кактап бышырып жана кайнатып жешет. Камыштын чийки тамырларында 5 пайыз кант болот, тамырлардан ун

жана кофе жасашат (Верзилин, 1974, б. 42). Кыргыздар *чий* деп аталчу топ-топ болуп бийик өскөн, сабактары ичке, катуу талаа өсүмдүгүнүн сабактарын жип менен чырмап, боз үйдүн керегесинин сыртынан калап коюу же боз үйдүн ичинде ашкананы тосуу үчүн калканыч болчу бойро сыяктуу буюм жасашкан, аны да өсүмдүктүн аты менен *чий* деп аташат. Кээде чийдин ордуна камышты пайдаланып, андан да дал ушундай буюм жасашкан, бирок сабагы жоон болгондуктан, камыштан жасалганы чий сыяктуу жылма, тегиз, көрктүү болбой, одоно көрүнгөн, аны *кыша* деп аташат. «*Кыштак сураган кыз кыша каланып отурган төркүнүнөн үмүт кылат*» деген макалдагы *кыша* дал ошол камыштан токулган бойро тууралуу (Макал-лакаптар, 2001, б. 140). Дал ушуга эле мазмундаш «*Күмүш үйлүү кыз чөп алачыктагы атасынан үмүт кылат*» (Ибрагимов, 2005, б. 287) деген макал жыйнактан орун алса да, эл оозунда көркөмдүгү андан артык «*Күмүш үйлүү күйөө камыш үйлүү кайнатадан үмүт кылат*» (Кайыпов, 2017, б. 336) деген варианты колдонулуп жүргөнүн айта кетели. Чийдин артыкчылыгы даана көрүнүп тургандыктан, элибиздин камышты анча тоготпой, жактырбоо менен мамиле жасагандыгы «*Камыш өзүн чий ойлойт, бака өзүн бий ойлойт*» деген макалдан байкалат (Макал-лакаптар, 2001, б. 112).

Учурда Түркияда жашап жаткан памир кыргыздарынын тилинде «*Жөндүүдө балык зор, жөнсиздө камыш зор*» деген макал учурайт (Кайыпов, 2017, б. 240). Бул макал биз пайдаланган жыйнактардан эмнегедир орун алган эмес. Макалдын мааниси айрым окурмандарга түшүнүксүз болушу да мүмкүн. Бирок залкар тилчи Х. Карасаев аны өз убагында «*Жансыздан камыш чоң, жандуудан балык чоң*» деген макалды чечмелөөдө: «Кыргыз эли байыркы замандан бери эле *бамбук* өсүмдүгүн камыштын бир түрү деп келген. Жеке кыргыз эмес, өзүбектер да «камыш сымал усимлик» деп айтат. Казактар да «камыстын бир түрү» деп аташат. Ошентип, *бамбук* – камыш наамын алып келген. *Бамбук* чындыгында эле өзүнүн түзүлүшү жагынан камышка окшош. Анын сөңгөгү бүтөөсү жок түтүк. Узундугу 40 метрге чейин болот. Жоондугу – адамдын жарты кучагына барабар. Аны суу жүргүч түтүк катары да колдонот. Андан жайкысын жашай турган үй да курат. Суунун үстүнө көпүрө да салат. Түрдүүчө мебелдер да жасайт. Бамбук нымдуу жерге жакшы өсөт. Кээде иттин мурду өткүс токойго да айланат. Советтер Союзунда анын үч түрү бар. Курил аралында, Сахалинде өсөт дейт илимпоздор. Кыргыз элинин макалында чындык бар экен. Бамбук камыш эмес, бирок кебетеси камышка окшойт» деп көрсөткөн (Карасаев, 2-к. 1987, б. 88). Кыргыздарга бамбук кытай маданияты аркылуу белгилүү болгон деп ойлосо болчудай.

Жыйнакта окуганда ойго салчу, мааниси түшүнүксүз «*Башы – бапан, аягы – сапан*» деген макал учурайт (Ибрагимов, 2005, б. 114). Башы менен аягын эске албаганда, калган сөздөр кыргыз тилинде кездешпейт. Адис тилчи аны: «*Башы – бапан, аягы – сапан* деген жорго сөздө *бапан* сөзү айтылат, бирок анын мааниси кыргыздар үчүн түшүнүксүз. Мындагы бапан сөзү казак тилинде «камыштын башы» деген маани берет. Чындыгында эле камыштын башы бапыйып турган менен, сабагы кадимки эле саман сыяктанып турат. Ошондуктан *башы – бапан, аягы – сапан* деген жорго сөз камышка байланыштуу келип чыккан дешке болот. Бирок ал өтмө мааниге ээ болуп, жакшы эле демилге менен башталып, аягына чыгарылбай калган ишке карата айтылат. Мындагы *сапан* сөзү *бапан* сөзүнө карата ылайыкташып өзгөрүп *м* тыбышы *п* тыбышына өтүп кеткен *саман* деген сөз деп билүү керек» деп түшүндүргөн (Сейдакматов, 1988, б. 46). Ал эми түшүндүрмө сөздүктө анын мааниси «бытыранды, чачыранды, баш аламан, ар кайсы жакка андаалап, самсыган, азып-тозгон» деп чечмеленген (КТТС, 1-к. 2016, б. 218). Бул сөздүн оозеки чыгармачылыктын

кандай жанрына тиешелүү экендиги ойлондурбай койбойт. Макал-лакаптар жыйнагынан орун алып, формасы жагынан окшоштугун эске албаганда, мааниси макалга да, лакапка да көп туура келе бербейт. Аны чечмелеген К. Сейдакматов да *макал* деп атабай, *жорго сөз* деп берген. Аягына «бул эмне?» деген суроону коюп, табышмакка да айландыра салууга болот. Сыягы, сын-сыпат иретинде колдонулчу бул сөз мааниси күңүрттөнүп кеткенден кийин формасына карай макал сыяктуу кабыл алынып, жыйнакка кирип калган окшойт.

Жергебиздин дээрлик бардык аймагында кездешкен, жакшы тоют катары бааланган өсүмдүктөрдүн катарына ажырыкты да кошууга болот. Анын аталышы орто кылымдагы сөздүктөн да кездешет (М. Кашкари, 1-т. 2013, б. 124, 140). *Ажырык* жерге төшөлүп өскөн, жалбырагы узун, ичке, кеңири тараган көп жылдык отоо чөп. «Анын тамыры заарасы тутулгандарга дары болот. Башы 4-5 ачага ажырап турушу чөптүн атынын коюлушуна негиз берген. *Ажырык* сөзү *ажыра* этишине зат атооч жасоочу -к мүчөсү улангандан кийин пайда болгон жаңы сөздүн аяккы муунундагы а тыбышы ы тыбышына өтүп кеткен. Натыйжада *ажырак* эмес, *ажырык* деген түргө келген» (Сейдакматов, 1988, б. 13). Тамыр сабагынан тез көбөйүп, кургакчылыкка чыдамдуу болгон үчүн мал оттоп, такырайтып койгон жерден да көп узабай алысындап чыгып, көктөп өсөт. Ошондон улам эл арасында: «Ажырык: «Жети жыл желде турсам да, көчүгүм сууга тийсе көктөйм» деп айтат экен», дагы бир варианты боюнча «Ажырык: «Кырк жыл сагызгандын уясында жатсам да, жерге түшсөм өсүп кетем» дейт имиш» деген сыяктуу ишенимдер тараган. Чыдамкай өсүмдүктүн мына ушундай сапатына салыштыруудан улам «*Адамзаттын уругу – ажырыктын тамыры*» деген макал пайда болгон (Макал-лакаптар, 2001, б. 23). Дүйнөдө канчалаган жаныбарлар, өсүмдүктөр биротоло жок болуп кетсе да, эсеп жеткис табигый кырсыктар, оору-сыркоолор, согуштар болгонуна карабай, жаны бышык, көтөрүмдүү адамзат тукуму дале да жашоосун улантып келүүдө. Адамзаттын ит жандуулугу ушинтип ажырыкка салыштырылып бааланган.

«*Дары – чөптөн, дабаа – көктөн*» деген макал элибиздин өсүмдүктөрдүн дарылык сапатын да мыкты билгендигин көрсөтөт (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 287). Кыргыз табыптары өздөрүнүн практикасында карандыз, бака жалбырак, чалкан, каакым, теңге чөп, уу коргошун, эрмен, шыбак, көкөмерен, ак кодол, каз таңдай, чырмоок, адырашман, мыя, чекенде, өрмө кара, мамыры, күчала, мээр чөп, апийим, чачыраткы сыяктуу өтө көптөгөн дары өсүмдүктөрдү кеңири колдонуп келишкен. Алардын баары тууралуу макалдар айтылбагандыктан же жаралса да сакталып калбагандыктан, өз темабыздын талабына ылайык, биз аталган өсүмдүктөр тууралуу сөз кыла албайбыз. Жалпыга кеңири белгилүү «*Кереч ичсе келиним калбайт беле, жалбыз ичсе жалгызым калбайт беле*» деген макал тууралуу гана баян кыла кетели (Усупбеков, 1982, б. 108). Бул макалдын жаралышына жана сакталып калышына эл оозунда илгертен айтылып келген уламыш себеп болгон деп ойлойбуз. Ал уламыш боюнча илгери Улукман дарыгердин (кыргыздар Чыгыштын улуу дарыгери Абу Али ибн Синаны Улукман аке деп аташкан. Борбордук Азия элдеринде Улукман аке табыпчылыктын пири катары да саналат) Жалбыз деген жалгыз баласы болуптур. Күндөрдүн биринде Жалбыз ооруп калып, күндөн-күнгө күчөп, Улукман аке бүт билген дарысын берип, тааныган дарыгерлерди чакыртса да, уулунун оорусу айыкпай, акыры көз жумат. Атанын кайгысы жүрөгүнө батпай, жалгыз баласын жерге жашырат. Мезгил өтүп, күндөрдүн биринде Улукман аке суу жээгинен бир чоочун чөптү көрүп, макиси менен кесип алып, жээкке коюп, үстүнө макисин коюп коёт. Өзү жүзүн чайкап, макисин алайын десе макисинин мизи карарып, чөпкө тийген жери эрип кетиптир. Ошондо Улукман

аке: «- Атаңдын көрү ай, Жалбызым, Жалбызым, ушул чөптү билгенде, аман калмак экенсин ай, жалгызым, жалгызым»,- деп буркурап ыйлаган экен. Ошондон бери ошол чөптүн атын *жалбыз* деп атап калышыптыр (Ала-Тоо уламыштары, 2016, бб. 180-181). Ветеринарияда жалбыз жаныбарларга ичи ооруганда жана жел айдоочу каражат катары берилген (Шпиленя, 1983, б. 97). Учурда элдик медицинадан сырткары расмий медицинада да жалбыздын дарылык сапаты кеңири колдонулат.

Жогоруда айтылган уламыштын дагы бир вариантында Улукман акенин уулу үйлөнгөндөн кийин жаш келинчегине: «Менин атам өлгөндү да тирилте ала турган дарыгер» деп мактанып алат. Келинчеге ишенбей койсо, далилдөө үчүн көмүркөйдө кайнап жаткан эчкинин майын чогуу ичүүнү сунуштап, анан экөө тең эриген майды ичип, ичегилерине май тоңуп, каза болуп калышат. Уул-келинин тирилте албай койгон Улукман аке экөөнүн жүрөктөрүн кесип алып, чүпүрөккө ороп койнуна салып, жер кезип кетет. Күндөрдүн биринде бир өзөнгө туш келип, суу ичмекчи болуп эңкейгенде, койнундагы чүпүрөгү сууга түшүп кетет. Ичип бүткөн соң чүпүрөктү жазса, тоңгон жүрөктөр эрий баштаптыр. Буга таң калган Улукман аке байкап караса, өзү тааныбаган чөптөрдөн жасалган кур менен гүлчамбар агып келип, жээкте токтоп калган экен. Ал экөөнү тең алып, суу бойлоп жогору барса, кичинекей бала менен кыз ойноп жүргөн болот. Алардан сураса, жалбыздан токулган кур менен керечтен жасалган гүлчамбарды экөө жасап, сууга агызганын айтышат. Ошондо Улукман аке: «Керечти билсем келиним, жалбызды билсем жалгызым тирүү калмак экен» деп өкүнүп ыйлаган экен. Ошол уламыш эл оозунда айтылып жүрүп, «*Кереч ичсе келиним калбайт беле, жалбыз ичсе жалгызым калбайт беле*» деген лакап түрүндө сакталып калган (Усупбеков, 1982, б. 108). Мунун керечти *кекире*, жалбызды *мамыры* алмаштырган варианты да айтылат. Саягы, уламышта аталган өсүмдүктөрдү тааныбай калган кийинкилер өз жеринде өскөн же өзү тааныган чөптөр менен алмаштырып айтып, жаңы варианттар жаралган окшойт. «Кыргыз тилини түшүндүрмө сөздүгүндө» кереч тууралуу «Дарылыгы бар, тоодо өсүүчү өсүмдүк» деген маалымат гана бар (КТТС, 1-к. 2016, б. 761). Мунун өзү биздин өз жерибиздеги өсүмдүктөр дүйнөсүн алиге чейин жакшы өздөштүрө элек экенибизди айкындап турат.

Дарылыктан сырткары кыргыздар өсүмдүктөрдү косметикалык каражат катары да пайдаланышканы белгилүү. Аны тастыктоочу «*Илим башка жугат, кына ташка чыгат*» аттуу макалга кайрылалы (Макал-лакаптар, 2001, б. 106). *Кына* – боёк алынуучу өсүмдүк; элдик көркөм кол өнөрчүлүктө чөптүн тамырынан алынган боёк, тырмакты боёо үчүн да колдонулат (КТТС, 2-к. 2016; 158). Белгилүү тилчи Х. Карасаев аны араб тилинен кирген сөз (хна) катары көрсөтүп, чач кызарта турган да боёк экенин белгилейт (Карасаев, 1986, б. 175). Кынадан сырткары кыргыз кыз-келиндери эндикти да пайдаланышкан. Байыркы түрк тилинде бул сөз *эңлик* түрүндө айтылган. Анын *эң* уңгусу азыркы кыргызча *өң* дегенге туура келет. Ошол сөзгө *-лык* мүчөсү уланганда келип чыккан *эңлик* сөзү бетке сүйкөй турган затты жана ал жасала турган чөптүн атын билдирип калган (Сейдакматов, 1988, б. 269). *Эндик* – бийик жайлоолордо өскөн өсүмдүк. Бир түптөн бир нече түз өзөктөр тарап кетет. Гүлү майда машакка окшоп, кызгылтым-көк болуп, түктүү жумшак боз узун жалбырактарынын ортосундагы өзөктө жайгашкан. Эндиктин тамырынын кабыгын аарчып караса, кыпкызыл түстөгү ыраңды көрүүгө болот. Кыргыздын кыз-келиндери эндиктин тамырынан өзгөчө боёкту ачытышкан. Койдун мөөнүн тазалап, туздап, анан жел толтуруп ошол мөөнгө койдун сүтүнүн чийки каймагына эндиктин жаңы тамырын тазалап, майдалап

айран кошуп, жерге көмүп ачытышкан. 10-12 күндөн кийин ачыган эндикти кыз-келиндер беттерине сүйкөшкөн. Бул боёк кыз-келиндерди өтө ажарлуу, сүйкүмдүү көрсөтүп, беттин күндөн, шамалдан туурулуп кетүүсүнөн сактаган. *«Эне көргөн кыз эмес, эндик көргөн бет эмес»* - деген макал ушундан улам айтылган (Кыргыз элинин уюткулуу сырлары, 2013, б. 119). Дал ушундай эле каражаттардын катарына осмону да кошууга болот. *Осмо* – козу кулактын жалбырагына окшош жапыз өскөн өсүмдүк жана анын жалбырагын эзүү жолу менен алынган кочкул жашыл түстөгү каш боёочу суюктук (КТТС, 1-к. 2016, б. 300). Кыргызстандын түштүгүндө жашаган өзбектерде осмо коюуга да байланышкан бир топ ишенимдер жашайт. Мисалы, осмо койгондо эки каштын ортосун бириктирип коюу керек, антпесе ата-энеси урушуп калат деп коюшат. Өзү кыз баланын каштарынын аралыгы алыс болсо алыска, жакын болсо жакын жерге турмушка чыгат деп төлгө кылышкан. Кыздар осмо коюп жатканда осмосу каштын четинен агып түшсө, ошол кыз алыс, узак жерге турмушка чыгат деп болжожкон. Өзбек кыздары үчүн алыска турмушка чыгуу ата-энеси, тууган-уругу менен байланышпай калууну шарттаган, ошондуктан осмо коюу аркылуу каштарынын ортосун өстүрүп, бириктирүүгө болгон арганы жакындарынан алыстабоо үчүн жасалган бейкүнөө аракет катары баалоого мүмкүн. Ал эми койгон осмосу каштын ортосунан агып кетсе, эгиз балалуу болот деп жоруп коюшкан. Кашка осмо койгон маалда көздүн үстүнө (кабакка) да коюу керек, антпесе, көз капа болуп калышы мүмкүн деген ишеним белгилүү (Мурзакметов, 2012, б. 8).

Аралаш жашаган маданияттардын бири бирине таасир этиши мыйзам ченемдүү, андыктан өзбек кыздарынын осмо коюуга байланышкан ишенимдери, жол-жоболору кыргыз кыздарына да толук жетип, колдонулганынан шек санабай эле коюуга болот. Акындардын *«Оомат кетет, баш калат, осмо кетет, каш калат»* деген ыр саптары эчак эле макалга айланган (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 490). Тиешелүү атайын макал айтылбаса да, *көбүргөн* аттуу өсүмдүктү да кошумчалай кетели. Окумуштуулар: «Бийик тоолуу жерде өсүүчү пияз сыяктуу өсүмдүктүн атын билдирген *көбүргөн* сөзү *көбүр+гөн* бөлүктөрүнөн турат. Болжолу, самын чыкканга чейин *көбүргөндү* байыркы түрктөр жуучу зат катары пайдаланып келген окшойт. Алтай тилинин телеут диалектисинде бул сөздүн «татар самын» мааниси көрсөтүлгөн. Ушуга караганда *көбүргөн* өсүмдүгүнүн аты көбүрө турган өзгөчөлүгүнө жараша коюлган, кийин аны самын ордуна пайдалануу унутулган, бирок байыркы кездеги коюлган аты сакталып кала берген окшойт» деп божомолдошот (Сейдакматов, 1988, бб. 151-152).

Кыргыз жери карагайлуу, кайыңдуу, арчалуу, жаңгактуу токойлору менен да белгилүү, «Токой тоонун көркү, эр элдин көркү» деген макал бекеринен жаралган эмес (Усупбеков, 1982, б. 36). Элибиз токойлордун көркүнө гана суктанбай, өз турмушунда дарактардын түрдүү түрлөрүн пайдаланып келишкен. Мындан улам алардын отунга, үй курууга, идиш-аяк, тиричилик буюмдарын жасоого жарактууларын мыкты ажырата билишкен. *«Ыргайдан катуу шиш болбойт, кебептен ширин көш болбойт»* (Ибрагимов, 2005, б. 461), *«Жыгачтын жумшагын курт жейт, адамдын жумшагын адам жейт»* (Усупбеков, 1982, б. 212), *«Агач катуусун курт жыгат»* (Ибрагимов, 2005, б. 11) деп, алардын жумшак, катуулугуна көңүл бөлгөн. *«Асылсаң жыгачтын асылына асыл»* деп, дарактарды сапатына жараша ажырата билишкен (Макал-лакаптар, 2001, б. 40). Катуу жыгачтардын табы күчтүү болорун билип, кыргыз усталары алардан көмүр өчүрүшкөн. *«Теректей бой бергенче, темендей акыл берсин»* деген макал жаратса да, теректин бийиктигине, түздүгүнө баа

берип, курулуш иштерине эң ылайык экендигин баалаган (Ибрагимов, 2005, б. 410). Эл оозунда «*Кудайдын каргышы тийген жыгачты тегирмендин шакылдагы кылат*» деген лакап айтылат (Макал-лакаптар, 2001, б. 131). «Илгери кыргыздар суу менен жүрө турган тегирменден пайдаланган. Дан салынган кампанын дан чубура турган жерине бир жарым карыштай жумуру же төрт бурч жыгачты бош бекитип коёт. Ал жыгачтын бир башы тегирмендин ташына кыйчалыш салаңдап тийип турат. Тегирмен жүргөндө тийип турган жыгач титирейт да, кампадагы эгинди чубуртат. Ал жыгач дайыма бодур таш тегеренгенде шакылдап табыш чыгарат. Тегирмен жүрүп турганда, ал жыгач да тынбай шакылдай берет» (Карасаев, 1982, б. 240). Тыным албай ташка тийип, шакылдап үн чыгарып, жаны тынбаган жыгачка чейин баам салган кыргыздар аны Кудайдын алдындагы күнөөсү үчүн кыйноо тартып жаткандай карап, өз байкоосун образдуу туюнта да алышкан. Ушуга эле маанилеш келген «*Адам жаманы – сопу, жыгач жаманы - соку*» деген макалда сокунун кандай жыгачтан жасалганы так көрсөтүлбөгөн менен аны такай сокбилектен таяк жеп, жанчылып жаткандай сезип, демек, жаман болгондугу үчүн ушундай жаза алып жатат деп санаганы байкалат (Макал-лакаптар, 2001, б. 22). Ал эми элдик этнограф А. Акматалиев: «Соку – бул жыгач идиштеринин бири. Муну менен данды түктөйт, таруу, конок актайт, данекти, ышкын түптү жана башкаларды жанчат. Бул идишти чеберлер арчанын, талдын, кайыңдын жана ушул сымал катуу жыгачтардын дөңгөчүнөн жасашат» деп, так маалымат бере кеткен (Акматалиев, 1996, б. 184).

Тилибизде «*Жаш кайың желди сүйөт, жаш жүрөк теңди сүйөт*» деген макал жашайт (Ибрагимов, 2005, б. 205). Көптөгөн орус акындарынын ырларында даңазаланган кайың биздин аң-сезимибизге нукура орус дарагы, Орусиянын табиятынын символу катары кирип калган. Бул бекеринен эмес: орустар кайыңдын жыгачын, кабыгын, жазгы бүчүрлөрүн, жалбырактарын жана ширесин жүздөгөн жылдардан бери колдонуп келишкен. Элдик дарылоо каражаты катары белгилүү болгон кайың ширеси илгертен сыздоок чыкканда, кептөөр оорусун, айыкпаган жараларды жана ачык ириңдүү жараларды дарылоодо колдонулган (Любимцев, 1995, б. 118). Бирок кайыңдын түрк тилдүү элдердин маданиятында да орду бар экендигин көрсөтө кетсек болот. Якуттар кайыңды ыйык дарак катары кадырлашкан, ак жиндүү бакшылар асмандагы кудайларга кайыңдын бутагын пайдаланып кайрылышкан, бул кайың жөнүндө алтайлыктардын ишенимине да окшош (Дьяконова, 1986, б. 144). Алтайлыктардын баланын төрөлүшүндөгү, үйлөнүү тоюндагы жана календардык ырым-жырымдарындагы, ошондой эле бакшылык (шамандык) практикасында катышкан кайың-эненин образы алардын коомдук аң-сезиминин маанилүү фактысы болгон. Бул дарак менен айрым сөөктөрдүн (уруулардын – М. А.) да, ошондой эле бүтүндөй элдин түп бабаларынын жашоосун байланыштырышкан (Львова, 1989, б. 25). Хакастар «таза» деп саналган дарактардын катарына баарынан мурун кайыңды кошушкан (Алексеев, 1980, б. 72).

Тилибизде «Казак кайың сааганда, кыргыз Ысар киргенде» деген накыл кеп да жашайт. Адис тилчи: «Бул макал 17-кылымдарда жунгарлар (калмактар) кыргыз жерине чабуул коюп, элди бүлүндүрүп, малын-башын талаганда келип чыккан. Ошондо кыргыздар Тажикстанга кирип кеткен. Казактар ачарчылыкта кайыңдын суусун агызып ичип жан баккан экен. Макалдагы Ысар – жердин аты. Азыр Гиссар деп аталат» (Карасаев, 1982, б. 142) деп маалымат берген. Биздин оюбузча, мисалга алынган накыл макалга караганда лакапка көбүрөөк жакындайт, муну анын жаралуу тарыхы бар экендиги да тастыктайт. Казактар «сааган» кайыңдын суусун айта турган болсок, кайың ширесинин негизин курамында 1,5 %

га чейин жеткен мөмө канты түзөт. Мындан сырткары, анда алма кычкылы, белок заттары, С витамини, натрийдин, кальцийдин, темирдин, жездин туздары жана адамга пайдалуу болгон башка кошулмалар бар (Любимцев, 1995, б. 118). Казактын улуу талаасы чер токойлорго бай болуп, аларды баш калка кылган эл мына ушундай азык аркылуу жан багып, сакталып калган.

Ошентип элибиз дарактарды көп түрдүү максаттар үчүн пайдаланышкан, бирок баарынан мурун, эң көп өлчөмдө отун катары колдонгонун айта кетели. «Байыркы түрк тилинде *йагыч* түрүнө жарыш *йагач* варианты да колдонулган. Мунун эң алгачкысы *йагач* деп эсептесек, анда анын уңгусу *йак* болот да, азыркы *от жак* дегендеги *жак* этишине туура келет. Жалпысынан *йагач* сөзү «отко жага турган отун» маанисин берген сөз болгон. Алгачкы *йагач* түрүнөн *жыгач* болуп өзгөрүшү менен, мааниси да күнүрттөнүп, кандай маанидеги сөз экени билинбей калган» (Сейдакматов, 1988, бб. 109-110). Отунду бардыгы тең жагышкан, ошондуктан кайсы жыгачтын кандай күйөрүн байкоо жүргүзүү аркылуу баары жакшы билишкен. Табылгынын тамырынын, арчанын дүмүрүнүн көмүрдөй таптуулугун, кайыңдын кабыгынын кагаздай күйөрүн, ак чечектин жыгачы чыйралып өссө да оңой жарыларын, карагайдын отуну чайыры бардыгынан ыштуу экендигин, тал-теректин жыгачы тапсыз экендигин жыгач кармаган усталар эле эмес, карапайым адамдар да билген. Өз мекенинде жашап жаткан кыргыздардан жыйналган макал-лакаптардын ичинен кезикпеген «*Жылгын жаккан жылывайт*» деген макал учурда Түркиянын Ван аймагында жашап жаткан памир кыргыздарында айтылат (Кайыпов, 2017, б. 260). *Жылгын* – кызгылт түстө топ-топ болуп чыгуучу чырпык сыяктуу бадал (КТТС, 1-к. 2016, б. 563). Ал жергебизде өсүп, таанымал болгон менен анын табын көрсөткөн макал сакталып калган эмес. Бул «*Душманды элиңе жолотбо, кара жыгачты жериңе жолотбо*» деген макалга да таандык (Кайыпов, 2017, б. 199). Макал сакталбаган менен анын себеби эл оозунда айтылып келет. Кыргыздарда кара жыгач тилеги жаман дарак катары саналат. Анын: «Бутактарым чатырап өсүп турсам, түбүмдө көлөкөлөп оору адам жатса» деген тилеги болот экен. Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде кара жыгач *кайрагач* деп аталып, бул сөздүн этимологиясын «кайра кач» деген маани менен байланыштырышат, башкача айтканда анын көлөкөсүнө отурбай кайра качуу керек экен. Кара жыгачтын көлөкөсү оор болот деген ишенимден улам, аны эшиктин алдына, короого көп отургузбайт (Мурзакметов, 2014, б. 11).

Эл өзү жердеген аймакта өскөн айрым өсүмдүктөр тууралуу макалдар жаратып, алар жергиликтүү элдин гана арасында тараган. Мисалы, «*Моюл жакканча моюн жак*» деген макалды эл оозунан учураттык. Моюл - башында сабак-сабак болуп чыккан жыттуу гүлү бар бадал өсүмдүгү (КТТС, 2-к. 2016, б. 225). Бул макалды ушул кезге чейин жарык көргөн кыргыз макал-лакаптар жыйнактарынын биринен да учурата албайбыз. Аны айтуучу (Нарманбетов Аскар, 55 жашта, Өзгөн району, Кызыл-Байрак айылы, басыз уруусу) макалдын маанисин моюлдун кургаган жыгачы да оңойлук менен күйбөгөндүгүн, улам-улам эңкейип, отту үйлөй берип, жагып жаткан адамдын мойну ооруп калары менен байланыштырат. Бул бир эле мисал, бирок ушунун өзү эле кыргыз макал-лакаптарынын кору абдан бай экендигин, алардын ушул кезге чейин толук жыйналып бүтө электигин көрсөтөт.

Элдин арасынан жыйналган чыгармалардын ичинен өсүмдүктөргө байланышкан макалдарды эле эмес, лакаптарды да учуратууга болот. Экөө бир караганда окшоштой туюлган менен, өздөрүнө таандык, айырмалап турган белгилери бар экендиги белгилүү. Макалдардай өзүнчө турганда айкын маани берип, ойду толук бүтүрө жыйынтыктап, тыянак

чыгарбаса да, айрым жекече кубулуштардан, окуялардан же адамдардын өзгөчө мүнөздөрүнөн улам эл арасында көркөмдөлүп айтылып, кеңири таркаган, салыштырууга, мыскылга бай, көпчүлүгүнүн тарыхы, чыгыш теги бар, анысын билбеген адам маанисин түшүнбөй кала турган туруктуу айкалыштар *лакаптар* деп аталат. Мисалы, «*Мандалакка башым бышып, жоогазынга ишим түштү беле*» деген лакапты алсак, анын курамында *мандалак, жоогазын* аттуу баарына тааныш өсүмдүктөрдүн аталыштары учураган менен, кандай мааниси бар экендиги, эмне жөнүндө сөз болуп жаткандыгы түшүнүксүз (Ибрагимов, 2005, б. 333). Демек, лакаптын жаралуу тарыхы бар, учурунда мааниси белгилүү болгон менен, кийинчерээк элдин жадынан чыгып, лакаптын өзү сакталып кала берген. Памир кыргыздарында болсо «*Башы жок мандалак, түвү жок зэнталак*» деген бизге мааниси бүдөмүгүрөөк макал айтылат (Кайыпов, 2017, б. 147). «*Тогуз кабат торкочон мен үшүп жатам, жалаң чепкенчен ыргай байкуш кантти экен дептир шилби*» деген лакап тууралуу да ушуну айтууга болот (Усупбеков, 1982, б. 8). Лакаптын мазмунуна карап, анын кыш мезгилинде, болгондо да өтө катуу суугу менен эсте калган кыш түшкөн учурда жаралганын боолголоого мүмкүн. Кийинчерээк лакапты сөзмө-сөз кайталай албаган, эсинен чыгара түшкөн эл жалпы маанисин сактап, айрым деталдарын алмаштыруу менен «*Тогуз катар торкомдон үшүп отурам, көңдөй көт кантти экен*» (шилбинин сөңгөк куурайга айтканы) деген жаңы вариантын жараткан (Ибрагимов, 2005, б. 419). Сөз болгон лакапта *шилби* кокусунан тандалып алынган эмес, анткени тоодо өскөн бадалдын бул түрү кабыгынын катмар-катмар болуп кабатталып, сыйрылып тургандыгы менен өзгөчөлөнөт.

Памир кыргыздарында «*Шилвиден катык иши барвы, тууганың душман чыкканда, мунан да катык иш барвы?*» деген макал айтылат (Кайыпов, 2017, б. 473). Шилби бадалына байланышкан лакаптар бабаларыбыздын байыркы мезгилдерде өсүмдүктөрдү жандуудай карап, сүйлөө, ой жүгүртүү жөндөмдүүлүгүнө ээ деп санагандыгын көрсөтөт. Шилби өсүмдүгү жөнүндө «*Шилби көрсөң жулбагын, быбык көрсөң урбагын*» деген макал да бар. Анын экинчи бөлүгүндөгү *быбык* деген сөздүн мааниси белгисиз, бул сөздү 40 миңдей сөздү камтыган «Кыргызча-орусча сөздүктөн» да, 50 миңден ашык сөз жана сөз айкаштары кирген «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн» да, 32 миңге жакын сөз камтылган «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнөн» да учурата албайбыз. Биздин оюбузча, жыйноочунун кол жазмасындагы бул сөз (мүмкүн, бөбөктүр? – М. А.) туура эмес окулуп, мааниси такталбаган боюнча макал-лакап жыйнактарына (Макал-лакаптар, 2001, б. 191; Ибрагимов, 2005, б. 457) жана «Түшүндүрмө сөздүккө» (КТТС, 2-к. 2016, б. 713) да мисал катарында бири-биринен көчүрүлүп кире берген. Бирок биз үчүн макалдын биринчи бөлүгү, шилбиге карата элдин мамилеси маанилүү экендигин кошумчалай кетели.

Жыйынтык

Жыйынтыктай келсек, кыргыздар «*Балырлуу жерде бака бар, тулпар атта така бар*» (Макал-лакаптар, 2001, б. 57) деп, суу астында жашоочу өсүмдүктөрдөн тартып «*Теректин башы тыт болот, жаман киши кырс болот, каарына алганда жайдын күнү жут болот*» (Ибрагимов, 2005, б. 410) деп бийик дарактарга чейин баам салып, «*Караганга чымчык корголойт*» (Макал-лакаптар, 2001, б. 114) деп, алардын адамга эле эмес, жан-жаныбарга пайдасы бардыгын, «*Жер куураса, алабата чыгат*» (Ибрагимов, 2005, б. 210), «*Жер арыса чогойно басат, эр арыса өңүнөн азат*» (Айтымбет, 5-к. 2007, б. 213) деп, кароосуз калган

жерде да өсчү өсүмдүктөр бардыгын, «Өчпөс өрт, соолубас гүл болбойт» (Ибрагимов, 2005, б. 375) деп, ар кандай өсүмдүктүн жашоо убактысы болорун, «Чөптү кордосоң, көзгө зыян» (Ибрагимов, 2005, б. 450) деп, жансыз сыяктуу сезилген, бут алдында тебеленип жаткан өсүмдүктөрдүн да убалы болорун, аларга зыян келтирүүнүн түбү адамдын өзү үчүн зыян алып келерин баяндаган, болочок муундарга эскерткен керээзин макал-лакаптарга айлантап, мураска калтырышкан. Алар бүгүнкү күндө да өз маанисин жоготушкан жок. Өзүбүздү сактоо, келечектеги урпактарыбыздын жашоосун камсыз кылуу үчүн табият менен таттуу мамиледе болууга тийишпиз, ал эми жаратылышты сүйгөн, аны баалап-барктаган муунду тарбиялап өстүрүүдө бабаларыбыздын тажрыйбасы, өрнөгү, оозеки мурасы, алардын ичинде өсүмдүктөр дүйнөсү тууралуу макал-лакаптары да таасирдүү каражат катары кызмат кылмакчы.

Пайдаланылган адабияттар

1. Айтымбет, Орозбек. (2007). *Кара Кыргыз. 5-китеп: Көкө Тэңир*. Толук., такталып, 2-бас. Бишкек: Бийиктик.
2. Акматалиев, А.С. (1996). *Кыргыздын кол өнөрчүлүгү: Колдонмо*. Бишкек: Кыргызстан.
3. Акматалиев А.С. (2002). *Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапат*. Бишкек: Бийиктик.
4. *Ала-Тоо уламыштары*. (2016). Түз. С. Рысбаев, А. Батыркулова, А. Ураимов ж.б. Бишкек: Бийиктик плюс.
5. Алексеев, Н.А. (1980). *Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири*. Новосибирск: Наука.
6. Аманбек кызы, Н., Бекмурзаева, А. (2023). Кытай тилиндеги үй канаттууларына байланышкан фразеологизмдердин кыргыз тилиндеги эквиваленттери. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, №1(1), бб. 12-21. DOI: 10.52754/16948874_2023_1(1)_2. EDN: ОВЕМНІ.
7. Байбосунов, А. (1990). *Донаучные представления киргизов о природе*. Фрунзе: Мектеп.
8. Верзилин, Н.М. (1974). *По следам Робинзона*. Ленинград: Детская литература.
9. Головова, А.Г. (1984). *Путешествие в мир растений Киргизии: Науч.-попул. очерк*. Фрунзе: Мектеп.
10. Дьяконова, Е.Н. (1986). “Культовые сооружения на празднике «Ысыях»”. *Этнические культуры Сибири. Проблемы эволюции и контактов (Сборник научных трудов)*. Новосибирск.
11. Жусупов, К. *Тоолуктар баяны*. Фрунзе: Мектеп.
12. *Казак макал-мәтелдері*. (2001). Курастырган Ж. Дәуренбеков. Алматы: «Ана тілі» ЖШС.
13. Кайыпов, С.Т. (2017). *Түркияда жашаган памир кыргыздарынын макал, лакаптары: Лингво-фольклористикалык булак катары*. Жооптуу ред.: Мамбеттурду Мамбетакун, Элмира Көчүмкулова. Бишкек: Борбордук Азия Университети.
14. Калиев, Б. *Өсімдік атауларының орысша-казакша сөздігі*. Алматы: «Ана тілі».
15. Караев, О. (1968). *Арабские и персидские источники IX-XII веков о киргизах и Киргизии*. Фрунзе: Илим.

16. Карасаев, Х. (1982). *Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян*. Фрунзе: Кыргызстан.
17. Карасаев, Х. (1987). *Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян*. Фрунзе: Кыргызстан, 1987.
18. Карасаев, Х.К. (1986). *Өздөштүрүлгөн сөздөр: Сөздүк: 5100 сөз*. Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы.
19. *Киргизско-русский словарь*. (1985). В двух книгах. Кн. 1. Сост. К. К. Юдахин. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.
20. *Киргизско-русский словарь*. (1985). В двух книгах. Кн. 2. Сост. К. К. Юдахин. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.
21. Крафтъ, К.К. (1900). *Изъ киргизской старины*. Оренбургъ: Типо-литографія Ф. Б. Сачкова.
22. *Кыргыз макал-лакаптары*. (1982). Түзг. Ш. Усупбеков. Фрунзе: Кыргызстан.
23. *Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү*. (2005). Жыйнаган М. Ибрагимов. Карабалта.
24. *Кыргыз Совет Энциклопедиясы: 6 томдук*. (1978). Том 3. Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы.
25. *Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү*. (2016). Биринчи бөлүк. Бишкек: Салам.
26. *Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү*. (2016). Экинчи бөлүк. Бишкек: Салам.
27. *Кыргыздын кылымдарды карыткан 1001 макал-лакабы*. (2010). Түз. С. Бекботоев. Бишкек: Учкун.
28. *Кыргыз эл жомоктору*. (1985). Фрунзе: Кыргызстан.
29. *Кыргыз элинин уюткулуу сырлары: өсүмдүктөр дүйнөсү*. (2013). Экинчи басылышы. Бишкек: Кут Бер.
30. Любимцев, В.В. *Вопросы и ответы*. Москва: Дрофа.
31. Кашкари, М. (2013). *Дивану лугати-т турк (Түркий тилдер сөз жыйнагы)*. Которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М. 1-том. Бишкек: Бийиктик.
32. *Макал-лакаптар*. (2001). «Эл адабияты» сериясынын 10-тому. Бишкек: Шам.
33. Мурзакметов, А. (2012). *Кыргызстандык өзбектердин каада-салттары, ырым-жырымдары жана ишенимдери*. Ош.
34. Мурзакметов, А. (2014). *Кыргыздардын көөнө ишенимдери жана тыюулары*. Ош.
35. Орозалиева, К. (1993). “Бала жана жаратылыш”. *Эл агартуу*, № 5-6.
36. Сейдакматов, К. (1988). *Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү*. Фрунзе: Илим.
37. Семенова-Тянь-Шанская, А. М. (1986). *Мир растений и люди*. Ленинград: Наука.
38. Смирнов, А. (1988). *Мир растений: Рассказы о культурных растениях*. Москва: Мол. Гвардия.
39. *Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири*. (1989). Человек. Общество. Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. Новосибирск: Наука.
39. Шпиленя, С. Е., Иванов, С. И. (1983). *Азбука природы (Лекарственные растения)*. – Москва: Знание.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№3/2024, 138-144

ФИЛОЛОГИЯ

УДК:

DOI: [10.52754/16948610_2024_3_12](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_12)

**АНГЛИС ТИЛИНИН АМЕРИКАЛЫК ВАРИАНТЫН ЭЛ АРАЛЫК
МАМИЛЕЛЕРДИН КАРАЖАТЫ КАТАРЫ КОЛДОНУУ**

**МЕЖДУНАРОДНАЯ ВЕРСИЯ АМЕРИКАНСКОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
ИСПОЛЬЗОВАТЬ КАК СРЕДСТВО ОБЩЕНИЯ**

**AN INTERNATIONAL VERSION OF THE AMERICAN ENGLISH LANGUAGE USE AS A
MEANS OF COMMUNICATION**

Сейитбекова Сурмакан Сейитбековна

Сейитбекова Сурмакан Сейитбековна

Seyitbekova Surmakan Seyitbekovna

ф.и.к., Ош мамлекеттик университети

к.ф.н., Ошский государственный университет

Candidate of Philological Sciences, Osh State University

happyrichsurmakan1955@mail.ru

АНГЛИС ТИЛИНИН АМЕРИКАЛЫК ВАРИАНТЫН ЭЛ АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕРДИН КАРАЖАТЫ КАТАРЫ КОЛДОНУУ

Аннотация

Бул макала көптөгөн публикацияларга, талкууларга жана талаш-тартыштарга карабастан англис тилинин америкалык вариантынын эл аралык мамилелердеги орду азыркыга чейин толук аныктала электиги берилген. Лингвopsихологдор англис тилин америкалык жана англиялык деп эки вариантка бөлүп кароо менен гана чектелбестен америкалыктар менен англиялыктардын да айырмачылыктарына өз-өзүнчө баа беришет, түрдүү өзгөчөлүктөрүн аныктоого аракет жасашат. Англис тилинин эл аралык мамиле-катыштардын каражаты экендигинде эч кандай талаш жок. Англис тили эне тили болгондордун лингвисттик элитага айланышы жана алар бул тилди жеке кызыкчылыктары үчүн пайдаланып, башка элдердин жана тилдердин үстүнөн үстөмдүк жүргүзүүгө умтулуу коркунучу бар. Ал тургай, азыркы учурда эле эл аралык мамилелердин каражаты болуу менен англис тили улуттук өз алдынчалыгын жана өзгөчөлүктөрүн жоготуп, “базалык англис тили” касиетине ээ боло баштады.

Ачкыч сөздөр: талкуу, вариант, үстөмдүк, тил, улут, мамлекет.

МЕЖДУНАРОДНАЯ ВЕРСИЯ АМЕРИКАНСКОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ИСПОЛЬЗОВАТЬ КАК СРЕДСТВО ОБЩЕНИЯ

AN INTERNATIONAL VERSION OF THE AMERICAN ENGLISH LANGUAGE USE AS A MEANS OF COMMUNICATION

Аннотация

В данной статье представлен тот факт, что, несмотря на множество публикаций и дискуссий, место американского варианта английского языка в международных отношениях до сих пор до конца не определено. Психологи-лингвисты не только делят английский язык на два варианта — американский и английский, но и оценивают различия между американцами и английскими по отдельности, пытаются выявить разные особенности. Нет сомнений в том, что английский язык является средством международных отношений. Существует опасность того, что носители английского языка станут языковой элитой, будут использовать этот язык в своих интересах и стремиться к доминированию над другими народами и языками. Уже сейчас, будучи средством международных отношений, английский язык утратил свою национальную самостоятельность и особенности и начал приобретать свойство «базового английского языка».

Abstract

This article presents the fact that, despite many publications, discussions and debates, the place of the American version of the English language in international relations has not yet been fully determined. Linguistic psychologists not only divide the English language into two variants, American and English, but also evaluate the differences between Americans and English separately, and try to identify different features. There is no doubt that English is the medium of international relations. There is a danger that native speakers of English will become a linguistic elite, and they will use this language for their own interests and seek to dominate other peoples and languages. Even now, being a means of international relations, the English language has lost its national independence and characteristics, and has begun to acquire the property of "basic English language".

Ключевые слова: дебаты, вариант, доминирование, язык, нация, государство.

Keywords: discussion, option, dominance, language, nation, state.

Киришүү

Көптөгөн публикацияларга, талкууларга жана талаш-тартыштарга карабастан англис тилинин америкалык вариантынын эл аралык мамилелердеги орду азыркыга чейин толук аныктала элек. Лингвopsихологдор англис тилин америкалык жана англиялык деп эки вариантка бөлүп кароо менен гана чектелбестен америкалыктар менен англиялыктардын да айырмачылыктарына өз-өзүнчө баа беришет, түрдүү өзгөчөлүктөрүн аныктоого аракет жасашат. Башка аймактык өзгөчөлүктөргө көңүл деле бурулбайт, себеби Австралия, Жаңы Зеландия, Түштүк Африка жана башка англис тилинде сүйлөгөн мамлекеттер менен болгон байланыш-катыш дээрлик жок. Мектептерде, кесиптик орто билим берүүчү окуу жайларында жана жогорку окуу жайларында британиялык жана америкалык маданияттардын, англис тилинин америкалык жана англиялык варианттарынын өзгөчөлүктөрү ачык ажыратылып окулбайт. Негизги көңүл эл аралык мамилелердин тили болгон “базалык англис тилине” (basic English) бурулат. Демек, бул учурда каалайбызбы, каалабайбызбы англис тилинде сүйлөгөн мамлекеттердин (Австралия, Канада, Жаңы Зеландия, Түштүк Африка ж.б.) тилдик-улуттук-спецификалык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулбай калат. Бирок да, эл аралык социомаданий байланыштар тууралуу сөз болгондо мамлекеттердин тилдик-маданий өзгөчөлүктөрү тууралуу сөз кылбай коюуга болбойт [Abdirashit, Abakulov, 2019].

Британдык-америкалык, америкалык-британдык сөздүктөрдү, англиялыктар үчүн Америка Кошмо Штаттары же америкалыктар үчүн Улуу Британия жөнүндөгү энциклопедияларды карап отуруп англис тилинде сүйлөгөндөр бул тилди америкалык жана англиялык деп эки вариантка туура эле бөлгөндүгүнө (англис тилинде сүйлөгөндөр гана эмес бул тил менен тааныш болгон бардык лингвисттер ушундай ойдо) даана күбө болобуз. Бул жерде белгилүү лингвист Д.Кристалдын бири-бирин түшүнө билүүнү улуттук окшоштук деп түшүнүүгө болбойт деген сөзүн эстей кетүү ашыкчалык кылбайт. Албетте, тилдин түпкү жалпылыгы британиялыктар менен америкалыктардын жакындашуусун шарттайт, бирок да түрдүү тарыхый өзгөчөлүктөрдүн натыйжасында пайда болгон айырмачылыктар арбын жана алар ЭМКга анализ жасоодо эске алынууга тийиш. Америка Кошмо Штаттарынан Европага болобу, Азия мамлекеттерине болобу же Англиянын өзүнө болобу келгендердин англичаниндердин англис тилин толук түшүнө албай абдан кыйналдым дегендерин да уга калып жүрөбүз. Демек, ошол эле учурда америкалыктар менен байланыш-катыш жасоодо биздин педагогикада артыкчылык берилген англис тилинин британдык варианты кошумча тоскоолдуктарды жаратышы толук мүмкүн. Британдык жана америкалык маданият англис тилинде сүйлөгөн жалпы мамлекеттердин ири топтому жана ал өз кезегинде евроамерикалык цивилизациянын да курамына кирип кетет жана ал тургай, Германия, Франция сыяктуу ири жана кубаттуу мамлекеттер да АКШ менен Англиянын көзүн карап турат.

Англис тилин америкалык жана англиялык деп эки вариантка бөлүп кароо канчалык деңгээлде туура? Кайсыл мамлекеттин, улуттун өкүлү болбосун көпчүлүк учурда башка мамлекеттин жараны менен кандай тилде сүйлөшүү маанилүү эмес, эң негизгиси бири-бирибизди түшүнсөк болду деген ойду карманышат. Дал ушул бири-бирин туура түшүнүү, бири-бирине туура мамиле жасоо биринчи планга коюлууга тийиш. Көпчүлүк учурларда мен тилди жакшы билемин же тилдик айырмачылыктар мен үчүн маанилүү эмес деген адамдар да эл аралык мамилелерге даяр эмес болуп чыгат, ал үчүн саясий жактан такшалуу, ал мамлекеттин тарыхый, саясий-экономикалык өзгөчөлүктөрүн, ички жана сырткы

кызыкчылыктарын, улуттук менталитетти, керек болсо, коммуникатынын ар кандай адамдык өзгөчөлүктөрүн ж.б. мыкты билүү зарыл.

Англис тилинде сүйлөгөндөрдүн маданий-тилдик сабаттуулугу бул тилдин тигил же бул артыкчылыктарынан эмес, жалпы адамзатка тиешелүү универсалдык билимдердин жана “трансулуттук маданий сабаттуулуктун” топтомдорунан калыптанат [Hirshh 1988:75]. А. Д. Швейцердин көз карашы боюнча англис тилинин америкалык жана англиялык варианттары өз ара айкалышкан микросистемалар [Швейцер 1971:22]. Британиялыктар менен америкалыктардын маданий сабаттуулугунун көлөмүнүн катышын жана өз ара байланыштарын да ушул эле критерий менен кароого болот.

Физиктердин, математиктердин, биологдордун кесиптик байланыштарында жана эл аралык уюмдардын иштеринде да basic English колдонулат. Бирок да, башка улуттун жана тилдин тереңдиктерине кирүүдө ал тилдин бардык нормаларын сактоо талап кылынат.

Англис тилинин эл аралык мамиле-катыштардын каражаты экендигинде эч кандай талаш жок. Ар түрдүү маалыматтар боюнча азыркы күндө 330 миллиондон 450 миллионго чейинки адам бул тилди эне тили катары эсептейт, 235-350 млн. адам экинчи (мамлекеттик) тил катары колдоно. 1,2 миллиарддан 1,5 миллиардга чейинки адам, башкача айтканда, дүйнө калкынын төрттөн бир бөлүгү англис тилинде өз оюн билдире алат деген да пикирлер бар. Англис тили жумушчу тил катары 85% эл аралык уюмдарда колдонулат жана бул тилде 88% илимий адабияттар басмадан чыгарылат, дүйнө элдеринин жазуучулары өздөрүнүн чыгармаларынын англис тилине которулуп басмадан чыгышын каалашат. Англис тили, ошондой эле, Интернет мейкиндигинде, реклама-жарнактарда, массалык маалымат каражаттарында, эл аралык туризмде жана билим берүүдө да приоритеттүү болуп эсептелет.

Англис тилинин дүйнөгө тарашы боюнча сөз кылуу менен экономикалык жана саясий критерийлерге байланыштуу, негизинен, сөз англис тилинин америкалык варианты тууралуу сөз болуп жаткандыгын четке кагууга мүмкүн эмес. АКШнын экономикалык жана аскердик жактан күчтүү өнүгүп жаткандыгына байланыштуу англис тилинин америкалык варианты жаңы идеялардын таралышынын каражатына айланууда, керек болсо, дүйнөдө бул тилди үйрөнүүнүн зарылчылыгы да пайда болууда.

Жогоруда айтылгандардан улам, англис тилинин дүйнөлүк деңгээлде глобалдык тилге айлангандыгы боюнча улам ар түрдүү пикирлер айтылууда. Кристалдын ою боюнча англис тилинин артыкчылыктары төмөнкүдөй:

- Америка Кошмо Штаттарынын, Ирландиянын, Австралиянын, Канаданын, Жаңы Зеландиянын, Түштүк Африканын, Кариб бассейнинин айрым мамлекеттеринин көпчүлүк жашоочуларынын эне тили болуп эсептелет;
- 70тен ашык мамлекетте расмий (официалдуу) тил катары колдонулат;
- 200дөн ашык мамлекеттин мектептеринде, орто жана жогорку окуу жайларында чет тили катары окутулат.

Кристалдын англис тилинин глобалдык тил катары колдонулушу маалымат алмашуу боюнча дүйнө элдеринин ортосунда кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачат деп айтканына кошулбай коюуга мүмкүн эмес. Ошол эле учурда бул изилдөөчү глобалдык тилдин пайда болушунун төмөнкүдөй терс жактарын да белгилеп өтөт:

- 1) англис тили эне тили болгондордун лингвисттик элитага айланышы жана алар бул тилди жеке кызыкчылыктары үчүн пайдаланып, башка элдердин жана тилдердин үстүнөн үстөмдүк жүргүзүүгө умтулуу коркунучтары;
- 2) англис тилинен башка чет тилдерин үйрөнүүгө болгон кызыгуунун жоголушу (бул көрүнүш биздин республикабызда даана байкала баштады);
- 3) чакан тилдердин биротоло жок болуп кетүү коркунучтары [Crystal 1997:12-17].

Кристалдын эң акыркы белгилеп өткөн пункту өтө кооптуу болуп эсептелет, эзелтеден жашап келген тилдин башка тилдин таасири менен жок болуп кетиши чоң трагедия, тил менен кошо улут да жок болуп кетпейт деп ким кепилдик бере алат.

Азыркы учурда Европа мамлекеттеринин америкалаштырылуусу активдүү жүрүүдө, муну болсо Россия баш болгон көпчүлүк КМШ мамлекеттери, ШОСтун мүчө өлкөлөрү, ЕврАзЭС негативдүү түрдө кабыл алып жаткандыгы айныгыс чындык.

Жогоруда аталып өткөн саясий-экономикалык процесстер, албетте, дүйнөдөгү тилдерге да өз таасирин тийгизет. Айрым улуттардын өкүлдөрү үчүн англис тили прогрессивдүүлүктүн, престиждин, элитардуулуктун, жакшы жашоонун, техникалык прогресстин жана ийгиликтердин белгиси катары сезилет. Дж. Стайнер белгилегендей, англис тили каалайбызбы, каалабайбызбы өз таасири менен башка тилдердин табигый тазалыгын бузат. Буга байланыштуу да Танзания, Кения жана Малайзия сыяктуу мамлекеттер англис тилин расмий тил катары таануудан баш тартышкан. Кийинки учурларда Россияга жана орус тили аркылуу КМШ мамлекеттерине зарыл эместигине карабай англис тилиндеги сөздөр арбын кирип кетти:

- 1) өзүн өзү актабаган өздөштүрүлгөн сөздөр: блэк-аут, секьюрити, риэлтер, брокер, маклер, компромисс, конфронтация ж.б.
- 2) айтууга жана жазууга татаал болгон рекламалык жана башка аталыштар: Хербал Эссенсиз, Риал Трансхайер ж.б.
- 3) мурда баарыбызга тааныш болгон сөздөргө англис тилиндеги сөздөрдүн зордоп чапташтырылышы: Сити-Экспресс, Презент-салон ж.б.
- 4) таш боорлукту, күч колдонууну, зордукчулукту, татаал тагдырларды, залимдикти, мистикалык жана башка терс көрүнүштөрдү көрсөткөн америкалык фильмдердин жаштарга тийгизген терс таасирлери, алардагы жаргон жана вульгаризм сөздөрдүн алардын лексикондоруна кирип кетип жатышы.

Компьютердик программалар Америка Кошмо Штаттарынан келип жаткандыктан аны колдонуучулар англис тилине ыңгайлашууга же бул жумуштан биротоло баш тартууга мажбур болушат. Мына ошондуктан да миллиондогон элдер үчүн ачылган дүйнөнүн (Интернет дүйнөсүнүн, жалпы эле компьютер дүйнөсүнүн) “колунан келгендер” жана “колунан келбегендер” болуп калышынын өзү парадокс болуп жатпайбы.

Жыйынтыктап айтканда, англис тилинин экспансиясынын натыйжасына бир жактуу баа берүү мүмкүн эмес. Дүйнө элдерине кеңири жайылуу менен англис тили утушка ээ боло алабы? Бул суроого да так жана бир тараптуу жооп берүү абдан кыйын. И. Клюканов белгилегендей, башка тилдерди жок кылган тил өзү да кыйроого туш келет, себеби ал сырт жактан толукталуудан жана баюудан калат. Ал тургай, азыркы учурда эле эл аралык мамилелердин каражаты болуу менен англис тили улуттук өз алдынчалыгын жана

өзгөчөлүктөрүн жоготуп, “базалык англис тили” касиетине ээ боло баштады. Англис тилинде сүйлөгөн саясатчылар жана ишкерлер эл аралык уюмдарда, симпозиумдарда, бизнесте иштөө менен жана башка мамлекеттик коллегалары менен идиомаларды, туруктуу сөз каражаттарын, учкул сөздөрдү, макалдарды өз кебинде чектөө аркылуу жөнөкөйлөтүлгөн англис тилинде аңгемелешшет жана баарлашышат.

Англис тили дүйнө элдерине тароо менен алардын тилдеринин таасиринде түрдүү өзгөрүүлөргө учурайт. Башка тилдердин таасири менен тилдин фонетикалык облигинин, лексикалык курамынын өзгөрүшү анын сырткы түрү гана, бирок да, тилдин улуттук-маданий мазмунунун, маданий-тилдик баалуулуктарынын, тилдин касиеттеринин алсызданышы, бул - ички жагымсыз көрүнүштөр. Англис тилин жаңыдан гана колдоно баштагандар үчүн бул тилдин ар кандай артыкчылыктары, тилдик троптор, түрдүү көркөм сөз каражаттары, бул тилдеги көркөм боектор, тилдин өнүгүү тарыхы, жалпы эле басып өткөн тарыхый жолу ж.б. жөнүндөгү маалыматтар жат. Бул негативдүү көрүнүштөр тилдин жардыланышына жана бузулушуна алып келет. Бөтөн тилди так жана туура эмес сүйлөөдө анын формасы менен мазмунунун тең салмактуулугу жоголот жана ал канчалык улуу тил болбосун анын угумдуулугунун жана түшүнүктүүлүгүнүн деңгээли төмөндөйт. Түпкү тек, өз эне тилинде туура жана так сүйлөө гана тилдин бардык баалуулуктарын сактап калат жана аны андан ары өнүктүрөт. Ансыз англис тили эл аралык саясий байланыштардын, сүйлөшүүлөрдүн, коммерциянын, технологиянын, туризмдин тили болгон “эсперанто” тибиндеги тил гана болуп калат. Эгер кеңири таркоо менен тилдин дух-руху, тарыхый баалуулуктары жардыланса, анда бул тил үчүн трагедиялык жыйынтык. Дал ушул табигый семантикалык эске тутуунун жоктугу жасалма тилдерди жараксыздыкка алып келет деп белгилейт Стайнер [Steiner 1975:469-475]. Мында тилди так сүйлөбөгөндөрдүн ички духу менен тилдин бири-бирине туура келбей жаткандыгы тууралуу кеп болууда.

Д. Кристал жогоруда аталган жагдайлар боюнча бир топ оптимисттик маанайда сөз кылат. Ал дал ушул тилдин аймактык өзгөчөлүктөрү анын баалуулугун жана байлыгын арттырат дейт, ошол эле учурда бул айырмачылыктар күчөп кеткенде бир тилде сүйлөгөндөр бирин-бири толук түшүнбөй калышы да күтүлүшү мүмкүн деп тынчсызданат [Crystal 1997:133]. Улуу Октябрь Революциясы деп аталган мезгилге чейин жакын тектеш түрк тилдеринде сүйлөгөн улуттардын бара-бара бирин-бири толук түшүнбөй калышы жана мамлекеттер аралык мамилелерди алар орус тили аркылуу түзүшү буга эң сонун мисал. Азыр ар бир түрк тилинин адабий тилдеги варианттары пайда болуп, аны бузууга жана ката сүйлөөгө жазууга жол берилбей калды. Ал тургай, Кыргызстандын түндүгүндө жана түштүгүндө жашаган жарандардын бири экинчисинин айрым диалектикалык сөздөрүн түшүнбөй калуусу тууралуу айтып өткөнбүз.

Тилдин азыркы абалы гана эмес анын келечек тагдыры тууралуу кам көрүү зарыл. Бүгүнкү күндө бизди эл аралык коммуникациялардын тили кайсыл тил жана ал кандай болушу керек деген маселелер көбүрөөк кызыктырууда. “Темир көшөгө” мезгилинде англис тили азыркыдай бааланчу эмес, учурда англис тилин тереңдетип үйрөткөн факультеттер жогорку окуу жайларында эң престиждүү факультеттердин катарын толуктоодо, ал тургай Кытай Эл Республикасынын динамикалуу өнүгүшү, бул өлкө менен байланыштардын жакшырышынын натыйжасында кытай тилин үйрөтүүчү окуу жайлары, аларда окуган студенттердин саны улам арбууда. Ал гана эмес ар кандай тилдик курстарда, жогорку окуу жайларынын факультеттеринде түрк, корей, япон ж.б. тилдер да үйрөтүлүүдө.

Адабияттар

1. Abdirashit K.A., Abakulov R.A. British and American versions of the English language, history and theoretical variability // Bulletin of Osh State University. 2019. No. 1. pp. 21-25. EDN: NYGTTN.
2. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи / [Текст] / С. М. Абрамзон – Ф.: Кыргызстан, 1990. – 447 с.
3. Агуреев А. Что русскому хорошо, американцу... // Паспорт-экспресс. – 1999. – № 4 – 5. – С. 24-25.
4. Аристов С. А., Сусов И. П. Коммуникативно-когнитивная лингвистика. Разговорный дискурс. – 1999. – <http://www.trersu.ru/~susov/Aristov.htm>.
5. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – М.: Шк. «Яз рус. культуры», 1999. – 896 с.
6. Бергельсон М. Б. Образовательные и научные обмены в свете теории и практики межкультурной коммуникации, или почему у стажеров-исследователей не бывает «культурного шока» // Профессионалы за сотрудничество. – Вып. 2. – М.: «Янус-К», 1998. – С. 287-290.
7. Гришаева Л. И., Цурикова Л. В. Введение в теорию межкультурной коммуникации: Учеб. пособие. – Воронеж: Изд-во Воронеж, ун-та, 2003.
8. Грушевицкая Т. Г., Попков В. Д., Садохин А. П. Основы межкультурной коммуникации: Учеб. для вузов / Под ред. А. П. Садохина. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№3/2024, 145-158

ТЕОЛОГИЯ

УДК:

DOI: [10.52754/16948610_2024_3_13](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_13)

**ФАРАОН МЕНЕН МУСА ПАЙГАМБАРДЫН БАЙЛАНЫШЫНА САЛЫШТЫРМА
АНАЛИЗ**

АНАЛИЗ СКАЗАНИЯ О ФАРАОНЕ И ПРОРОКЕ МУСЕ В СРАВНИТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE TALE OF PHARAOH AND PROPHET MOSES

Зууридинов Өскөнбай

Зууридинов Өскөнбай

Zuuridinov Oskonbay

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

oskonbayzuuridinov@gmail.com

ORCID: 0009-0000-4903-0081

ФАРАОН МЕНЕН МУСА ПАЙГАМБАРДЫН БАЙЛАНЫШЫНА САЛЫШТЫРМА АНАЛИЗ

Аннотация

Бул макалада Муса пайгамбар менен Фараон жөнүндөгү окуялар жана алардын өз ара байланышы каралды. Бийликтин эң күчтүү формасын түзгөн жана текеберчиликтин туу чокусуна жеткен Фараон феноменин түшүнүү үчүн байыркы Египетке таандык тарыхый булактар, эң башкысы Библия жана Курандагы маалыматтар салыштырылып, талдоого алынды. Изилдөөдө Фараон легендалуу каарман эмес, тарыхый инсан катары каралды. Белгилүү болгондой батыш окумуштуулары Муса пайгамбар менен фараондун окуяларын Библиянын негизинде талдоого алышкан. Бул изилдөөдө Библия жана Курандагы Муса пайгамбар менен Фараондун мамилелери жөнүндөгү окуялардын окшоштуктары жана айырмачылыктары көрсөтүлдү. Байыркы Египетке таандык тарыхый булактардан алынган маалыматтар Библия жана Курандагы окуяларды түшүндүрүүдө колдонулду. Өз кезегинде исламдагы тафсир аалымдары Курандын аяттарын чечмелөөдө Библиядагы маалыматтарды пайдаланышкан. Эмгекте Курандагы Муса пайгамбарга байланыштуу аяттарды чечмелөө жараянында байыркы Египетке таандык булактардан пайдалануу натыйжалуу боло тургандыгы баса белгиленди. Маселени изилдөөдө салыштырма-анализ ыкмасы зор роль ойноду. Бул ыкма аркылуу Муса пайгамбар менен Фараондун мамилелерин, Библия менен Куранда баяндалган окуялардын түпкүрүн терең ачып берүүгө мүмкүндүк түзүлдү.

Ачкыч сөздөр: Библия, Куран, байыркы Египет, фараон, Муса пайгамбар.

АНАЛИЗ СКАЗАНИЯ О ФАРАОНЕ И ПРОРОКЕ МУСЕ В СРАВНИТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE TALE OF PHARAOH AND PROPHET MOSES

Аннотация

В этой статье рассматриваются истории о пророке Моисее и фараоне, их взаимоотношениях. Исторические источники, относящиеся к Древнему Египту, и, что наиболее важно, информация из Библии и Корана, были сопоставлены и проанализированы, чтобы понять феномен фараона, который является самой могущественной формой власти и достигает пика высокомерия. В исследовании фараон рассматривался как историческая фигура, а не как легендарный персонаж. Как известно, западные ученые проанализировали истории пророка Моисея и фараона на основе Библии. В этом исследовании выявлены сходства и различия между историями об отношениях пророка Моисея и фараона в Библии и Коране. Информация из исторических источников, относящихся к Древнему Египту, использовалась для объяснения событий, описываемых в Библии и Коране. В свою очередь, исламские ученые-тафсиры использовали библейскую информацию при интерпретации священных писаний Корана. В статье подчеркивается, что использование древнеегипетских источников может быть эффективным только в процессе толкования священных писаний, связанных с пророком Моисеем, в Коране. Огромную роль в изучении вопроса сыграл сравнительно-аналитический метод, с помощью которого глубоко раскрыты отношения между пророком Моисеем и фараоном, описанные в Библии и Коране.

Ключевые слова: Библия, Куран, Древний Египет, фараон, пророк Моисей.

Abstract

This paper researches the stories of the Prophet Moses and Pharaoh, focusing on their relationship. Historical sources related to ancient Egypt, and most importantly, information from the Bible and the Quran, were compared and analyzed to understand the phenomenon of the Pharaoh, who represents the most powerful form of authority and reaches the peak of arrogance. The study considers Pharaoh as a historical figure rather than a legendary character. Western scholars have traditionally analyzed the stories of Prophet Moses and Pharaoh based on the Bible. In this study, the similarities and differences between the narratives of Prophet Moses and Pharaoh in the Bible and the Quran are identified. Historical sources concerning ancient Egypt have been used to explain the events described in both the Bible and the Quran. In turn, Islamic tafsir scholars have incorporated biblical information in their analysis of the holy scriptures of the Quran. The article emphasizes that the use of ancient Egyptian sources can only be effective in interpreting the scriptures related to Prophet Moses in the Quran. The comparative-analytical method plays a significant role in this study, allowing for a deep examination of the relationship between Prophet Moses and Pharaoh as described in both the Bible and the Quran.

Keywords: Bible, Quran, ancient Egypt, pharaoh, prophet Moses.

Киришүү

Фараон деген ысымды укканда байыркы Египетти жана Муса пайгамбардын окуясын элестетебиз. Анткени, Муса пайгамбардын окуясында терс каарман катары фараондун атын угуп келебиз. Диний адабияттарды окугандар болсо фараондун аша чапкан тарабы сынга алынганын билишет. Тарыхий личность катары Библия жана Куранда сөз кылынган фараондун кимдиги бизге табышмак. Анткени, анда айтылгандардын тарыхий маалыматтар менен байланышын карап чыгуубуз керек.

Библияда жана Куранда фараон байыркы Египеттеги исраил уулдарын коркунуч катары көрүп, алардын көбөйүүсүн көзөмөлдөгүсү келет. Ал үчүн жаңы төрөлгөн эркектерди өлтүрүп, кыздарды тирүү калтырууну ойлойт. Чындыгында ошондой да болот. Дал ошол маалда Муса пайгамбар төрөлөт жана ал да өлтүрүлүүсү керек болгон балдардын катарында болуп калат. Энеси жаңы төрөлгөн Муса пайгамбарды сандыкка/себетке салып, сууга агызат. Себеттеги бала фараондун үй-бүлөсүнө агып барат. Алар баланын исраил уулдарынан экенин билишсе деле багып алышат.

Муса пайгамбар фараондун үй-бүлөсүндө чоноёт. Бирок, ал өзүн исраил уулдарынан экенин билет. Фараондун аскерлеринен бирөөнү өлтүрүп койгондон кийин коркконунан алыска качып кетет. Ал жерде үйлөнөт жана пайгамбар болуп дайындалат. Пайгамбар болгондон кийин фараонго барууга жана туткундагы исраил уулдарын боштондукка чыгаруу үчүн күрөшүүгө милдеттендирилет. Кудайдын колдоосу менен Муса пайгамбар жеңет жана исраил уулдарын Египеттен алып чыгып кетет. Исраил уулдары Муса пайгамбардын башчылыгында деңиздин жээгине келгенде фараон оюн өзгөртүп, алардын артынан жетип келет. Кудайдын буйругу менен деңиз экиге бөлүнөт жана исраил уулдары ачылган жолдон качып өтөт.

Жогоруда кыскача айтылган окуялар тарыхий жана илимий маалыматтар менен да коштолгон. Биз аталган маалыматтарды эки тараптуу салыштыруу аркылуу анализдөөгө аракет кылабыз. Муса пайгамбардын окуясынан мүмкүн болушунча темабызга таандык бөлүмдөрдү гана алууга аракет жасадык. Ал эми Муса пайгамбардын өмүр-баяны жана пайгамбарлыгы өзүнчө каралуусу керек болгон изилдөөнү талап кылат.

Колдонулган адабияттарда Библия жана Курандын аттарын гана жазууну туура көрдүк. Анткени, каалаган адам аталган булактардын өзү каалаган тилдеги котормолорун окуй алат.

Байыркы Египет жана фараон

Фараон деген сөз байыркы Египет тилинде “чоң үй” деген маанини туюнткан. Аты айтып тургандай эле алгачкы доордо фараон деген сөз падышанын сарайын жана ал жерде жашагандарды камтыган. Ал эми биздин заманга чейин (б.з.ч.) 1370-жылдарда падыша деген мааниде колдонула баштаганын көрсөткөн далилдер бар. Б.з.ч. 950-730-жылдар аралыгында падышанын аты менен бирге жазылып турган жана анын даражасын билдирген (Harman, 1996, 118-б). Библияда жалпы эле Египеттен сөз кылганда фараон деген сөз падыша деген мааниде колдонулат. Ал эми Куранда Жусуп пайгамбардын доорундагы Египеттин падышасы малик (падыша), Муса пайгамбардын доорундагы Египеттин падышасы фараон деп аталат. Бул тууралуу кез келгенде кайрадан сөз козгойбуз.

Фараондордун тарыхы байыркы Египеттин дини менен түздөн-түз байланыштуу. Фараонду түшүнүү үчүн байыркы Египеттин динине көз чаптырууга туура келет. Куранда да фараон өзүн кудай катары таанытканы үчүн сындалган (Куран, 26/29, 28/38).

Байыркы Египеттин дини тарыхый процесс ичинде саясий жана маданий өзгөрүүлөрдүн таасиринен улам калыптанган. Ал бийликтин дини жана элдин дини болуп экиге бөлүнгөн. Ибадатканаларда аткарылган жөрөлгө жана салтанаттар бийликтин динин түзгөн. Ибадатканалар кудайлардын оруну катары кабыл алынган. Ошондуктан карапайым элге анын ичине кирүүгө тыюу салынган. Белгилүү учурларда гана карапайым эл ибадаткананын босогосун аттай алган, бирок ичине кире алган эмес. Анын натыйжасында карапайым эл да өзүнүн динин пайда кылган. Аны элдин дини деп атасак болот. Элдин дини карапайым элдин күнүмдүк өз алдынча сыйынууларынын бүтүнүн түзгөн (Sipahioğlu, 2021, 27-29-бб).

Байыркы Египеттин тарыхында 2 миңден ашуун кудай катталган. Кудайлардын бирден көп аты болгон жана түрдүү көрүнүштө сүрөттөлгөн. Алгачкы доордо кудайлар өгүз/уй/музоо сыяктуу жаныбарлардын түспөлүндө сүрөттөлгөн. Дээрлик ар бир жаныбар кандайдыр бир кудай менен байланыштырылган. Адам өлгөндө гана кудайды ар тараптан таанып билет дегендиктен жаныбарлар аркылуу сүрөттөлгөн кудайлар чыныгы кудайды чагылдырган эмес. Кудайлар да адамдар сыяктуу эле төрөлгөн, жашаган жана өлгөн. Бирок, кудайлардын өлүмү адамдардын өлүмү сыяктуу болгон эмес. Кудайлар өлүм менен бирге жаңыланып, жашарып турган. Ар бир кудайдын таасири өзүнүн шаарынын чеги менен чектелгендиктен байыркы египеттиктер сыртка чыкканда башка кудайларга сыйынып кете беришкен. Алар башка элдин кудайларын да өздөрүндөгү кудайлардын башкача аталышы катары кабыл алышкан. Ошондуктан башка элдин кудайларына да урмат көрсөтүшкөн (Sipahioğlu, 2021, 30-35-бб).

Байыркы Египет мифологиясында дүйнөнү суу каптап турган делет. Суудан эң алгач Күн кудайы Ра көтөрүлгөн. Ранын шилекей жана түкүрүгүнөн Шу (аба) жана Тефнут (ным) пайда болгон. Алардын Геб (жер) жана Нут (асман) деген балдары болот. Нут ургаачы, Геб эркек кудай. Геб менен Нуттан Осирис, Исида, Нефтида, Сет аттуу кудайлар төрөлгөн (Çiftçi, 2010, 7-8-бб).

Осирис сарайда жок кезинде иниси Сет такты ээлеп алат. Сет бир табыт жасатып, агасы Осиристин урматына той өткөрүп, табыттын ичине ылайык келгенге табытты белекке берерин айтат. Баары бирден жатып көрөт, акырында Осирис жатып көргөндө табыттын оозун бекиттирип, Нил дарыясына чөктүрөт. Осиристин аялы Исида сыйкырдуу күчтөрүн колдонуп, табытты Нилдин түбүнөн таап чыгат. Сет ага карабастан Осиристин денесин 14 бөлүккө бөлүп, Египеттин аймагына чачат. Исида Осиристин денесин жыйнап, андан боюна бүтүрүп, Гор уулун төрөйт. Гор Сетке каршы күрөшөт жана атасы Осириске өзүнүн көзүн берет. Осирис өлүм дүйнөсүнүн падышасына айланат, уулу Гор бул дүйнөнүн падышасы болот (Çiftçi, 2010, 19-20-бб). Мифтеги бул окуя менен фараондордун ортосунда байланыш түзүлгөн.

Өлгөн ар бир фараон Осирис менен бүтүндөшсө, жаңы бийликке келген фараон да Гордун колдоосуна ээ болгон. Ал эми Күндүн кудайы Ра популярдуу боло баштаган доордо фараондор да Ра кудайдын уулу жана анын жер бетиндеги өкүлү боло баштаган. Ал кезде өлгөн фараондор Ра тарабынан өлүмдөн куткарылып, аны менен бирге Күнгө сапар алган. Амон деген кудай алдыга чыгып, Ра кудай менен биригип, Амон-Ра деген аталышка ээ болгондон кийин Амон-Ра фараондордун атасына айланган. Кийинчерээк Амон-Ра өзүнүн орун басарын пайда кылуу үчүн дүйнөгө фараон катары келип, каныша менен жуп боло

баштаган. Алардан төрөлгөн бала кудайдын уулу болуп эсептелген жана ал өзүнүн карындашына үйлөнгөн. Анткени, ал кезде фараон кудайга айлангандыктан адамдардын кыздарына үйлөнө албайт болчу. Геб кудай менен аялы Нутгун уулу Осирис кудай да өзүнүн карындашы Исидасага үйлөнгөн. Осирис менен Исиданын жолу фараондорго үлгү болуп, алар да өздөрүнүн карындашына үйлөнүүнү адат кылган (Harman, 1996, 118-119-бб). Фараондордун генетикалык жактан оорулуу болуп, жаш кезинде эле оорудан өлө бергенинин себеби бир туугандардын ортосундагы үйлөнүүгө байланыштырылат.

Байыркы египеттик падышалар алгачкы падыша-кудай Осиристин уулу Гор кудайдын аватарасы болуп эсептелген. Ал эми падыша такка чыккандан тарта кудайлык өзгөчөлүккө ээ болгон жана өлгөндөн кийин гана толук кудайга айланган. “Ка” деп аталган падышадагы кудайлык өзгөчөлүк ал өлгөндөн кийин такка отурган падышага өтүп турган. Кудайлык өзгөчөлүккө ээ болгон падыша башка кудайлардан айырмаланып, кудайлар менен адамдардын ортосундагы ортомчулук кызматты аткарган (Sipahioğlu, 2021, 65-66-бб). Ошондуктан падыша кудайларга кызмат кылууга милдеттүү деп эсептелген. Бирок, падыша кудайларга кызмат кылууну да, өлкөнү башкарууну да бир учурда алып кетүүсү мүмкүн эмес эле. Ошол себептен падыша өлкөнү башкарууну толук колго алып, ал эми кудайларга кызмат кылуу үчүн өзүнүн өкүлдөрүн дайындаган. Падышанын кудайларга кызмат кылуу үчүн дайындаган өкүлдөрү кечилдерди пайда кылган. Кечилдер падышанын атынан кудайларга арналган жөрөлгөлөрдү аткарышкан жана кудайлардын көңүлүн көтөрүүгө багытталган сыйынуулар менен алектенишкен. Кудайлар нааразы болгондо Египетти таштап кетет, анын натыйжасында өлкөдө башаламандык пайда болот деп ишенишкен (Sipahioğlu, 2021, 69-70-бб).

Байыркы Египеттен сөз кылганда мумия жана мумиялоо эске келет. Алар өлгөндөн кийинки жашоонун түбөлүктүү экенине ишенишкендиктен мумиялоо аркылуу дененин түзүлүшүн сактоону максат кылышкан. Осирис кудай өлгөн кезде аны Анупис кудай мумиялаган. Ошондуктан мумиялаган кечилдер Анупис кудайдын маскасын кийип алышкан. Мумиялоо менен алектенген кечилдерди коом сыйлаган (Sipahioğlu, 2021, 133-134-бб). Сыйкыр менен алектенген атайын кечилдер тобу да болгон. Сыйкыр менен алектенген кечилдердин колундагы жылан баштуу аса таят көңүлдү бурат. Ал аса таяк Хека деп аталган кудайдын символу болгон (Sipahioğlu, 2021, 210-б). Ушул жерде Муса пайгамбардын аса таягы эмне себептен жыланга айланганын ойлоп көрсөк болот. Хери хебет деп аталган атайын кечилдер классынын милдети ар доордо өзгөрүп турганы менен алар жалпысынан сыйкыр, түш жоруу, диний тексттерди окуу жана аларды коргоо менен алек болушкан. Алар кат тааныгандыктан жана сыйкырдуу тексттерди окуп тургандыктан коомдо абройлуу адамдарга айланган. Ошондой эле сыйкырдуу тексттерди окугандыктары үчүн адамдар алардан корккон. Муса пайгамбардын доорундагы сыйкырчылардын дал ошол хери хебет классына таандык кечилдер болгон деген божомол айтылат. Анткени, Тооратта Жусуп пайгамбар жана Муса пайгамбардын доорундагы сыйкырчылар хартумим деп аталган. Дал ошол хартумим деген сөз хер хебеттин иврит тилиндеги айтылуусунан келип чыкканын жоромолдошот (Sipahioğlu, 2021, 138-142-бб).

Байыркы Египет мифологиясында Апап деп аталган мифтик бир жандык болгон. Ал жамандык жана башаламандыктын символу катары чоң жылан же ажыдаар түспөлүндө сүрөттөлгөн. Апап жылан/ажыдаар космос жарала элек кезде эле болгон деп айтылат. Ал ааламдагы бардык нерсени жутуп, дүйнөнү космос жарала элек кездеги абалга кайтарууну максат кылган. Ошондуктан Апап жылан/ажыдаар ааламды көзөмөлдөп турган Ра кудайдын

башкы душманына айланган. Ра кудай түнү кайыгы менен жолго чыкканда алдынан Апап тосуп, Ра кудайды көзү менен арбайт. Ра кудайга ким жардам бергиси келсе, ал да Апаптын күчүнөн тассирленет. Акырында Сет кудай Ра кудайга жардамга келип, Апаптын күчүнө туруштук берет жана найзасы менен Апапты жеңет (Şamlıoğlu, 2020, 37-б). Бул учкай маалыматтар Муса пайгамбардын окуясын түшүнүүгө жардам берет. Ал эми жогоруда Осиристин окуясында Сет кудай терс каарман катары көрсөтүлдү эле. Демек, Сет кудай байыркы Египет мифологиясында алгач оң каарман болгон деген жыйынтык чыгарып туралы.

Жалпысынан байыркы Египетте 30 династия өкүм сүргөн. Алгачкы династия б.з.ч. 3000-2800-жылдар аралыгында өкүм сүрсө, акыркы династия б.з.ч. 380-343-жылдар аралыгында өлкөнү башкарган (Hornung, 2004, 186-193-бб). Ар бир династия алмашканда байыркы Египеттин дининде да өзгөрүүлөр болгон. Анткени, бийлик алмашканда өзүнө караштуу же өзү басым жасаган кудайларды алдыга чыгарганын божомолдосок болот. Биз үчүн б.з.ч. 1536-1292-жылдар аралыгында өкүм сүргөн XVIII династия менен б.з.ч. 1292-1188-жылдар аралыгында өкүм сүргөн XIX династия маанилүү. Анткени, биздин изилдөөгө байланыштуу окуялар дал ушул доор аралыгында болгон деген пикирлер айтылат.

Исраил уулдары жана Муса пайгамбар

Библиядагы маалыматтардын негизинде карай турган болсок, Жакып пайгамбардын Рашел, Леа, Зилпа, Билха аттуу төрт аялы болгон. Леадан Жакыптын Рубен, Шимон, Леви, Иуда, Иссакар, Зебулун деген уулдары менен Дина аттуу кызы, Зилпадан Гад жана Ашер атуу уулдары, Рашелден Жусуп жана Бенямин аттуу уулдары, Билхадан Дан жана Нафтали аттуу уулдары төрөлгөн (Библия, Башталыш, 29/31-30/24, 35/23-26; Harman, 2013, 274-б). Жакып пайгамбардын аты Исраил болуп өзгөргөндөн кийин анын уулдары Исраилдин уулдары деп аталган. Ал эми Исраилдин уулдарынан таркаган урпак исраил уулдарын түзгөн. Натыйжада исраил уулдары 12 уруудан турган. 12 уруунун аталышы Исраилдин 12 уулунун аты менен аталган. Муса пайгамбар Египетте исраил уулдарынын Леви уруусунан чыккан үй-бүлөдө төрөлгөн (Библия, Чыгуу, 2/1-10). Биз исраил уулдары деген аталышты бир улут катары, анын 12 уруусун да исраил уулдары деп аталган улуттун уруусу катары түшүнсөк болот.

Исраил жана анын уулдары азыркы Палестинанын аймагынан Египетке кантип барып калганы Библия жана Куранда айтылган. Бир туугандары бир себептен улам Жусуп пайгамбарды өлтүрмөкчү болуп, кайра ал ишке барбай калышат. Библия боюнча бир туугандары Египетке бара жаткан кербенге Жусупту сатышат (Библия, Башталыш, 37/18-28). Куран боюнча да Жусупту өлтүрмөкчү болуп, бирок кудукка таштап кетип калышат. Египетке бара жаткан кербен кудуктан суу алмакчы болгондо Жусупту көрүп калышат жана аны Египетке алып барып кулчулукка сатышат (Куран, 12/9-20). Окуянын аягында Египетте Жусуп пайгамбардын мартабасы жогорулап, жооптуу кызматка дайындалат. Жусуп пайгамбар бир туугандарын да Египетке чакырат жана аларга жакшы шарт түзүп берет. Библия боюнча Жусуп пайгамбардан Муса пайгамбарга чейин 430 жыл өтөт (Библия, Чыгуу, 12/40). Исраил уулдары Египетте жалпысынан 215 жыл жашаган деген вариант да айтылат (Gürkan, 2012, 26; Gürkan, 2013, 188). Жусуп пайгамбардан Муса пайгамбарга чейин канча жыл өткөнү Куранда айтылбайт.

Жусуп пайгамбар өлгөндөн кийин Египеттин бийлиги да алмашып, исраил уулдарын кулчулукка байлайт. Муса пайгамбар төрөлгөн кезде исраил уулдары кулчулукта күн кечирип жаткан болчу. Библияда так айтылбайт, бирок Жусуп пайгамбарды тааныбаган башка падыша бийликке келгенде исраил уулдарынын көптүгүнөн чочулап, кокус согуш чыкканда душман тарапка ооп кетсе, анда чоң көйгөйгө айланат деген ойго кабылат. Анын натыйжасында исраил уулдарын толук көзөмөлгө алып, Питом жана Раамсес деген шаарларды курдуруп, исраил уулдарын эзип иштет. Анткен сайын исраил уулдары көбөйө берет. Падыша исраил уулдарынын аялдары төрөгөн кезде кыздарды тирүү калтырып, уулдарды өтүрүүнү белгилүү аялдарга тапшырат. Дайындалган аялдар балдарды өлтүрүүдөн коркуп, башка шылтоо айтышат. Падыша жаңы төрөлгөн уулдарды Нил дарыясына таштоого буйрук берет (Библия, Чыгуу, 1/8-22). Бул окуяга Куранда да ишарат кылынган. Куранда фараондун исраил уулдарынын балдарын өлтүрүп, кыздарын тирүү калтырганы айтылат (Куран, 2/49, 7/127, 7/141, 14/6, 28/4, 40/25).

Муса пайгамбардын Нил дарыясына агызылуусу Библия жана Куранда эки башка баяндалат. Библияда Муса пайгамбар төрөлгөндөн 3 айдан кийин энеси себетке салып дарыяга агызат. Ага чейин энеси Муса пайгамбарды жашырып жүрөт. Муса пайгамбарды дарыяга агызгандан кийин аны эжеси Мирям жашыруун күзөтүп барат. Фараондун кызы сууга чөмүлгөнү кирген кезде себеттеги Муса пайгамбарды көрүп калат жана аны кызматчыларына алдырат. Алар ошол замат эле Муса пайгамбардын исраил уулдарынан экенин билишет.¹ Ошол жерде Муса пайгамбардын эжеси Мирям бөбөктү эмизе турган бирөөнү таап бере аларын айтат. Фараондун кызы сүт эне табылса, анын акысын төлөп беремин дейт. Мирям энесин чакырат жана Муса пайгамбарды өзүнүн энеси эмизет. Фараондун кызы Муса пайгамбарды суудан чыгарып алганы үчүн суудан чыккан деген мааниде Муса деп ат коёт. Ошентип Муса пайгамбар фараондун сарайында чоңоёт (Библия, Чыгуу, 2/1-10). Куранда болсо кудай тарабынан Муса пайгамбардын энесине уулун сандыктын ичине салып, дарыяга агыз деген кабар келет. Кудай Муса пайгамбардын энесине уулун кайтара турганын жана коркпоосу керектигин айтат. Муса пайгамбардын энеси кызын баланын артынан жөнөтөт. Муса пайгамбарды фараондун үй-бүлөсү таап алганда эч кимди эмбей коёт. Муса пайгамбардын эжеси баланы эмизе турган бирөөнү таап бере аларын айтат. Ошентип кудай Муса пайгамбарды өзүнүн энесине кайтарат. Муса пайгамбарды өзүнүн энеси эмизет, бирок ал фараондун сарайында чоңоёт (Куран, 20/38-40, 28/7-13).

Библия боюнча Муса пайгамбардын атын фараондун кызы коёт. Куранда болсо ал тууралуу айтылбайт. Фараондун кызы суудан чыгарылды деген мааниде Муса деп ат койгон болушу мүмкүнбү? Фараондун кызы койгон ат канчалык чындыкка жакын деген суроолор изилдөөчүлөрдү кызыктырган. Анткени, фараондун үй-бүлөсү кудайдын үй-бүлө мүчөлөрү болуп эсептелгендиктен кантип эле Муса пайгамбарга катардагы бир атты коюп коюшу мүмкүн деген суроо жаралат.

Куранда Муса деп айтылгандыктан биз да Муса дейбиз. Иудейлер Муса пайгамбардын атын Моше дешет. Орусча Моисей деген аталыш грекче аркылуу келип чыккан. Байыркы Египетте Муса деген атка окшоп кеткен фараондордун аттары болгон. Б.з.ч. 1493-жылы өлгөн

¹ Исраил уулдары Ибрахим пайгамбардан калган жөрөлгөнүн негизинде уулдарын 8 күндүк болгондо сүннөткө отургузушат. Муса пайгамбар да ал кезде сегиз күндөн өткөн бөбөк болгонуна караганда ал да сүннөткө отургузулган деп ойлосо болот. Фараондун үй-бүлөсү сүннөткө отургузулган бөбөктүн исраил уулдарынан экенин ошол аркылуу билишет деген ой келет.

Тутмос I жана анын аялы Яхмос, уулдары Тутмос II, Аменмос, Уаджмос, Рамос, Тутмос Пнин уулу Тутмос III (Adam, 2011, 22-23-бб). Аталган фараондор жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүнүн башында турган Тут, Ях, Амен, Уадж, Ра мүчөлөр байыркы Египеттеги кайсы бир кудайлардын аттары болсо, ал эми кудайлардын аттарына кошумча жазылган -мос² деген мүчө “уулу, төрөлгөн” деген маанини туюнткан. Ошонун негизинде Муса пайгамбардын атын фараондун үй-бүлөсү койгонуна караганда, аны да кайсы бир кудайдан төрөлгөн деген мааниде койгон, бирок кандайдыр бир себептен улам кудайдын аты өчүп, “уулу, төрөлгөн” деген мааниге келген -мос мүчөсү гана калып, андан да Муса пайгамбардын аты келип чыккан деген илимий тыянак чындыгында орундуу (Adam, 2011, 39-40-бб).

Библияда Муса пайгамбар кулчулукта жүргөн исраил уулдарынан бирөөгө болуша коём деп, аны камчылап жаткан египеттикти уруп өлтүрүп коёт. Ал окуя билинип калганда Мадиян аймагына качып кетет. Ал жакта жүргөндө фараон өлүп, анын ордуна башка фараон такка отурат (Библия, Чыгуу, 1/11-23). Муса пайгамбардын доорундагы эки фараон ким болгон деген суроого изилдөөчүлөр ошол эле Библиянын негизинде жооп беришкен. Алсак, Библияда Муса пайгамбар төрөлө элек кезди сүрөттөгөндө, ал жерде исраил уулдарын Египеттин падышасы кулчулукта иштетип, Питом жана Раамсес шаарларын курдурат. Ал эми б.з.ч. 1290-1224-жылдар аралыгында Пер Раамсес шаарын ошол кездеги фараон Рамсес II (б.з.ч. 1279-1213) курдурган деген маалымат бар. Ошонун негизинде Муса пайгамбардын доорундагы фараон Рамсес II болгон дешип, Муса пайгамбарды да б.з.ч. XIII кылымда жашап өткөн дешет. Аны менен бирге исраил уулдарын Муса пайгамбардын башчылыгында Египеттен б.з.ч. 1447/1442-жылы чыккан деген пикирди айткан изилдөөчүлөр да болгон. Алар деле Библиядагы падышалар I китебинин 6-бабынын 1-сүйлөмүндө айтылган эсепке таянышкан. Алардын эсеби боюнча Муса пайгамбар жашаган кезде фараон Тутмос III (б.з.ч. 1479-1425) бийликте болгон (Adam, 2011, 12-13-бб).

Куранда Муса пайгамбардын доорундагы фараон “казыктардын ээси” деп айтылган (Куран, 38/12, 89/10). Байыркы Египетте обелиск деп аталган узундугу 30 метрге чейин жеткен таш мамылар орнотулган. Таш мамылардын учу пирамида көрүнүшүнө ээ болгон жана ага фараондун жашоосундагы маанилүү окуялар жазылган. Таш мамылардын учу алтын менен капталып, күндүн нурун чагылдырып турган. Ушундан анын Күн кудайынын урматына орнотулганын түшүнсөк болот. Тутмос III орноткон таш мамыда ал Амон кудайдын уулу деп жазылган (Adam, 2011, 20-27-бб). Амон кудай XVIII династиядан тарта байыркы Египеттин эң башкы кудайына айланган (Çiftçi, 2010, 25-б).

Амон кудай менен байланыштуу Хамандан да сөз кылууга туура келет. Куранда фараондун Хаман аттуу жакын адамынын аты аталган (Куран, 28/6, 8, 38, 29/39, 40/23, 36). Фараон ага бышырылган кыштан бийик мунара тургузууга буйрук берет жана ага чыгып Муса пайгамбардын кудайын көрөмүн дейт (Куран, 28/38, 40/36). Библиянын Эстер (Есфирь) китебинде да Хаман аттуу бир адам бар. Ал падышанын жакын адамы жана кеңешчиси болгон (Библия, Эстер, 3-9). Айрым изилдөөчүлөр Библияда перс падышасы Артаксеркс I менен бирге

² Биз колдонгон булактарда аталган мүчө -мосе деп айтылган. Ал эми орус булактарында андан -мос деп сөз кылынгандыктан -мос деп көрсөтүүгө туура келди. Негизинен Тутмосе, Яхмосу, Амонмосе, Рамосе, Уаджмосе деп окуу керек. Ошондо Мусанын аты -мосе деген мүчөдөн келип чыккан деген пикир түшүнүктүү болмок. Кала берсе атактуу фараон Рамсестин аты да Ра кудайдан төрөлгөн, же Ра кудайдын уулу деген мааниге келгенин эске алганда, Муса пайгамбардын аты фараондордун үй-бүлө мүчөлөрүндөй эле болгон деген пикирди туура көрсөк болот.

эскерилген Хамандын ордун Куран адаштырып алган дешкен. Чындыгында Библиядагы Хаман менен Курандагы Хаман эки башка адам экени айтылат. Курандагы Хамандын Амон кудай менен байланышы болушу мүмкүн (Kuzgun, 1997, 436-437-бб). Фараон падышанын өзүнүн аты эмес, анын титулу болгондой эле Хамандын да падышанын жанындагы даражалуу кызматкердин титулу болушу мүмкүн деген салыштыруу бизге жол көрсөткүдөй. 1906-жылы Египетте Ха деп аталган бирөөгө таандык бир мазар табылган. Иероглифтер анын XVIII династия доорунда жашаган маанилүү киши болгонун көсөткөн. Египтологдордун пикиринде Ха башкы архитектор же кызматкерлердин башчысы деген маанини туюнтат. Демек, Ха адамдын аты эмес, анын титулу. Амон кудайдын атынын башына Ха кошулуп жазылганда Ха Амон деген ат пайда болот. Ал эми Ха Амон Куранда Хаман деп айтылган болушу мүмкүн. Тутмос III доорунда Менхеперрасенеб аттуу Амон ибадатканасынын башкы кечили жана башкы архитектору, ошондой эле уста-чеберлердин көзөмөлдөөчүсү болгон. Эгер Хаман деген ат чындыгында “Амон кудайдын башкы кызматкери же архитектору” деген мааниге келген Ха Амон болсо, анда анын Куранда фараон бышкан кыштардан бийик мунара курууга буйрук берген Амон ибадатканасынын башкы кечили жана башкы архитектору Менхеперрасенеб болушу мүмкүн деген жыйынтыкка кошулсак болот. Анткени, Куранда айтылган Хамандын өзгөчөлүгү менен фараон Тутмос III доорундагы Менхеперрасенебдин өзгөчөлүгү окшоп кетет (Adam, 2011, 29-41-бб).

Фараон менен Муса пайгамбардын күрөшү

Муса пайгамбар Египеттен Мадиянга качып баргандан кийин ал жерде үй-бүлө күтөт. Бир күнү чөлдө күйүп жаткан отту көрүп, анын алдына барат. Библия боюнча Муса пайгамбар чөлдө жүргөндө тикенектүү бадалдын күйүп жатканын көрөт. Муса пайгамбар өчпөй күйүп жаткан отко таңыркап келет. Дал ошол жерде оттун ортосунан кудайдын үнү угулат жана кудай Муса пайгамбар менен байланышат (Библия, Чыгуу, 3/1-6). Куранда болсо Муса пайгамбар үй-бүлөсү менен бара жатканда алыстан отту көрөт. Ал жерге от алып келүү же жол суроо максатында барат. Муса пайгамбар отко жакын келгенде кудайдын үнүн угат (Куран, 20/10-11, 27/7-9, 28/29-30).

Библия боюнча кудай Муса пайгамбарды Египеттеги исраил уулдарына жөнөтөт. Бирок, Муса пайгамбар исраил уулдары сөзүнө ишенбей коёт деген санаркоо менен кудайдан бир белги сурайт. Кудай Муса пайгамбарга колундагы аса таягын жерге ташта дейт, жерге таштаганда жыланга айланат. Жыланды куйругунан карма дейт, Муса пайгамбар жыланды куйругунан кармаганда аса таякка айланат. Экинчи керемет катары Муса пайгамбар колун койнуна салып алганда кардай аппак болот, кайра салып алганда өз абалына кайтат. Исраил уулдары эки белгиге ишенбеген кезде, анда Нил дарыясынан суу алып жерге төгөсүн, ал суу канга айланат дейт (Библия, Чыгуу, 4/1-9). Куранда кудай Муса пайгамбарга колундагы аса таягын жерге ташта дейт. Муса пайгамбар аса таягын жерге таштаганда жыланга айланат жана кайра аны коркпостон ал дейт. Кайра алганда жылан аса таякка айланат. Ошондой эле колун койнуна сал дейт, колу аппак болуп чыгат, кайра колун койнуна салып алганда өзүнүн абалына кайтат (Куран, 20/17-22, 28/31-32).

Библияда Муса пайгамбар жакшы сүйлөй албайм деген кезде кудай жакшы сүйлөгөн агасы Харундун жардам берерин айтат. Кудай Египеттеги Харунга Муса пайгамбарды күтүп алуу үчүн чөлгө барууга буйрук берет (Библия, Чыгуу, 4/10-31). Куранда болсо Муса

пайгамбар жакшы сүйлөй албаймын деп, агасы Харунду жардамчы кылып берүүнү кудайдан өзү суранат (Куран, 26/13, 28/34).

Библиядагы маалыматтардын негизинде Муса пайгамбар фараон Рамсес Пнин доорунда жашаган делген менен Муса пайгамбар Медиандан Египетке кайтканда фараон өлүп, анын ордуна башка фараон такка отурат (Библия, Чыгуу, 2/23). Анда Муса пайгамбар Египетке кайтып келгенде Рамсес II өлүп, анын уулу Мернептах такка отурган болот (Harman, 1996, 119-б). Египетте падышалар өрөөнү деген ат менен белгилүү жерде байыркы Египеттин падышалары көмүлгөн аймак бар. Ал жерде Рамсес II көмүлгөн жер KV7 (Reeves, N. Wilkinson, R. H. 1996, 140-146-бб), анын уулу Мернептах көмүлгөн жер KV8 (Reeves, N. Wilkinson, R. H. 1996, 147-149-бб) коду менен көрсөтүлөт. Курандагы маалыматтар Муса пайгамбардын доорундагы фараондун Тутмос III болгонун ишарат кылат. Тутмос III көмүлгөн жер KV34 (Reeves, N. Wilkinson, R. H. 1996, 97-99-бб) коду менен көрсөтүлөт. Балким, Куранда сууда чөгүп жаткан фараонго адамзатка сабак болуусу үчүн дененди сактайбыз деген аятты (Куран, 10/92) байыркы Египеттеги мумиялоо ыкмасы деп түшүнгөнүбүз оңдур. Аталган фараондордун денелери мумиялоо ыкмасы менен күнүбүзгө чейин жетип келген.

Библияда Муса пайгамбарды ата жана уул эки фараондун доорун көрдү дейт. Изилдөөчүлөр аны Рамсес II жана Мернептах деп түшүндүргөн. Морис Бюкай Мернептахтын мумиясын анализдеп, анын денесинде сууда тунчуккандагы же сууда тунчукканга чейинки травманын издерин байкаганын айтат. Демек, Морис Бюкай да сууда тунчугуп өлгөн фараондун Мернептах экенин кабыл алат (Yildirim, 2005, 338-340-бб).

Ошондой эле Курандагы аяттардын негизинде Муса пайгамбардын доорундагы фараондун бир адам болгонуна басым жасагандар да бар. Алардын пикири боюнча Муса пайгамбарды багып алган, үйүндө чоңойткон жана акырында аны артынан кууп барып сууга чөгүп өлгөн фараон бир адам болгон. Аргумент катары Курандын аяттарында фараондон сөз кылганда бир адам мүнөздөлөт жана ал Муса пайгамбар жакындан тааныган фараон болгон дешет. Демек, бир фараон болгонуна караганда ал узун доор өкүм сүргөн болот. Ал критерийге Рамсес II менен Тутмос III туура келет. Бирок, ал фараондун Рамсес II болгонун, кала берсе ал сууга чөгүп өлгөнүн далил катары айтышат (Fatoohi-Al-Dargazelli, 2003, 121-136).

Библияда фараондун алдына Муса пайгамбар менен Харун келет жана Харун өзүнүн аса таягын жерге таштаганда ал жыланга айланат. Фараон өзүнүн сыйкырчыларын чакырат жана сыйкырчылардын ар бири таяктарын таштаганда жыланга айланат. Бирок, Харундун аса таягы сыйкырчылардын таяктарын жутуп алат (Библия, Чыгуу, 7/8-12). Куранда бир гана Муса пайгамбардын аса таягы жыланга айланат. Муса пайгамбар фараондун алдына келип эле аса таягын жерге таштаганда жыланга айланат. Муса пайгамбар колун койнуна салып алганда апкак түстө болот, кайра койнуна салып алганда өзүнө келет. Фараон жана анын кеңешчилери аны сыйкыр деп ойлоп, шаардагы сыйкырчылар менен жарыштырууну көздөшөт жана сыйкырчылар чакыртылат. Эки тарап сүйлөшүү жүргүзгөндөн кийин сыйкырчылар таяктарын таштайт жана алар жыланга айланат. Муса пайгамбар таягын таштаганда жыланга айланып, сыйкырчылардын таяктарын жутуп алат. Ошол жерде сыйкырчылар жеңилгендиктерин мойнуна алышат (Куран, 7/107-120, 10/79-81, 20/56-70, 26/32-46).

Муса пайгамбардын башчылыгында исраил уулдарынын деңизди жарып өтүүсү да биздин темабыздын ичинде сөз кылынуусу керек. Анткени, Муса пайгамбардын кудай тарабынан берилген белгилерине фараон ишенген эмес. Фараондун ага ишенбегенинин да

себептери болгон. Байыркы Египетте атайын сыйкыр менен алектенген кечилдер элди таң калтырган түрдүү көз боёмо өнөрлөрүн көрсөтүп турган. Муса пайгамбардын кереметтерине фараондун ишенбегенинин себеби да ошондо болсо керек. Акырында фараон деңиздин экиге бөлүнгөнүн көрүп туруп деле коркпостон деңиздин ичине кирип кетет. Фараон жана аскерлерин суу көмүп калгандан кийин өлүшөт. Байыркы Египет мифологиясында сууну жарган же суулардын ордун алмаштырган сыйкырчылар тууралуу уламыштар айтылган. Ошондуктан фараон жана анын аскерлери Муса пайгамбардын аларга көрсөткөн акыркы кереметин да сыйкыр катары кабыл алышкан деген пикирди туура көрүүгө аргасызбыз (Sipahioğlu, 2021, 209-216-бб).

Деңиздин экиге бөлүнгөн жери тууралуу Библияда учкай маалымат айтылат. Кудай Египеттен чыккан израил уулдарын Пи-Хахирот, Мигдол жана Баал-Цефон деп аталган аймактар кесилишкен жерге барып күтүп тургула дейт. Дал ошол жерде фараон жана аскерлери жетип келет. Муса пайгамбардын керемети менен деңиз экиге бөлүнөт жана израил уулдары ачылган жолдон деңизди кесип өтөт. Фараон жана анын аскерлери да ачылган жолдон салганда деңиз аларды көмүп калат (Библия, Чыгуу, 14/1-31). Учурда Пи-Хахирот, Мигдол жана Баал-Цефон деген жерлердин орду так аныкталган эмес. Ошондуктан Библиянын негизинде Муса пайгамбар жана коомунун деңиздин кайсы жеринен жарып өткөнүн так айтуу кыйын. Куранда деңиздин жарылганы айтылат, бирок анын кайсы жерде ишке ашканы тууралуу маалымат берилген эмес (Куран, 2/50, 7/136, 10/90, 20/77, 26/63, 44/24, 51/40). Куранда Муса пайгамбарды жаңы төрөлгөндө сандыкка салып таштаган суу жана Муса пайгамбар коому менен жарып өткөн суу “аль-йамм” (Куран, 7/136, 20/39, 97, 28/7, 40, 51/40) деген сөз аркылуу берилет. Анын натыйжасында Муса пайгамбарды агызган суу менен Муса пайгамбар жарып өткөн суу бирби деген ойго келсек болот. Ошондо Муса пайгамбар жарып өткөн суу Кызыл деңиз беле, Нил дарыясы беле?

Айрым изилдөөчүлөр Муса пайгамбардын фараон Рамсес II/Мернептах менен күрөшкөнүн айтса, Муса пайгамбар күрөшкөн фараондун Тутмос III болгон деген көз караш да бар. Аталган фараондордун күмбөздөрү орун алган аймак Нил дарыясынын батыш тарабында жайгашкан. Муса пайгамбар израил уулдарын чыгыш тарапка алып өткөнүн эске алганыбызда, Муса пайгамбардын башчылыгында израил уулдары Нил дарыясын кесип өткөн, ал эми фараондун башчылыгындагы аскерлер Нил дарыясында тунчуккан деген жыйынтыкка келсек болот.

Муса пайгамбар жана коому Египеттен кутулуп чыккандан кийин канча бир жыл чөлдө жол жүрөт. Ошол мезгилде Муса пайгамбар кудай менен сүйлөшүү үчүн тоого чыгып кетет. Муса пайгамбар кечиккени үчүн коому алтындан жасалган музоонун айкелине сыйынат. Библия боюнча израил уулдары сыйынган алтын музоонун айкелин Харун жасайт (Библия, Чыгуу, 32/1-6). Куранда болсо алтындан музоонун айкелин Самирий атуу бирөө жасайт. Харун аларга тоскоолдук кылууга аракет кылат, бирок күчү жетпей калат (Куран, 7/148, 20/88).

Муса пайгамбардын кечиккенин шылтоо кылып алтын музоонун айкелине сыйынган израил уулдарынын кылыктарын байыркы Египеттин ишеними менен байланышта карасак Хатхор кудайга ишарат кылат. Байыркы Египет мифологиясында Хатхор сүйүүнүн, мүрзөнүн, асмандын кудайы болгон. Хатхор кудай сүрөттөрдө уй, же уй мүйүздүү аял катары көрсөтүлгөн. Ал Гордун аялы, же энеси болгон деген пикир бар. Ошондуктан Египеттин падышаларын эмизген сүрөтү тартылган (Gündüz, 1998, 161-б). Фараон Тутмос III асканы

ойдуруп, Хатхордун урматына ибадаткана салдырган. Анын ичиндеги ыйык залда Хатхор кудайдын уй түспөлүндөгү айкели болгон. Анын аркасына фараон Тутмос III чагылдырылган, ал эми уулу Аменхотеп II Хатхор кудайды эмип жаткан абалда түшүрүлгөн. Мындан башка сүрөттөрдү да негиз алып караганда, ал кезде Египетте уй культу кеңири жайылган деген ойго келебиз (Adam, 2011, 23-24-бб). Исраил уулдары чөлдө алтындан айкелин жасап сыйынган музоо да Хатхордун айкели болушу мүмкүн. Балким Бакара сүрөөсүндөгү исраил уулдарынан уйду курмандыкка чалууну талап кылуу да алардын арасындагы Хатхор ишенимин толугу менен тазалоого байланыштуу болгондур (Куран, 2/67-71). Ошондой эле исраил уулдары чөлдө табынган алтын музоонун айкелин байыркы Египеттеги Апис бука менен да салыштырышкан (Işık, 1991, 527-б).

Корутунду

Байыркы Египеттин дини тарыхынчалык бай жана ошончолук кызыктуу. Биздин замандан баштап эсептей турган болсок, Египеттин тарыхынан күнүбүзгө чейин дээрлик 5 миң жылдык доор өттү. Ошонун ичинен 3 миң жылдык эбегейсиз доор Байыркы Египеттин тарыхына таандык. Кала берсе Европа цивилизациясынын очогу катары белгилүү грек маданиятынын да Байыркы Египеттен таасирленген жана анын көчүрмөсү деген пикир бекеринен айтылбагандыр.

Пайгамбарлар тарыхынан караганда, Жусуп пайгамбардан Муса пайгамбарга чейин исраил уулдары Байыркы Египетте жашады. Иероглифтерде исраил уулдары тууралуу маалыматтар кездешкени менен Жусуп жана Муса пайгамбар тууралуу азырынча так маалымат табыла элек. Анын негизинде Муса пайгамбардын окуяларын миф дегендер да болгон. Бирок, айрым изилдөөчүлөр шашпай турууну, иероглифтер дагы деле табылып жатканын жана алардын толук окула элегин баса белгилешүүдө. Египет иероглифтерин Библиянын негизинде изилдешкенин да баса белгилеп коюу керек. Анткени, Библия менен Курандагы маалыматтар эки башка болуп калган учурлар көп эле кездешет.

Фараон деген сөз Байыркы Египеттин тилинде “чоң үй” деген маанини билдирген. Ал сөз алгач падышалар жашаган сарайга карата колдонулса, бара-бара падышалардын үй-бүлөсүн, ал эми акырында падышанын титулун түшүндүрүп калган. Учурда фараон дегенде биз Байыркы Египеттин падышаларын элестетибиз. Библияда Египеттин бардык эле падышалары фараон деп аталат. Куранда өзгөчө Муса пайгамбардын доорундагы Египеттин падышасы фараон деп аталып, Жусуп пайгамбардын доорундагы Египеттин башчысы малик, же биздин тилде жөн гана падыша деп айтылат. Бул жагынан караганда, Курандагы маалымат тарыхый чындыкка далаалат кылууда.

Айрым изилдөөчүлөр Муса пайгамбардын тушундагы фараондун Рамсес II жана анын уулу Мернептах болгонун айтат. Ал эми Муса пайгамбардын доорундагы фараон Тутмос III болушу мүмкүн деген көз караш да бар. Библия да, Куранда да Египетте исраил уулдарынын жаңы төрөлгөн уулдары өлтүрүлүп, кыздары тирүү калтырылат. Фараон аны алдыдагы кандайдыр бир коркунучту алдын алуу максатында ишке ашырат. Рамсес II/Мернептах менен Тутмос III экөөнүн тарыхы салыштырылганда, Рамсес II/Мернептах доорунда Египет эбегейсиз күчтөнүп, ал эми Тутмос III доорунда Египет саясий кризиске кабылганын көрөбүз.

Ошондуктан Муса пайгамбардын доорундагы фараондун Тутмос III болгон деген пикирге басым жасасак болот.

Эмне үчүн Муса пайгамбарда сыйкырдуу көрүнүштөгү кереметтер берилди деген ойго кабылышыбыз мүмкүн. Ал кезде Байыркы Египетте сыйкырчылык жана медицина гүлдөп турганын билебиз. Муса пайгамбардын аса таягы жыланга айланганын, ал эми колу ашпак кардай болгонун көрдүк. Кызыгы, Муса пайгамбардын аса таягы жыланга айланганда өзү коркуп качканын, ал эми фараондун эч кандай реакция көрсөтпөгөнүн, аны сыйкыр деп ойлоп өзүнүн сыйкырчылары менен жарыштырганын эки тарапты салыштырганда түшүнөбүз. Анткени, Муса пайгамбар сыйкырчылык өнөрдү билген эмес, фараондун болсо сыйкырчылыктан кабары болгон. Куранда Муса пайгамбар менен жарышкан сыйкырчылардын таяктарын жыланга айланган Муса пайгамбардын таягы жутуп койгондо дароо жерге жабылып, Муса пайгамбардын кудайына баш ийгенин айтышат. Муну Куранды комментарийлегендер сыйкырчылардын ал иштин сыйкыр эмес экенин, акыйкат экенин биринчилердин болуп түшүнгөнү менен байланыштырышат.

Байыркы Египетте сыйкырчылык гүлдөп тургандыктан фараонго Муса пайгамбардын кереметтери өөн учураган эмес. Муса пайгамбар көрсөткөн кереметтей сыйкырларды фараон көрүп, угуп, билип жүргөн. Ошондуктан ошончо кереметке да ишенген эмес. Акырында Муса пайгамбар сууну экиге бөлгөндө анын ичине кирип кетип, сууга чөгүп өлөт. Кантип эле экиге бөлүнгөн суудан фараон корккон жок деген суроого да фараон аны сыйкыр деп ойлогон деп жооп берсек болот.

Исраил уулдары Египеттен чыккандан кийин чөлдө Муса пайгамбардын жоктугунан пайдаланып алтын музоонун айкелине табынышат. Анын да Египеттеги Хатхор культу менен байланышта карадык. Балким Куранда исраил уулдарынан бир уйду курмандыкка чалгыла дегенде да жүрөктөрүндөгү Хатхорду биротоло жок кылуу үчүндүр.

Библия жана Куран боюнча Муса пайгамбардын окуясын учкай гана салыштырып өттүк. Бул өзүнчө бир теманы түзгөндүктөн терең кирүүнү туура көрбөдүк. Алдыда теманын уландысы катары өз алдынча изилденет деген үмүттөбүз.

Колдонулган адабияттар

1. Adam, B. (2011). *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Kur'an'ın Tartışmalı Konuları*. İstanbul: Pınar Yayınları.
2. Bucaille, Maurice. (2005). *Tevrat, İnciller, Kur'an-ı Kerim ve Bilim*. çev. Suat Yıldırım. İstanbul: Işık Yayınları.
3. Çiftçi, M. K. (2010). *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*. (Магистрдик диссертация). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
4. Fatoohi, Louay - Al-Dargazelli, Shetha. *Musa ve Firavun/Çıkış Kitabı*. çev. İbrahim Kapaklıkaya, Ayşe Meral. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, II. Baskı, 2003.
5. Gündüz, Ş. (1998). *Din ve İnanç Sözlüğü*. Konya: Vadi Yayınları.
6. Gürkan, S. L. (2012). *Yahudilik (4-басылыш)*. İstanbul: İSAM Yayınları.
7. Gürkan, S. L. (2013). *Yahudilik. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (43-т. 187-197-66). İstanbul: TDV Yayınları.

8. Harman, Ö. F. (1996). Firavun. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (13-т. 118-121-66). İstanbul: TDV Yayınları.
9. Harman, Ö. F. (2013). Yakub. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (43-т. 274-276-66). İstanbul: TDV Yayınları.
10. Hornung, E. (2004). *Mısır Tarihi*. (Которгон: Zehra Aksu Yılmaz). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
11. Işık, E. (1991). Bakara Sûresi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (4-т. 526-529-66). İstanbul: TDV Yayınları.
12. Kuzgun, Ş. (1997). Haman. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (15-т. 436-437-66). İstanbul: TDV Yayınları.
13. Reeves, N. Wilkinson, R. H. (1996). *The Complete Valley of the Kings: Tombs and Treasures of Egypt's Greatest Pharaohs*. USA: Thames & Hudson Ltd.
14. Sipahioğlu, M. (2021). *Antik Mısır'da Rahip Sınıfı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
15. Şamlıoğlu, İ. E. (2020). Antik Mısır Mitolojisinde Apep-Ra Düellosu ve Hz. Musa'nın Yılana Dönüşen Asası: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 61(1), 31-57.
16. Библия.
17. Куран.